

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

У ИМЕ НАУКЕ И ДОМОВИНЕ

Истраживања средњовековних споменика
под окриљем Народног музеја Србије
и њихови резултати
(1906–1940)

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

У ИМЕ НАУКЕ И ДОМОВИНЕ

Истраживања средњовековних споменика
под окриљем Народног музеја Србије
и њихови резултати
(1906–1940)

БЕОГРАД 2023

МУЗЕЈСКЕ ГОДИНЕ 5
Народни музеј Србије
2023.

ИЗДАВАЧ
Народни музеј Србије
www.narodnimuzej.rs

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Бојана Борић Брешковић

РЕЦЕНЗЕНТИ
Миодраг Марковић
Милан Попадић
Драгана Павловић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА
Мирјана Радовановић

ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ И ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН
Мирослав А. Лазић

ПРЕВОД РЕЗИМЕА
Миљана Протић

РЕГИСТАР
Дубравка Прерадовић

КАРТЕ
Александар Станојловић

ИЛУСТРАЦИЈЕ
Народни музеј Србије
Фототека Библиотеке САНУ, Архив САНУ
ЕРНЕ, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet
Археолошки институт у Београду, Легат Ђурђа Бошковића
Колекција Милоша Јуришића
Историјски музеј Србије
Приватни архив Милице Тапавички Илић

ШТАМПА
СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК РС, Београд

ТИРАЖ
200 примерака

ISBN 978-86-7269-226-6

© Сва права задржана

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	13
СТИЦАЊЕ УСЛОВА ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ СПОМЕНИКА НА ТЕРЕНУ И НАБАВКА ФОТОГРАФСКЕ ОПРЕМЕ	19
Михаило Валтровић, чувар Народног музеја (1882–1905): рад на успостављању институционалних и правних оквира музејске делатности	19
Прва (неостварена) иницијатива за фотографисање споменика на терену (1890)	25
Значај фотографије у документовању баштине и набавка фотографске опреме	31
СКРОМНИ ПОЧЕЦИ (1906–1912)	41
Одељење за српске и византијске старине	41
Обнова <i>Старинара</i>	44
Габријел Мије и истраживање споменика у Србији 1906. године	45
Теренски рад домаћих истраживача средњовековних старина 1906. године (Милорад Рувидић, Бранко Таназевић, Драгутин Анастасијевић)	59
Истраживање и прво снимање Жиче, копирање и скидање фресака са зидова цркве (1907)	62
Истраживања и снимања споменика од 1908. до 1911.	68
Најстарији инвентар снимака Народног музеја	82
Петковићева сарадња са Српском краљевском академијом на истраживању споменика на терену (1912–1914)	85

РАЗДОБЉЕ ИНТЕНЗИВНОГ ИСТРАЖИВАЊА, СНИМАЊА И ПУБЛИКОВАЊА (1920–1927)	91
<i>Кобна привременост</i>	91
Наставак рада на истраживању и снимању средњовековних споменика	92
1920	94
1921	101
1922	107
1923	112
1924	117
1925	121
1926	129
1927	131
Изложбена поставка средњовековне уметности поводом Другог међународног византолошког конгреса (1927)	134
СМАЊЕНИ ОБИМ ТЕРЕНСКИХ ИСТРАЖИВАЊА (1928–1934)	141
Нови делатници и рад на заштити споменика	141
Систематско инвентарисање и бригаа о уређењу и проширењу средњовековне збирке	145
Теренска истраживања (1928–1934)	148
Истраживања и снимања Дечана под окриљем Српске краљевске академије	153
ЕДИЦИЈА СРПСКИ СПОМЕНИЦИ	161
ФОНД МИХАЈЛА ПУПИНА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ И ЕДИЦИЈА СРПСКИ СПОМЕНИЦИ	175
ФОТО-ДОКУМЕНТОВАЊЕ БАШТИНЕ (1935–1940)	185
Средњовековна збирка Музеја кнеза Павла	185
Инвентарисање колекције снимака	192
Снимања споменика	193
ИЗАЗОВИ НАУЧНИХ ЕКСКУРЗИЈА	201
ЗАКЉУЧАК	213
ПРИЛОГ I	
Извештај Владимира Петковића са путовања по Србији 1906. године	219
ПРИЛОГ II	
Нацрт писма Владимира Петковића Михајлу Пупину од 25. новембра 1927. године	221

ПРИЛОГ III	
Писмо Михајла Пупина Владимиру Петковићу од 20. јуна 1923.	223
ПРИЛОГ IV	
Правила Задужбине Михајла Пупина	225
ПРИЛОГ V	
Хронологија снимања споменика са именима истраживача	227
ПРИЛОГ VI	
Колекција снимака средњовековних споменика на стакленим плочама	233
Напомене о каталогизацији снимака	234
IN THE NAME OF KNOWLEDGE AND THE HOMELAND	
Research of Medieval Monuments under the Auspices of the National Museum of Serbia and Its Results (1906–1940)	257
БИБЛИОГРАФИЈА	265
Скраћенице	265
Необјављена архивска грађа	266
Архив Народног музеја Србије	266
Архив Српске академије наука и уметности	273
Литература	275
РЕГИСТАР	291
РЕЧ ЗАХВАЛНОСТИ	299

Публиковање књиге остварено је уз финансијску помоћ
Министарства културе Републике Србије

ПРЕДГОВОР

У Одељењу за архивску и документациону грађу Народног музеја Србије се, између осталог, чува драгоцену колекција снимака средњовековних споменика на стакленим плочама. Она је настала у периоду између 1907. и 1940. године током којег су стручњаци Народног музеја и њихови сарадници истражили готово три стотине локалитета на подручју Србије, Косова и Метохије, Македоније, Црне Горе, Херцеговине, Далмације и Грчке (Света Гора) и направили више од десет хиљада снимака. Њихова пажња је првенствено била усмерена на живопис и архитектуру цркава, али није занемарен ни садржај манастирских ризница. Био је то период када се Народни музеј, услед непостојања законских аката којима би се уредила брига о наслеђу, старао и о споменицима на терену. Отуда је у програму Музеја истраживање и документовање средњовековне баштине заузело истакнуто место. Задатак музејских делатника на терену имао је двојаку намену – да те споменике проуче и документују, као и да констатују њихово стање у циљу давања предлога за њихову заштиту и/или рестаурацију. Стога су на самом почетку тих истраживања покренуте иницијативе за подизање заштитних кровова над Руденицом, Градцем као и над црквом Светог Николе у Куршумлији. Резултат тог дугогодишњег теренског рада јесу бројне, пионирске, научне студије о тада проучаваним споменицима. Осим небројених чланака који су објављивани првенствено у једином оновременом стручном гласилу – часопису *Стираринар*, који је издавало Српско археолошко друштво, свакако треба издвојити прве научне монографије о средњовековним црквама што су публиковане у оквиру едиције *Српски споменици*, коју је 1922. покренуо Народни музеј. Коначно, претходно поменута колекција ванредно очуваних снимака непресушан је извор стално нових података за истраживање старе српске уметности. Ови снимци су важан документ о стању споменика пре обимних рестаураторских радова који су изведени током друге половине двадесетог столећа, јер су захваљујући њима многи, данас из различитих разлога изгубљени, споменици или делови целина сачувани за будућност.

I
Дечани, лунета западног портала (А 467)
(стр. 10–11)

Напомена: Осим када је другачије назначено, илустрације потичу из Народног музеја Србије. Слово и број у загради означавају формат – А, Б или Ц – и инвентарни број стаклене плоче.

* Ова књига је резултат рада у Народном музеју Србије у годинама између 2003. и 2013, када сам у овој институцији била запослена на месту кустоса у Одељењу за средњи век и рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години, број 451-03-47/2023-01, од 17. јануара 2023.

Отуда је ова колекција снимака била полазна тачка за моје истраживање тог важног и недовољно валоризованог периода у историји Народног музеја, будући да је историјат формирања ове колекције једновремено и повест проучавања средњовековних цркава и манастира у Србији. На том послу су били ангажовани практично сви оновремени релевантни медијевисти, како кустоси запослени у Музеју тако и истраживачи које је Музеј ангажовао или чија је истраживања подржавао, који су у времену нешто дужем од три деценије, а првенствено у годинама између два светска рата, поставили солидне темеље изучавању српске средњовековне уметности. На њиховом челу стоји Владимир Р. Петковић (1874–1956), историчар уметности, који је целу своју музејску каријеру, прво као помоћник чувара Народног музеја, од 1905. до 1919. године, а потом и као његов управник, од 1919. до 1934, посветио интензивном систематском изучавању средњовековне архитектуре и живописа и формирању ове научно документарне колекције снимака. Његовим прегалаштвом су 1907. у Жичи урађени први снимци, а потом је до 1934. године лично предводио већину научних екскурзија.

Првобитно интересовање за Петковићев ангажман на истраживању жичке Спасове цркве прерасло је у обимније истраживање историјата колекције снимака на стакленим плочама, које сам имала прилике да представим и иностраној публици.¹ С временом сам се посветила и другим аспектима рада на овој колекцији, што је укључило истраживање њене каталогизације², да бих се потом усредредила на проучавање музејских научних екскурзија и њихових непосредних резултата³, што се првенствено односи на едицију *Српски споменици*⁴, као и на сарадњу Народног музеја са Михајлом Пупином (1858–1935), угледним научником светског реномеа и великим добротвором, на њиховом публиковању.⁵ На

¹ Д. Прерадовић, „Фотодокументација о средњовековним споменицима Народног музеја у Београду. Прва фотографска снимања Жиче”, *Наша прошлост* 7, 2006, 29–51; Иста, *Стиари научни документи о архитектури Жиче*, Београд, 2013 (неодјављени хабилитациони рад за стицање стручног звања виши кустос); Eadem, “L’historique du Fonds photographique de plaques de verre noir et blanc du Musée national de Belgrade sur les monuments médiévaux”, in: *Patrimoine photographié, patrimoine photographique, actes de colloques*, ed. R. Bertho, J-P. Garric et F. Queyrel, [En ligne], Paris, 2013, 15–26. <https://books.openedition.org/inha/3927?lang=fr> [приступљено 3. 1. 2023].

² Д. Прерадовић, „Каталогизација колекције снимака средњовековних споменика Народног музеја у Београду: историјат и проблематика”, *ЗНМ* 22/2, 2016, 81–98.

³ Д. Прерадовић, „Истраживања и снимања средњовековних споменика између два светска рата”, у: *Косово и Метихија: задужбине и дарови: збирке Народног музеја у Београду*, каталог изложбе, ур. Б. Борић-Брешковић, Београд, 2013, 83–89; Иста, „Истраживање и снимање средњовековних споменика под окриљем Народног музеја у Београду до 1941”, *Зограф* 40, 2017, 1–33.

⁴ Д. Прерадовић, „Едиција *Српски споменици* Народног музеја Србије: Поводом сто година од првог издања”, *ЗНМ* 25/2, 2022, 285–311.

⁵ Д. Прерадовић, „Едиција *Српски споменици* Народног музеја у Београду и фонд Михајла Пупина. Преписка Михајла Пупина и Владимира Р. Петковића”, *ЗНМ* 23/2, 2018, 263–285.

овом месту су ти претходно објављени чланци значајно употпуњени и обједињени у целину која одговара структури и намени ове публикације. Између осталог, резултатима истраживања архивске грађе Народног музеја Србије придружена су и истраживања докумената који се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности, а која се односе на истраживања Дечана које је Владимир Петковић обавио под патронатом ове институције. Коначно, на крају ове публикације налази се и практичан табеларни приказ садржаја колекције снимака средњовековних споменика Народног музеја Србије. Он је организован по локалитетима и по форматима стаклених плоча, у оквиру којих су раздвојени инвентарни бројеви снимака живописа и архитектуре, чиме су данашњим истраживачима дате основне смернице у проучавању те грађе.

Протекле су две деценије од мог првог сусрета, у пролеће 2003. године, са документарном грађом о средњовековним споменицима Народног музеја, и тачно десет година од када сам престала да радим у тој институцији. У којој мери је моја веза са овом кућом и њеним историјатом остала снажна речито говори то што сам готово све претходно наведене радове написане у последњих неколико година објавила у *Зборнику Народног музеја*. То што је Издавачки одбор Народног музеја Србије, са директорком Музеја мр Бојаном Борић Брешковић на челу, прихватио да овај рукопис уврсти у свој издавачки план испуњава ме особитим задовољством и ванредном захвалношћу, с обзиром на то да се публикавањем ове богато илустроване студије разоткрива важан, а често занемарен, део историје ове институције која ме је годинама заокупљала, инспирисала и мотивисала, чије даље истраживање сада препуштам наредним генерацијама.

У Београду, 3. јануара 2023.

СТИЦАЊЕ УСЛОВА ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ СПОМЕНИКА НА ТЕРЕНУ И НАБАВКА ФОТОГРАФСKE ОПРЕМЕ

Михаило Валтровић, чувар Народног музеја (1882–1905):
рад на успостављању институционалних и правних
оквира музејске делатности

Долазак Михаила Валтровића (1839–1915) на место чувара Народног музеја у априлу 1881. године означио је нову фазу у развоју те институције (сл. 1, 2),¹ која се од свог оснивања 1844. године, услед нерешених питања смештаја и финансирања, недоступна јавности, налазила „у тескоби [...] у стадију постајања и придирања.”² Валтровићевом постављењу је претходило доношење Закона о Народној библиотеци и Музеју (објављеног 19. марта 1881. године), чијим је другим чланом одређено да „непосредна управа и руковање библиотеком и музејом народним припада над библиотеком Библиотекару а над музејом Професору археологије у Великој школи, који је у исти мах и чувар народног музеја.”³ Аутор тог закона био је Стојан Новаковић (1842–1915), који се и сам од 1869. године, када је постављен за библиотекара Народне библиотеке и чувара Народног музеја, залагао за осамостаљивање тих двеју институција (сл. 3). Он је још 1872. године истакао: „Преко би потребно било, да музеј добије особита специјална човека за се. Тиме би се и једно и друго заведење јако добило; а само тако се може у напред покренути живље развиће оба завода.”⁴ Закон из 1881. године је означио почетак самосталног функционисања Народног музеја и

1.
Михаило Валтровић,
око 1885. (Фототека
Библиотеке САНУ,
Ф 195/3)

II
Градац, поглед на
цркву у рушевинама са
југоисточне стране (А
120) (стр. 16–17)

¹ О Валтровићу као директору Народног музеја в. М. Грдић, „М. Валтровић, први српски археолог и музеолог”, *АМС* 355, 1941, 97–102; М. Величковић, „Народни музеј за време Михаила Валтровића 1881–1906”, *ЗНМ* 8, 1975, 611–647; М. Коларић, *Народни музеј у Београду 1844–1944, крајњак историјати*, Београд, 1991, 6–10; В. Поповић и Н. Јевремовић, *Народни музеј у Београду: 1844–1994*, каталог изложбе, Београд, 1994, 12–16; А. Вујновић, „Музејска делатност Михаила Валтровића”, у: *Валтровић и Милутиновић: њу-мачења*, ур. Т. Дамљановић, Београд, 2008, 91–107; Исти, „Предисторија Историјског музеја Србије. Историјска музејска делатност у Србији од 1840. до 1963”, у: *50 година Историјског музеја Србије: 1963–2013*, ур. С. Бојковић, Београд, 2013, 18–23.

² С. Новаковић, „Српски историјско-етнографски музеј, предлог и нацрт”, *Гласник СУД* 34, 1872, 341.

³ *Зборник Закона и уредаба у Књажевству Србији изданих*, 36, од 18. августа до 26. јуна 1881., Београд, 1881, 282.

⁴ С. Новаковић, „Српски историјско-етнографски музеј”, 341, нап. 2. О овом закону детаљније у: Д. Бараћ, „Јубилеј права о библиотекарству у Србији”, *Гласник Народне библиотеке Србије* 1, 2001, 7–16.

2.

Указ краља Милана Обреновића о постављању Михаила Валтровића на место професора археологије на Великој школи и чувара Народног музеја, 18. април 1881. (Архив Народног музеја Србије, без броја)

Народне библиотеке, истина до 1886. године са подељеним буџетом, чиме је Валтровић, за разлику од својих претходника, био поштеђен обавезе и одговорности старања о два тако значајним институцијама. Валтровићу је у управљању Музејом имао да помогне и нарочит Одбор што је установљен напред наведеним Законом. Истим правним актом Валтровић је постављен за првог професора археологије у Великој школи, чиме је, према сопственим речима, ипак био спречен да се уређењу Народног музеја посвети у обиму у којем је желео, с обзиром на то да „врши дужност у музеју као споредну, уз главну своју дужност на Катедри за археологију”.⁵ Срећна околност је била то што су се те две улоге неретко преклапале и међусобно допуњавале. Стога се Михаило Валтровић у годинама које су уследиле посветио успостављању ин-

ституционалног оквира археологије у Србији,⁶ постављању Музеја на солидне професионалне основе, те дефинисању основних музејских функција – сакупљачке, истраживачке, излагачке и едукативне – и, не мање важно – наменски школованом стручном кадру. Био је један од иницијатора оснивања Српског археолошког друштва 1883. године⁷ и први уредник његовог стручног гласила, првог те врсте у Србији – часописа *Старинар*.⁸ Ванредан познавалац стања споменика на терену, Валтровић се убрзо по ступању на дужност zaloжио за утемељење правних оквира функционисања службе заштите, зарад чега је 1882. године поднео министру просвете пројекат Закона о историјским и уметничким споменицима Србије,⁹ којим је било предвиђено да Народни музеј преузме одговорност за

3.
Стојан Новаковић
(Фототека Библиотеке
САНУ, Ф 251/1)

⁵ АНМ, акт бр. 105 од 23. августа 1899.

⁶ Д. Срејовић, „Археологија на Великој школи Универзитета у Београду”, у: *Споменица Српској археолошкој друштва 1883–1983*, ур. Н. Тасић, Београд, 1983, 17–25; М. Милинковић, „Ка историјату наставе археологије на Филозофском факултету у Београду – поводом 150-те годишњице Филозофског факултета”, *Гласник САД* 5, 1989, 124–138; Исти, „Михаило Валтровић и оснивање катедре за археологију”, *Зборник Филозофског факултета*: Научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета, ур. М. Поповић, Београд, 1990, 189–197.

⁷ М. Гарашанин, „Српско археолошко друштво од 1883. до 1983”, у: *Споменица Српској археолошкој друштва*, 9–16; В. Богосављевић-Петровић и Д. Гачић, *1883. Оснивање Српској археолошкој друштва*, каталог изложбе, Београд, 2009.

⁸ М. Милинковић, „Михаило Валтровић, први уредник *Старинара*”, *Старинар* (н. с.) 34, 1984, 13–19.

⁹ АНМ, акт бр. 50/1882. Документ је доступан на: <http://www.narodnimuzej.rs/zastrucnjake/istrazivacki-resursi/digitalizovana-arhivska-i-dokumentarna-gradja/projekt-zakona-o-istorijskim-i-umetnickim-starinama-u-srbiji-m-valtrovic-1882/> [приступљено 14. 2. 2023].

старање о тим споменицима. Такође, године 1889. поднео је министру просвете и црквених послова, поред пројекта Закона о старинама,¹⁰ и пројекат Закона о уређењу Народног музеја, којим је било предвиђено да та институција добије самосталну управу – главног управника и четири помоћника која би управљала засебним одељењима.¹¹ Валтровић се исте године обратио надлежном министарству с молбом да се дужност чувара Народног музеја одвоји од Катедре за археологију Велике школе¹², као и да се брига о Музеју, како је то и раније у више наврата истицао, „преда засебном лицу које ће једино имати да се стара у Музеју, о пописивању, чувању и истраживању старина у земљи нашој”.¹³

Нажалост, упркос томе што је правни оквир музејске делатности као и старања о споменицима на терену био преко потребан, Министарство просвете и црквених послова није усвојило Валтровићеве предлоге Закона. Није било разумевања ни за његову молбу да се чувар Народног музеја ослободи наставних дужности, те су он и његови наследници на том месту једновремено били и универзитетски професори. Та пракса је укинута 1935. године када је сједињавањем Народног музеја са Музејом савремене уметности основан Музеј кнеза Павла.

Но, упркос околностима које му нису допуштале да се искључиво посвети управљању Народним музејом, током периода од готово две и по деценије, од 1881. до краја 1905. године, када се Валтровић повукао с места чувара Народног музеја, било је решено питање смештаја Музеја, установљена је његова унутрашња организација поделом на одељења, основана је Библиотека Народног музеја,¹⁴ започета су археолошка истраживања,¹⁵ значајно је обogaћен музејски фонд, организоване су прве изложбе и објављени први музејски каталози,¹⁶ а и Музеј је отворен за публику.

Наиме, музејске збирке су од 1863. године биле похрањене у четири просторије Велике школе у Капетан Мишином здању, где се осим Музеја налазила још и Библиотека, па потом и Српско учено друштво. Стога се Валтровић од ступања на дужност борио за решавање питања смештаја Музеја. Његов предлог је био да се за потребе Музеја подигне наменска зграда у Кнез Михаиловој улици, на месту на

¹⁰ М. Валтровић и М. Ђ. Милићевић, „Пројекат Закона о старинама у Краљевини Србији” *Годишњак СКА* 3, 1890, 44–55.

¹¹ М. Валтровић, „Народни музеј у години 1899”, *Годишњак СКА* 13, 1900, 236–237.

¹² М. Величковић, „Народни музеј за време Михаила Валтровића”, 631, 635–636; А. Вујновић, „Музејска делатност Михаила Валтровића”, 103, нап. 61.

¹³ М. Валтровић, „Извештај о раду у Народном музеју године 1895”, *Годишњак СКА* 9, 1896, 89–90.

¹⁴ С. Миленковић и А. Кручичан, *Историја Библиотеке Народног музеја у Београду*, Београд, 2011.

¹⁵ Б. Ђорђевић, В. Радић и Т. Цвјетићанин, „Археолошка делатност Народног музеја”, *ЗНМ* 18/1, 2005, 15.

¹⁶ Први стручни музејски каталог, којим је обухваћен фонд Вукове заоставштине у целини, како његов изложени део тако и онај неизложени, јесте *Опис ствари из заоставштине Вука Стефановића Караџића*, објављен 1900. године. Наредне 1901. године објављен је *Списак слика изложених у Галерији Народног музеја*.

4. Приватна кућа Мише Анастасијевића и кућа браће Величковић на Краљевом тргу у којима се налазио Народни музеј, бојена разгледница, око 1910. (колекција Милоша Јуришића)

којем је доцније саграђена Академија наука (1924). Деценију по његовом доласку на место директора (1891) Министарство просвете је откупило и доделило Музеју приватну кућу почившег Мише Анастасијевића (1803–1885), познатог родољуба и великог добротвора, саграђену на Краљевом тргу, у непосредној близини Капетан Мишиног здања. Наредне године Министарство је за Музеј откупило и кућу браће Величковић која се уз њу налазила. Куће је Музеј након адаптација примио крајем 1892. и збирке су на том месту остале до краја Великог рата (сл. 4). Осим просторија на Краљевом тргу, Музеј је 1898. године добио на коришћење и зграду која се налазила у Улици кнеза Милоша, а коју је Стевча Михаиловић (1804–1888), познати политичар, тестаментом завештао држави. У њу је тада смештено Етнографско одељење Народног музеја које је убрзо прерасло у Етнографски музеј.¹⁷ Мада су прве музејске изложбе отворене за јавност већ 1882. године,¹⁸ Народни музеј је, најпре због недостатка простора, а потом зато што није постојао персонал који би се старао о безбедности изложених предмета, отворио врата јавности тек 1904. године, у оквиру прославе стогодишњице Првог српског устанка. У том тренутку је фонд музејских збирки бројао више од осам хиљада предмета.¹⁹ Публика је тада могла да види Археолошко одељење с лапидаријумом, Средњовековно

¹⁷ М. Валтровић, „Извештај о раду у Народном музеју године 1898”, *Годишњак СКА* 12, 1899, 175.

¹⁸ Прва музејска јавна изложба отворена је 1882. године, када су изложене две скулптуре Петра Убавкића. Уследиле су изложбе Катарине Ивановић, Ђорђа Јовановића, Уроша Предића и Ђорђа Крстића.

¹⁹ Д. Медаковић, „Из прошлости српских музеја”, у: Исти, *Истраживачи српских ствари*, Београд, 1985, 115.

5.
Милоје Васић, 1898. у
Минхену (Приватни архив
др Милице Тапавички
Илић)

одељење, Галерију слика и Вуков музеј у зградама на Краљевом тргу као и Етнографски одељак у згради у Улици кнеза Милоша.²⁰ Таква организација изложбеног простора одсликавала је и унутрашњу организацију Музеја, који је према Валтровићевом предлогу Закона о његовом уређењу имао бити подељен на четири одељења: 1. Одељење за старине преисторијске и класичне; 2. Старине средњовековне са српским; 3. Одељење етнографско; 4. Одељење за уметничке сликарске и скулпторске радове.²¹

Валтровић се, стога, с посебном пажњом посветио формирању стручног музејског кадра који би могао да преузме бригу о растућем обиму посла и у Музеју и ван њега, а у складу са замишљеном

организацијом Музеја. Он је, наиме, пројектом буџета за 1894. годину предвидео запошљавање два музејска помоћника и два нова послужитеља, али му Министарство том приликом није изашло у сусрет.²² Ипак, на његово инсистирање је у јануару 1895. на место помоћника чувара Народног музеја запослен Милоје Васић (1869–1956), археолог и професор Друге београдске гимназије (сл. 5), који се те године бавио истраживањем и уређењем збирке римског новца.²³ Он је према раније изреченом плану требало да буде задужен за „старине праисторијске, јелинске и римске и за галерију слика“, те га је по ступању на дужност Валтровић упутио на четворогодишње усавршавање у Берлин и Минхен.²⁴ Други помоћник којег је Валтровић имао намеру да запосли требало је „да се бави старинама српским, историјским, уметничким, етнографским и другим на основу познавања старина словенских и византијских“.²⁵ Његов избор пао је на Владимира Петковића, који је, као и Васић коју годину пре њега,

²⁰ М. Валтровић, „Народни музеј“, *Годишњак СКА* 18, 1905, 221–225.

²¹ М. Валтровић, „Народни музеј“, *Годишњак СКА* 15, 1901, 247–248.

²² Валтровић се поводом тог питања први пут обратио надлежном министру 1892. године, тражећи „два или бар једног помоћника у лицу којег наставника, који је слушао археологију на Великој Школи, те тако стекао нешто разумевања по струци музејској“, М. Валтровић, „Извештај о раду у Народном музеју године 1895“, 70.

²³ М. Валтровић, „Извештај о раду у Народном музеју године 1895“, 70–71.

²⁴ Исти, „Српској краљевској академији“, *Годишњак СКА* 10, 1898, 191–192.

²⁵ Исто, 191.

добио прилику да оде на усавршавање у Немачку, најпре у Минхен и потом у Хале (сл. 6).²⁶

Током Валтровићеве управе, године 1886. Народни музеј је прешао под покровитељство Српске краљевске академије (основане 1. новембра 1886), чиме су права и дужности дотадашњег Надзорног одбора за Библиотеку и Музеј пренети на Председништво Академије.²⁷ Отуда су у наредне готово четири деценије акриични извештаји о раду Музеја објављивани у Академијином *Годишњаку*. Те 1886. године су коначно раздвојени буџети Музеја и Библиотеке, „чиме је Музеју дата могућност да слободније ради но пређе у набављању предмета својих”.²⁸

Но, непосредна везаност за Академију наука, као и околност да је управник Музеја једновремено био професор на Великој школи у значајној мери су

утицали на јасну научну опредељеност како чувара Народног музеја и његових помоћника тако и наследника на месту директора, који су сви, без изузетка, ову институцију појмили најпре као семинар.

Прва (неостварена) иницијатива за фотографисање споменика на терену (1890)

Уз многобројне обавезе које је имао на Катедри и у Музеју, Валтровић је успео да 1884. године настави са истраживањима средњовековних споменика на терену које је, заједно са Драгутином Милутиновићем (1840–1900), а под окриљем Српског ученог друштва, изводио током летњих месеци почев од 1871. године (сл. 7).²⁹ Њихова пионирска истраживања, започета у намери да се напише једна свеобухватна синтеза српске средњовековне уметности, означила су почетак

²⁶ О томе види даље у тексту.

²⁷ М. Коларић, *Народни музеј*, 7; В. Поповић и Н. Јевремовић, *Народни музеј*, 13.

²⁸ Извештај министру просвете и црквених послова о раду Музеја у 1886. и 1887. години, АНМ, акт бр. 5 од 20. марта 1888. Цитирано према: М. Величковић, „Народни музеј за време Михаила Валтровића”, 630.

²⁹ Извештаје с путовања двојица архитеката објављивала су у *Гласнику Српској ученој друштва*. Прикупљени на једном месту, ти извештаји су објављени у: *Валтровић и Милутиновић: документи II. Теренска грађа 1872–1907*, ур. Т. Дамњановић, Београд, 2007, 12–64.

6. Владимир Петковић у младости (Фототека Библиотеке САНУ, Ф 259)

7. Драгутин Милутиновић
(Фототека Библиотеке
САНУ, ф 138)
8. Драгутин Милутиновић,
црква Успења Пресвете
Богородице на старом
гробљу у Смедереву,
изглед храма са
североисточне стране,
акварел, 1872. (*Валтровић
и Милутиновић: документи
I*, 214)

научног приступа материји.³⁰ Резултат њиховог обимног рада – током једанаест научних кампања истражили су готово 60 локалитета који су се налазили у оквиру ондашњих међа српске државе³¹ – јесте и драгоцен колекција коју чине прве стручно урађене основе и пресеци цркава, акварели живописа као и велики број цртежа и скица детаља архитектуре и скулптуре (сл. 8, 9).³² Један део теренске документације приказан је стручној и научној јавности током осме деценије 19. столећа, најпре 1872. године у Публичном музеју у Москви, а потом и у Београду путем „излога” снимака што га је организовало Српско учено друштво, али резултате својих истраживања, упркос вишегодишњим напорима, нису успели да публикују.³³ Они су, такође, били свесни тога да им за писање једне свеобухватне синтезе није било довољно истраживање споменика у ондашњим границама српске државе, будући да најранији период српске архитектуре „нема својих представника у данашњој кнежевини Србији”, као и да „Ван њених граница, нарочито у земљама у којима господари још обесни Турчин, лежи највећи део, леже најстарији сведоци српског уметничког живота. У Јадранском приморју и у средини некадашњег српског царства, [...] леже не само клице него и највиши развитак српске архитектуре и сестринских јој уметности”.³⁴ Истраживања у Старој Србији и делимично на Јадранском приморју

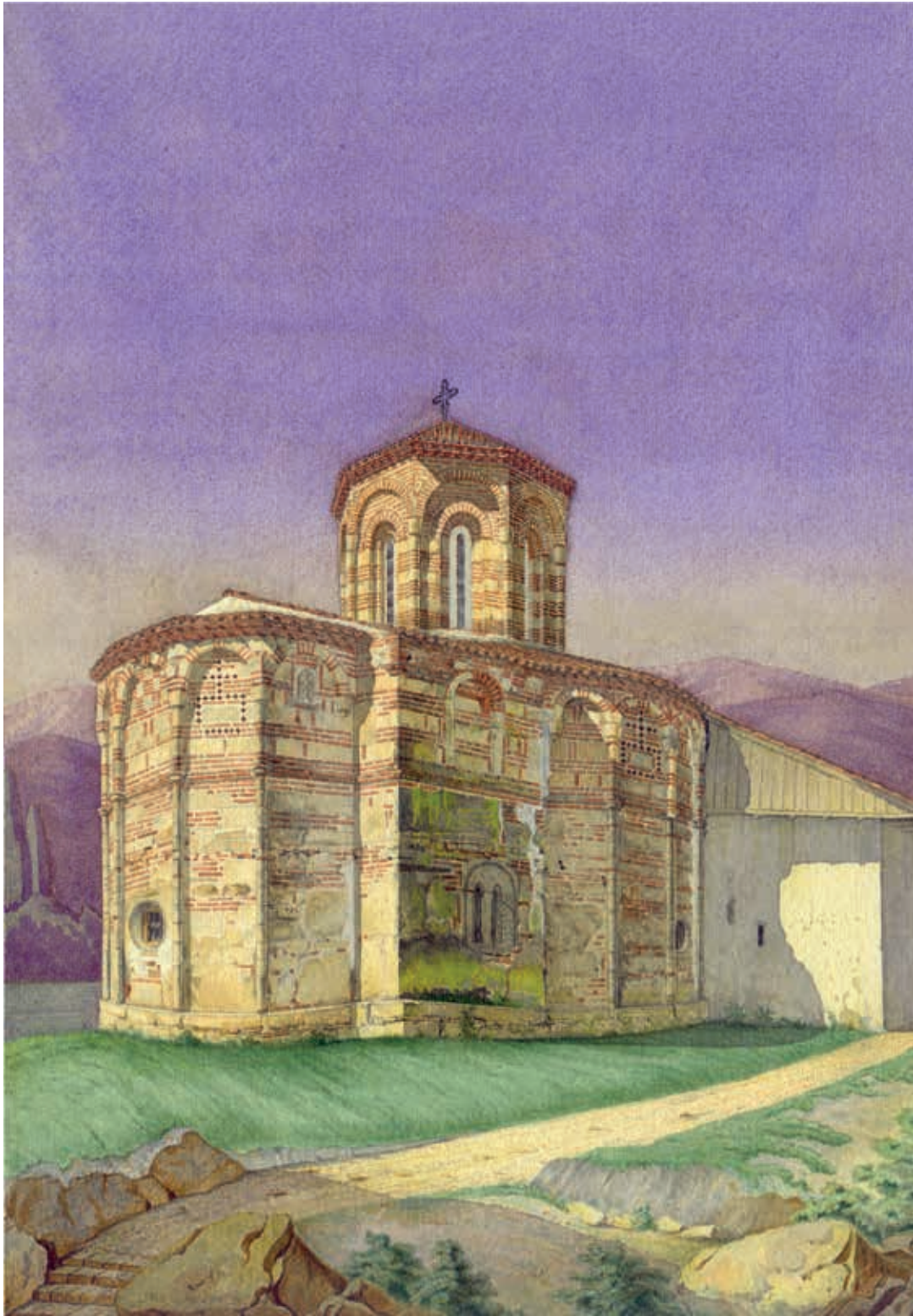
³⁰ С. Богдановић, „Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина”, у: *Излози Српској ученој друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884*, каталог изложбе, Београд, 1978, 5–90; Љ. Мишковић-Прелевић, „Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији”, у: *Излози Српској ученој друштва*, 93–101. (У наставку рада цитирано према поновљеном издању у: *Валтровић и Милутиновић: тумачења*, ур. Т. Дамљановић, Београд, 2008, респективно 134–208, 209–217.)

³¹ Истраживања су рађена у крагујевачком, рудничком, ужичком, топличком и пиротском округу.

³² Колекција, која се данас чува у Историјском музеју Србије (Фонд Валтровић–Милутиновић), објављена је у целости у: *Валтровић и Милутиновић: документи I. Теренска грађа 1871–1884*, ур. Т. Дамљановић, Београд, 2006.

³³ Љ. Мишковић-Прелевић, „Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији”, 212, нап. 37.

³⁴ М. Валтровић, „Старе српске црквене грађевине”, у: *Валтровић и Милутиновић: документи II*, 158, 160.

6/31

били су у могућности да изведу музејски стручњаци наредне генерације, али тек након 1918. године.

Упркос доброј вољи и намери двојице истраживача, услед неповољних околности нису се стекли услови за наставак теренских истраживања. Након више година паузе, Валтровић и Милутиновић су се спремали за повратак на терен и истраживање током четири месеца, од јуна до септембра 1890. године, када су имали намеру да проуче споменике које до тада нису имали прилике да истражују – у београдском округу, а потом у окупационим дуж Дунава и Тимока, одакле би путем који води ка Дрини и Сави истраживања наставили у централним крајевима Србије. Њих двојица су имали амбициозан план да све те до тада неистражене или само делимично истражене споменике опишу, да израде њихове планове и пресеке на основу прецизно узетих мера, да направе калкове натписа и орнаментна као и гипсане отиске архитектонске пластике, а да спољашњи изглед грађевина и живопис сниме фотографски ради бржег обављања посла.³⁵

Валтровић је свакако и раније имао у виду фотографисање споменика на терену. Штавише, судећи према говору са отварања другог „излога снимака архитектонских, скулптуралних и живописних” радова насталих на терену између 1871. и 1873. године, у којем је, између осталог, рекао да „средства помоћу којих изасланици предмете српске уметности чине приступним осталом свету, дају графика, пластично снимање у гипсу и фотографија”,³⁶ могло би се закључити да су и тада рађене фотографије *in situ*. Чини се, међутим, да је ту реч била пре о намери да се споменици фотографишу, будући да није познато да су у том периоду извођени калкови у гипсу које Валтровић такође помиње у свом излагању.

До тог времена је и у домаћој средини било покушаја снимања споменика на терену. Једна таква, истина ненаучна, иницијатива за снимање српских старина и споменика забележена је 1863. године. Њу је покренуо фото-аматер Моисил Живоиновић (?-?), који је за тај свој подухват тражио помоћ од Министарства просвете и црквених дела, молећи га да изда „једно отворено Објавленије на касателне власти, пошто је намерио поћи кроз сва окружија нашег Отечества да Србске старине и споменике сниме, па да их после у виду Албума јавности преда”.³⁷ У октобру исте године Моисил је известио да је снимио око тридесет негатива и да је десет већ на путу копирао, те их подноси Министарству на увид. Министарство није имало средстава да му обезбеди помоћника који би му асистирао при ношењу и поправци опреме, а материјал који је био предао на увид вратило му је.³⁸ Нажалост, није позната судбина снимака насталих 1863. године.

³⁵ С. Богдановић, „Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић”, 184.

³⁶ М. Валтровић, „Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких старина по Србији отворио други излог снимака архитектонских, скулптуралних и живописних, 14. априла 1874”, *Гласник СУД* 41, 1875, 344.

³⁷ Б. Дебељковић, *Прва изложба фотоамайера у Београду 1901*, Београд, 2001, електронско издање: http://www.rastko.rs/fotografija/100godina/100-godina_c.html [приступљено 13. 1. 2023]; Исти, *Стигара српска фотографија*, Београд, 2005, 149–150.

³⁸ Исто.

9. Михаило Валтровић, Жича, живопис на западном зиду цркве, акварел, 1873. (Валтровић и Милутиновић: документи I, 77)

10.

Михаило Валтровић, бележница са описима и цртежима предмета из ризница фрушкогорских манастира изложених на Земаљској изложби у Будимпешти, страница са описом и цртежом кивота из Врдника, туш и акварел, 1885.

По свему судећи, циљ Моисила Живоиновића био је стицање материјалне добити, а његова иницијатива, иако значајна, није била у вези с научним истраживањем или израдом документације о средњовековним црквама. Стога је Валтровићева и Милутиновићева намера да те цркве фотографишу током научне екскурзије коју су намеравали да спроведу 1890. године прва недвосмислено изражена намера да се споменици на терену фотографишу зарад њиховог документовања.

Валтровић је о фотографском снимању у научне сврхе размишљао још 1885. године, када је боравио у Будимпешти зарад проучавања и цртања предмета из ризница фрушкогорских манастира изложених на Земаљској изложби (сл. 10).³⁹ На тој изложби су, поред предмета, биле презентоване и шездесет четири фотографске плоче са снимцима експоната. Извежданог ока и руке, али пре свега бременит искуством, Валтровић је у вези с фотографисањем археолошких и уметничких предмета истакао не само предности већ и мане тог поступка, исте оне с којима се и данас сусрећемо. У тексту о будимпештанској изложби, говорећи о фотомеханичком снимању, забележио је: „Овим се поступком ради много брже и поузданије но што је то могуће цртачу кичицом, писаљком или пером.” Он, међутим, наводи да и за цртача има доста посла приликом издавања научних радова са снимцима: „Поједине делове, натписе и под на предметима, што на фотографском снимку излази скраћено или се и не види, зато што је на противној страни предмета, моћи ће само цртачка рука да стави пред очи

³⁹ Свеске са Валтровићевим описима и цртежима настале 1885. године у Будимпешти чувају се у Одељењу за архивску и документациону грађу Народног музеја Србије.

јасно и тачно.” Фотографски снимци репродуковани усавршеним штампарским средствима учиниће „да ће снимци моћи потпуно послужити уместо ориџинала, како научењаку тако и уметнику и занатлији”.⁴⁰

Нажалост, Валтровић и Милутиновић нису успели да оду на планирано теренско истраживање 1890. године, па зато ни да остваре намеру о фотографисању цркава и манастира које су планирали да проуче.

Значај фотографије у документовању баштине и набавка фотографске опреме

Меру у којој је Валтровић познавао тадашње европске токове у библиотекарству и музеологији, а у вези с предностима што их је доносила фотографска документација о предметима, показује и следећи податак. Валтровић се, наиме, с великом пажњом посветио уређењу збирки и састављању стручног инвентара, те је стога 1891. покренуо иницијативу за набавку фотографске опреме, како ради израде основне музејске документације, тако и зарад снимања споменика на терену. Он је тада Српској краљевској академији упутио молбу у којој, између осталог, стоји:

„Стога сам овим слободан предложити Српској Краљевској Академији као надзорној власти, да се за Народни Музеј набави фотографски апарат са целим потребним прибором за потпуно извођење снимака. [...] При набављању фотографског апарата гледаћу према изложеном на то, да се апарат може употребити како у самом музеју, тако и на путу, ако иначе не буде и с новчаног гледишта и с гледишта успеха у раду, корисније купити засебну справу за музеј а малу, путничку справу за снимање старина и околине њихове по нашој земљи.”⁴¹

О значају фотографисања музејских предмета Валтровић пише и у извештају о раду за 1895. годину, где подвлачи да „такви снимци много олакшавају рад у самом Музеју, а и саобраћај са страним музејима, од којих се такви снимци могу добивати у замену”.⁴²

У другој половини 19. столећа, с поједностављивањем технологије израде фотографија, фотографисање и објављивање снимака уметничке и археолошке баштине постају све распрострањенији. У Француској је 1851. године Комисија за историјске споменике ангажовала пет фотографа са задатком да сниме националне историјске споменике – цркве, античке театре, замкове, од којих су многи страдали током Револуције (сл. 11). Овај подухват је назван *Хелиографска мисија*

⁴⁰ М. Валтровић, „Српске црквене старине на Будимпештанској земаљској изложби”, *Стиларинар Српској археолошкој друштва* 2, 1885, 108.

⁴¹ АНМ, акт бр. 9 од 16. марта 1891.

⁴² М. Валтровић, „Извештај о раду у Народном музеју године 1895”, 88.

11.

Едуард Балди, црква Сен Пер у Јони, 1851. (Isabelle Gui, "Photographies et monuments historiques: les fonds photographiques de la Médiathèque de l'architecture et du patrimoine", *Livraisons de l'histoire de l'architecture* 31 (2016), fig. 4)

(Mission héliographique),⁴³ јер су сви фотографи упуслени на том задатку били чланови Хелиографског удружења. Била је то прва јавна колективна наруџбина у историји фотографије. Чувени фотографски атеље браће Алинари, основан 1852. године у Фиренци, где је и данас активан, био је ангажован на снимању предмета у Ватиканским музејима и Лувру.⁴⁴ Не дуго потом указала се потреба и за правном регулативом која би се односила на фотографисање јавних колекција. Тако је у Француској, министарском уредбом од 1. јуна 1877, законски уређено и дозвољено фотографисање и публиковање снимака предмета који се чувају у државним колекцијама. Том уредбом, међутим, фотографија није препозната као инструмент изучавања баштине.⁴⁵ Но, фотографија се неизбежно наметнула у научним истраживањима, те су у наредном периоду институције попут музеја и библиотеке започеле са систематском израдом документације о својим колекцијама. Године 1879. Евгеније Трита (Eugène Trutat, 1840–1910), кустос Музеја историје природе у Тулузу, објавио је обимну студију о употреби фотографије у археологији и о фотографисању споменика, уметничких дела, намештаја, натписа и рукописа. Он је подвукао како, за разлику од описа, који ретко омогућује интегрално поимање споменика, "la photographie donne le moyen de parer à cet inconvénient, et elle peut le faire avec tant de perfection, que ses reproductions permettront le plus souvent l'étude absolument complète d'un sujet sans qu'il soit nécessaire de revoir plusieurs fois l'église, le bas-relief, l'inscription que l'objectif aura gravée sur la plaque sensible".⁴⁶ Очигледне су биле предности фотографије када је реч о рукописном наслеђу.⁴⁷ Пошто је 26. јануара 1904. године значајан део фонда Краљевске библиотеке у Торину страдао у пожару, у Француској је неколико дана доцније, 2. фебруара, група депутата предложила усвајање закона према којем би држава имала да одвоји 100.000 франака за снимање најзначајнијих рукописа чуваних у националним музејима управо стога што "la photographie nous permet de créer une réserve de reproductions qui rendrait moins fâcheuse pour nos savants la perte des plus importants manuscrits originaux recueillis dans nos principales bibliothèques".⁴⁸

⁴³ Заборављени и у потпуности занемерени, ови снимци су недавно поново откривени и у целости објављени у: A. de Mondenard, *La mission héliographique, cinq photographes parcourent la France en 1851*, Paris, 2002.

⁴⁴ О атељеу браће Алинари в.: *Fratelli Alinari: fotografi in Firenze: 150 anni che illustrarono il mondo, 1852–2002*, Catalogo della Mostra, ed. A. C. Quintavalle et M. Maffioli, Firenze, 2003.

⁴⁵ Текст декрета објављен је у целости у: E. Trutat, *La photographie appliquée à l'archéologie, reproduction des monuments, œuvres d'art, mobilier, inscriptions, manuscrits*, Paris, 1879, 9–13.

⁴⁶ „Фотографија је средство које може отклонити ту непогодност и она то може учинити веома прецизно, у тој мери да фотографски снимци најчешће омогућавају да се објекат истражи у потпуности, без потребе да се црква, рељеф или натпис који је објектив забележио на осетљивој плочи виде више пута” (прев. аутора). E. Trutat, *op. cit.*, 3.

⁴⁷ E. Chatelain, "La photographie dans les bibliothèques", *Revue des bibliothèques* 1, 1891, 225–241.

⁴⁸ „Фотографија нам омогућује да формирамо један фонд репродукција који би нашим научницима учинио мање тешким губитак најзначајнијих оригиналних рукописа који се налазе у нашим главним библиотекама” (прев. аутора). "Photographie des manuscrits des bibliothèques publiques", *Bibliothèque de l'École des chartes* 65, 1904, 308–309.

До првих година претходног столећа фотографија се, дакле, изборила за своје место у научним истраживањима и о њеном значају размишљали су и најзначајнији научници тог времена, специјалисти у својим областима. Карл Крумбахер (Karl Krumbacher, 1856–1909), знаменити немачки византолог, објавио је 1906. године обимну студију под насловом *Фотографија у служби друштвених наука*,⁴⁹ посвећену све већој улози фотографије у научном раду, а посебно у палеографским и филолошким истраживањима. У тој студији Крумбахер је систематизовао проблеме који се тичу како типова апарата и техника снимања предмета, тако и добијања дозвола за снимање у библиотекама, архивима и музејима, укључујући у свој чланак и оновремене цене снимања и израде позитива у значајнијим европским институцијама. Он је образложио предности које има фотографија за научна истраживања, а свој став је илустровао изузетно квалитетним репродукцијама византијских рукописа (сл. 12).

12.
Карл Крумбахер показује репродукцију странице рукописа Књиге пророка, Vat. gr. 1153. Филарет Гранић, стоји први с десне стране, пре 1909. (Фототека Библиотеке САНУ, ф 351/2-г)

Акрибични и темељни Валтровић, поред тога што је био упознат с предностима фотографског снимања, суверено је владао познавањем историје фотографије и фотографских техника. То показује исцрпан и зналачки написан текст што је објављен 1901. године у *Новој Искри* као увод у говор који је изрекао приликом отварања прве аматерске фотографске изложбе у Београду.⁵⁰ У наведеном тексту Валтровић, између осталог, пише:

„Лакост и угодност техничког руковања са фотографском справом, и поузданост у употреби већ сложеног и спремљеног хемијског, фотографског прибора, добавила је фотографији велики број оних примењача њених, који се иначе њоме служили не би, пошто немају потребне стручне спреме, ни потребног времена за самостално вршење приправних радова око фотографисања. Тим начином фотографска справа

⁴⁹ K. Krumbacher, „Die Photographie im Dienste der Geisteswissenschaften”, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur* 9, 1906, 601–659.

⁵⁰ М. Валтровић, „О фотографији”, *Нова Искра* 6, 1901, 166–169.

13.

Борђе Станојевић,
Богородичина црква у
Студеници, око 1900.
(Историјски музеј Србије)

дошла је у руке многим научењаку, уметнику, војнику, путнику и пријатељу природе и лепе, поучне забаве. У њиховим рукама служила је и служи она разним смеровима, и допринела и доприноси к расветљавању и сазнавању многих природних појава на земљи и у васиони, многих појава и тековина у садашњем и негдашњем животу и раду човекову.”⁵¹

Истини за вољу, Валтровић је био свестан и неких њених мана, посебно када је реч о снимању археолошких предмета, јер „фотографија подједнаком јачином износи и главне и споредне црте” као и да се „снимци фотографијом не дају сравнати са цртежом образована цртача који ће разумети и умети да осећа и на хартију да стави све финоће на површини споменика”,⁵² што је уосталом и разлог због којег се и данас у археологији негује цртање артефаката.

Од Валтровићевог писма упућеног Академији 1891. године до набавке првог музејског фотографског апарата протекло је чак шест година. У извештају о раду Народног музеја за годину 1897. стоји да је Музеј, како би „захтевима у корист науке лакше одговарао и да би себи саставио прегледну збирку снимака са својих предмета (...), набавио давно жељени фотографски апарат с прибором, који ће му моћи бити од користи и при музејским екскурзијама, откопавањима и прибирању етнолошких предмета”.⁵³

Осим у документационе сврхе, Валтровић је имао намеру да искористи све предности нових технологија зарад промовисања Народног музеја и његових збирки. Отуда је он од Министарства тражио, и убрзо добио, одобрење за куповину једног пројектора који је имао да служи за јавна предавања „која би не само према предмету већ и према публици била удешена”, јер „У уметности, њеном познавању и у неговању укуса, од огромне је важности гледање, а не теоријско разлагање”. Отуда је од министра тражио да се купи, осим апарата за пројектовање, и „већи број снимака нужних за пројектовање”.⁵⁴ Јавна предавања која су имала за циљ „ширење и буђење интересовања за уметност код наше публике”⁵⁵ организована су у дворани Велике школе „уз показивање старинарских и уметничких предмета у великим и јасним пројцираним сликама”.⁵⁶ Не изненађује стога то што се у извештају за 1901. годину чита да је поред уметничких предмета Музеју поклоњена и „једна збирка већих и мањих вештачки израђених фотографија”.⁵⁷ Наиме, познато је да је те године Музеј од Георга Хајнриха Емериха (Georg

⁵¹ Исто, 166.

⁵² ИМС, АГ, инв. бр. 4745–182. Цитирано према: Т. Дамњановић, „Валтровић и Милутиновић, заштита културног наслеђа у темељима српске модерности”, у: *Валтровић и Милутиновић: њумачења*, 21, нап. 45–46.

⁵³ М. Валтровић, „Извештај о раду у Народном музеју године 1897”, *Годишњак СКА* 11, 1899, 125.

⁵⁴ АНМ, акт бр 17 од 5. фебруара 1900.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ М. Валтровић, „Народни музеј (извештај о стању и њему у год. 1900)”, *Годишњак СКА* 14, 1901, 377.

⁵⁷ М. Валтровић, „Народни музеј”, *Годишњак СКА* 15, 1902, 245.

Heinrich Emmerich, 1870–1923), познатог баварског фотографа и трговца, добио 11 снимака.⁵⁸ Исте године је Ђорђе Станојевић (1858–1921), а то је за наше истраживање од већег значаја, Народном музеју уступио 36 слика на стаклу са Париске изложбе.⁵⁹ Овај физичар, астрофизичар и астроном светског реномеа, први управник астрономске и метеоролошке опсерваторије, професор физике и механике на Војној академији и професор експерименталне физике на Великој школи као и ректор Универзитета у Београду (1913–1921), био је велики популаризатор науке и талентовани фотограф аматер.⁶⁰ Станојевић је пионир научне фотографије у Србији и први који је snимио потпуно помрачење Сунца, а њему се дугује и прва фотографија у боји у Србији – познато *Цијанче са виолином*. Путујући по Србији, снимао је природне и културне лепоте. Године 1901. је сопственим напорима објавио први фотографски албум у Србији – *Србија у сликама*, за који је предговор написао Богдан Поповић (1864–1944). Међу 16 снимака у тој публикацији нашла се и једна панорама манастира Раванице. Станојевић је радо излагао на фотографским изложбама и у земљи и у иностранству. Није познато које снимке је изложио у Паризу, али се зна да је на Балканској изложби 1907. године у Лондону учествовао са 99 снимака на стакленим плочама (димензија 50 × 40 cm), међу којима су, поред пејзажа, градова, сцена из свакодневног живота, били и снимци српских цркава, па је отуда могуће претпоставити да су међу снимцима што их је поклонио Народном музеју били и они из српских цркава и манастира (сл. 13).

Нажалост, музејски снимци из тог периода нису познати будући да је значајан део музејског фонда уништен током Првог светског рата. Захваљујући Валтровићевим извештајима Академији, може се закључити да су се предмети који су доспевали у Музеј обрађивали по највишим стандардима музејске праксе. Тако он за „покретне старине” што су 1902. са Виминацијума пренесене у Музеј каже да се „сређивањем, снимањем и описивањем изучавају за једну публикацију коју спрема г. Др. Васић”, што показује да су се музејски предмети фотографисали.⁶¹ Када је пак реч о снимању ван музејске зграде, стање на терену било је мало другачије, посебно када је реч о истраживањима средњовековних цркава и манастира, за која у првим годинама претходног столећа једноставно није било средстава.

Михаило Валтровић се 1904. године, након дводеценијске паузе, вратио истраживањима средњовековних споменика на терену захваљујући посебној

⁵⁸ АНМ, акт бр 151 од 12. јуна 1901. Цитирано према: Ј. Премовић, „Фотографске технике у документовању баштине у 19. и 20. веку”, *ЗНМ* 23, 2018, 299, нап. 66.

⁵⁹ АНМ, акт бр 119 од 10. маја 1901. Цитирано према: Ј. Премовић, *нав. месџо*.

⁶⁰ М. Тодић, *Историја српске фотграфије*, Београд, 1993, 71; М. С. Димитријевић, „Ђорђе Станојевић – живот и дело”, у: *Ђорђе Станојевић – животи и дело. Поводом 150 година од рођења*, Зборник радова научног скупа, Нови Сад, 10–11. октобар 2008, ур. М. С. Димитријевић, Б. Миросављевић и В. Марић, Нови Сад, 2008, 9–41; Ш. Радмановић, *Ђорђе Станојевић – човек који је осветлио Србију*, каталог изложбе, Београд, 2017.

⁶¹ М. Валтровић, „Народни музеј”, *Годишњак СКА* 16, 1903, 199.

позицији Министарства просвете која се односила на „израду планова за реставрацију и одржавање српских старина”.⁶² Те године он је у два наврата боравио у Љубостињи, где се првенствено бавио гробницама у наосу и припрати цркве,⁶³ а изучавао је и српске средњовековне инсигније зарад израде нацрта за круну и друге владарске регалије краља Петра I Карађорђевића (1903–1921).⁶⁴ Било је то последње Валтровићево истраживање неког средњовековног споменика.

На самом крају наредне 1905. он је након више од две деценије интензивног рада у Народном музеју могао мирно да се повуче у пензију, будући да је, између осталог, „успео да за Музеј обезбеди финансијску основу за институционално, интегрално проучавање средњовековних споменика”.⁶⁵ На том послу наследили су га истраживачи наредне генерације, а пре свих Владимир Петковић.

⁶² С. Богдановић, „Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић”, 185.

⁶³ М. Валтровић, „Белешке о манастиру Љубостињи”, *Старинар* (н. р.) 1/2, (1906) 1907, додатак, 24–30.

⁶⁴ Љ. Мишковић-Прелевић, „Валтровићеви нацрти за крунидбене инсигније Петра I Карађорђевића”, *Зборник МПУ* 24–25, 1980–1981, 119–125.

⁶⁵ А. Вујновић, „Музејска делатност Михаила Валтровића”, 92, нап. 7.

СКРОМНИ ПОЧЕЦИ (1906–1912)

Одељење за српске и византијске старине

Валтровић је своју четврт века дугу каријеру директора Народног музеја окончао последњег дана 1905. године, оставивши наредним генерацијама чувара и истраживача у наслеђе институцију постављену на солидне темеље струке и науке. На месту директора наследио га је Милоје Васић,¹ који је, у складу са законом из 1881. године, и тада важећим, преузео и руковођење Катедром за археологију на Београдском универзитету. Васићев помоћник био је млади историчар уметности Владимир Р. Петковић², који се вратио у домовину након завршених докторских студија у Немачкој и који је у октобру 1905. ступио на дужност у Народног музеју.³ Петковић је, наиме, године 1897. завршио филолошко-хисторијски одсек Велике школе. По завршетку студија предавао је историју књижевности, српски језик и психологију у гимназији у Пироту, затим од 1898. латински језик у гимназији „Краљ Александар” у Београду, а 1900. је постављен за суплента гимназије у Крагујевцу. Међутим, Петковићу је Валтровић још по завршетку студија наменио место помоћника чувара Музеја за „старине византијске, словенске и српске”.⁴ Како у земљи није било могућности да се за то место припреми, он је школску 1900/1901. годину провео на усавршавању у Минхену, код славног византолога Карла Крумбахера. По повратку у Србију јавио се на конкурс Академског савета Велике школе и од њега је добио стипендију за даље школовање. Петковић је изабран да буде један од двојице државних питомаца који су упућени у Немачку зарад студирања византијске филологије и историје уметности.⁵ Други је био Драгутин

III
Жича, поглед на
цркву са јужне стране
(Б 951) (стр. 38–39)

¹ Основни подаци о Милоју Васићу: Д. Срејовић, „Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке”, *Стираринар* (н. с.) 35, 1984, 25–32; М. Васић, „Васић Милоје”, *ЕСИ*, 299–300; Ј. Вељковски, „Васић, Милоје М.”, *СБР* 2, 92; Р. Васић, „Васић, Милоје М.”, *СЕ* II, 142–143. О Народног музеју за време управе М. Васића: М. Коларић, *Народни музеј*, 10–13; В. Поповић и Н. Јевремовић, *Народни музеј*, 16–19; Б. Ђорђевић, В. Радић и Т. Цвјетићанин, „Археолошка делатност Народног музеја”, 15–16; А. Вујновић, „Предисторија Историјског музеја Србије”, 23–25.

² И. Ђорђевић, *Владимир Р. Петковић, уредник Стираринара од 1931–1956*, *Стираринар* 25, 1984, 41–46; Исти, „Петковић Р. Владимир”, *ЕСИ*, 568.

³ М. Валтровић, „Извештај о раду у Народног музеју године 1905”, *Годишњак СКА* 19, 1906, 239.

⁴ М. Валтровић, „Извештај о раду у Народног музеју године 1895”, 90.

⁵ М. Валтровић, „Народни музеј”, *Годишњак СКА* 15, 1902, 247.

14.
Карл Крумбахер (<https://www.bsb-muenchen.de/en/collections/antiquity/collections/personal-papers/>)

Анастасијевић (1877–1950). Обојица су упућени у Минхен, у новоустановљен семинар за средњогрчку и новогрчку филологију, први модеран византолошки центар у свету, на чијем челу је био Карл Крумбахер (сл. 14).⁶ Анастасијевић је после три године изучавања језика и књижевности византијског света докторирао (1905) код Крумбахера. Петковић је пак одлучио да пређе у Хале где је историју средњовековне уметности предавао Адолф Голдшмит (Adolph Goldschmidt, 1863–1944), који је, између осталог, био ванредни познавалац византијске словеначе. Код њега је Петковић 16. маја 1905. одбранио докторску дисертацију, која је за тему имала *Један ранохришћански рељеф од слонове кости у Народном музеју у Минхену*⁷, након чега се вратио у Србију.

Петковићевим запослењем у Музеју почео је да „ступа у живот нарочити одељак Народног музеја, одељак за византијске и српске старине”.⁸ Још од првобитне Валтровићеве замисли о овом одељењу била је намера да оно, осим српске, обухвати и византијску уметност и археологију, што је био додатни разлог због којег је Петковић и био упућен у Немачку на додатно школовање. Готово једно-временно је у Београду основана и Катедра за византологију, трећа те врсте у свету, чији је први професор био нико други до Драгутин Анастасијевић (сл. 15).⁹ Такође, у то време је у Београду дуже од једне деценије постојао на Техничком факултету студијски предмет „византијска и српска црквена архитектура”, који је у кратком периоду предавао Валтровић (1889), а потом, од 1890. године до своје преране смрти 1900, Драгутин С. Милутиновић. Када је 1897. године, управо залагањем Валтровића и Милутиновића, основан Архитектонски одсек при овом факултету, установљена је Катедра за *Историју византијске архитектуре са византијским стилом*, а њен први професор постао је Милутиновић.¹⁰ Њега је на том месту накратко наследио Никола Несторовић (1868–1957), да би 1903. Милорад Рувидић (1863–1914) постао професор *Историје архитектуре и Историје византијске архитектуре* (овај предмет се називао и *Византијски стил са пројектовањем цркава* и с временом се развио у два предмета – *Историја византијског стила* и *Пројектовање цркава у византијском стилу*).¹¹ У оквиру

⁶ О српским историчарима који су се школовали код Крумбахера: Лј. Maksimović, „Karl Krumbachers serbische Schüler”, *Südost-Forschungen* 73, 2014, 429–443.

⁷ V. Petković, *Ein frühchristliches Elfenbeinrelief im Nationalmuseum zu München*, Halle, 1905.

⁸ М. Валтровић, „Извештај о раду у Народном музеју године 1905”, 239–240.

⁹ Р. Радић, „Сто година Катедре и Семинара за византологију”, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик* 56/1, 2008, 177–187; Исти, „Настава византологије на Београдском универзитету”, у: *Криза и њерсекективна знања и науке*, ур. Б. Димитријевић, Ниш, 2012, 289–299. Основни подаци и библиографија радова Д. Анастасијевића: А. Јевтић, „Др Драгутин Анастасијевић”, *Бојословље*, год. 24 (39), св. 1–2, 1980, 9–22; С. Ђирковић, „Анастасијевић Драгутин”, *ЕСИ*, 260–261; Љ. Максимовић, „Анастасијевић Драгутин”, *СБР* 1, 143–144; С. Пириватрић, „Анастасијевић, Драгутин”, *СЕ* 1, 202.

¹⁰ А. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Београд, 2016, 158–161 (са старијом литературом).

¹¹ М. Ротер Благојевић, „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века”, *ГГБ* 44, 1997, 125–168 (са старијом литературом).

Историје византијске архитектуре учила се, поред ранохришћанске и византијске, и српска средњовековна архитектура.¹² Стога се ова катедра називала још и катедром за српско-византијску архитектуру, у чему треба видети и одраз преовладавајућег мишљења према којем је између српске и византијске архитектуре стављан знак једнакости. Посебном уредбом Техничког факултета, која је донета 1. фебруара 1906. године, одређено је да студенти архитектуре морају за дипломски испит, поред осталих графичких радова, да израде и један пројекат из предмета *Византијска архитектура*.¹³ На истом факултету је у то време професор *Орнаментике* био Бранко Таназевић (1876–1945), који је у оквиру свог предмета предавао: Орнаментику, Моделисање, Декорисање у боји и уређење вароши.¹⁴ Таназевић и Рувидић су блиско сарађивали, како на факултету тако и ван њега, приликом теренских истраживања, о чему ће бити речи у наставку. Непосредан увид у оновремени програм наставе на Архитектонском одсеку Техничког факултета показује у којој мери је изучавање српске средњовековне архитектуре, архитектонског украса и уметности уопште било значајно у академском курикулуму. Стога не изненађује то што је на том факултету од 1909. до 1912. предавао и Владимир Петковић.

Научно формиран на утемељеним методолошким постулатима струке, Петковић је од првих корака у Музеју трасирао пут ка успостављању јасно профилисаног одељка за средњовековне старине. Његов извештај о раду током 1906. године својеврстан је програм рада тог одељења у којем је Петковић истакао два примарна правца његовог развоја. На првом месту је подвукао:

„...стварање једне збирке српских и византијских старина, било на тај начин, што би се многобројни уметнички објекти, растурени по нашим манастирима, прибрани у Народном Музеју; било тиме што би се створила једна колекција снимака (фотографских, у цртежу и у бојеној репродукцији) живописа српских цркава и одлива у гипсу рељефа и вајаних орнамената.”¹⁵

С обзиром на то да је Музеј био одговоран и за споменике на терену, друга тачка Петковићевог програма односила се на организацију рада „на проучавању монументалних старина и старих уметничких производа у Србији и у српским земљама”. Тиме је већ на почетку своје музејске каријере Петковић изразио намеру да проучи и сними и српске споменике и ван оновремених државних граница, првенствено оних на територији под османском управом. Он на истом месту

15. Драгутин Анастасијевић (Фототека Библиотеке САНУ, Ф 187)

Оштра критика Рувидићевог рада чита се у: В. Поповић, „Какав нам треба професор за српско-византијску архитектуру на Универзитету”, *СТА* год. 25, бр. 6, 1914, 41–42.

¹² Д. Живановић, „Почеци проучавања византијске архитектуре у Србији”, у: *Ниш и Византија II*, ур. М. Ракоција, Ниш, 2004, 399.

¹³ *Нав. место*.

¹⁴ *Истио*, 400.

¹⁵ В. Петковић, „Извештај о раду у одељењу Народног Музеја за српске и византијске старине у години 1906”, *Годишњак СКА* 20, 1907, 213–214.

додаје да „упоредо са овим мора ићи снимање споменика, на првом месту фотографским апаратом, затим цртежима и у бојеним репродукцијама.”¹⁶

Подршку за такве планове Петковићу је пружио Милоје Васић, који се такође залагао за истраживања на терену. Штавише, Васић је, попут Валтровића, био мишљења да Народном музеју треба дати шире ингеренције када је реч о старању о непокретном наслеђу, те тако у извештају за 1906. годину истиче:

„Сматрајући да је управа Народнoг музеја у првом реду позвана да се стара о одржавању старина у земљи и о спречавању њиховог рушења и уништавања чувар Народнoг музеја обраћао се Господину министру просвете нарочитим предлозима, од којих се један тицао заштите српских културних старина (манастира и цркава) од њихове коначне пропасти.”¹⁷

Надлежне власти су се, међутим, као и раније на Валтровићеве, оглушиле и о Васићеве предлоге.

Обнова *Старинара*

Преузимајући управу Народним музејом, Васић и његов помоћник Петковић су у први план истакли важност рада изван Музеја и бављење научним радом. Стога је, уз свесрдну помоћ и захваљујући напорима двојице стручњака Народнoг музеја, године 1906, након деценијске паузе, поново покренут часопис *Старинар* (сл. 16). Наиме, у раздобљу од оснивања *Старинара* 1884. године до 1895. публиковане су по четири свеске годишње, али је потом часопис угашен. С обзиром на то да је 1892. године престао да излази и *Гласник Друштва српске словесности* односно *Гласник Српској ученој друштва*, научни прилози и расправе објављивани су првенствено у *Гласу Српске краљевске академије* или у књижевним часописима, какав је био *Српски књижевни гласник*. Уредник нове, као и претходне, серије *Старинара* био је Михаило Валтровић, док су аутори прилога у првом броју нове серије, поред уредника, били Васић, Петковић и Анастас Чилингиров (1884–1916).¹⁸ О важности поновног покретања стручног

¹⁶ Исто, 216–217.

¹⁷ М. Васић, „Народни музеј”, *Годишњак СКА* 20, 1907, 202.

¹⁸ Васић је у првом броју нове серије *Старинара* објавио чак четири студије („Праисторијска вотивна гривна и утицаји микенске културе у Србији. С једном таблом и 9 слика”, 1–34; „Римске опеке из Ритопека. С једном сликом”, 36–38; „Старосрпска налазишта у Србији. С две табле и 31 сликом”, 39–88; „Неколики преисторијски налазици из Винче. Са 41 сликом”, 89–127); по једну студију објавили су Валтровић („Римска гробница у селу Брестовику. Са две табле”, 128–140) и Петковић („Жича”, 141–187). У додатку часописа прилоге су написали Валтровић („Белешке о манастиру Љубостињи”, 24–30), Петковић („Заручни прстен краља Радослава. С 1 сликом”, 30–33) и бугарски археолог Анастас Чилингиров („Праисторијска налазишта у Бугарској”, 1–24). О Чилингирову: Ј. Митровић, „Анастас Чилингиров. Заборављени сарадник српске археологије”, *Етнo-антропoлошки проблеми* (н. с.) 15/3, 2020, 925–929.

гласила, као и о вишеструком значају самог часописа за Музеј, Васић је написао: „Разноврсне су и много бројне користи које ће Народни музеј имати од излажења *Старинара*; јер ће преко њега Народни музеј стајати у непосредној вези са свим пријатељима у земљи и на страни. Тако ће се олакшати и убрзати прикупљање старина с једне и њихово правилније проучавање са друге стране.”¹⁹

Васић је, преузевши Катедру за археологију, рад у Музеју ипак сматрао секундарним, а сâм Музеј, попут свог претходника, појмио првенствено као семинар.²⁰ Петковић је такође, паралелно с музејском каријером, градио и академску – од 1909. је у звању хонорарног професора предавао на Техничком факултету (до 1912), а 1911. је изабран за сталног доцента на Филозофском факултету у Београду. Предавања је држао у Капетан Мишином здању, а вежбе из историје уметности, једнако као и Васић, у просторијама Народног музеја.²¹ Будући запослен на Универзитету, посао у Народном музеју обављао је без надокнаде. Једина привилегија на коју је рачунао била је могућност самосталног располагања факултетским летњим распустом.²² Таква опредељеност чувара Народног музеја и његовог помоћника за научна истраживања имала је за резултат велики број стручних и научних текстова, неретко пионирских у својој области. Стога је и систематско изучавање средњовековних цркава и манастира, које су својевремено започели Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић, захваљујући прегалачком раду Владимира Петковића добило нову, научну димензију. Петковићев рад на терену пратили су бројни стручни прилози и научне студије што су објављивани првенствено на страницама *Старинара*.²³ Како је то већ речено, „појавом Владимира Р. Петковића почиње права, научно заснована српска историја уметности.”²⁴

16. *Старинар*, насловна страна прве свеске новог реда, 1906.

Габријел Мије и истраживање споменика у Србији 1906. године

Повољна околност за младог Петковића било је то што је 1906. године ради изучавања средњовековних споменика у Србију дошао Габријел Мије (Gabriel Millet, 1867–1953), угледни француски византолог, од 1899. професор на Катедри за византијско хришћанство и хришћанску археологију на Практичној школи високих студија (*École pratique des hautes études*) у Паризу (сл. 17). Мије је припадао оној генерацији истраживача који су током последњих деценија деветнаестог

¹⁹ М. Васић, „Народни музеј”, (1907), 211.

²⁰ Тако је у летњем семестру школске 1907/8. године два пута недељно држао семинар у Народном музеју („Катедра за историју уметности”, у: *Свој година Филозофској факултети*, ур. Р. Самарцић, Београд, 1963, 263–264).

²¹ Исто, 264.

²² АНМ, акт бр 168 од 4. јула 1911.

²³ Д. Поповић, „Библиографија Владимира Р. Петковића”, *Старинар* (н. с.) 5–6, 1956, XV–XXIV.

²⁴ И. Ђорђевић, „Владимир Р. Петковић”, 41.

столећа поставили солидне темеље византијских студија на европском тлу.²⁵ Он је, као ретко који научник, у подједнакој мери био посвећен теренском и кабинетском раду и, без сумње, један је од првих историчара уметности – византолога који су у потпуности разумели значај фотографије у научном раду. По завршетку студија у Паризу Мије је постао члан Француске школе у Атини (École française d'Athènes), где је започео важна истраживања манастира Дафни, а недуго потом и сликарства и архитектуре Мистре (сл. 18). Изучавања тих важних споменика пратила је и израда техничке документације као и великог броја фотографија, те је отуда Мијеова, до наших дана непревазиђена, монографија о Дафнију објављена 1899. ванредно илустрована,

како је то и назначено на њеној насловној страни.²⁶ Значајан део његовог научног опуса чине управо албуми са снимцима насталим током научних истраживања, како поменутих споменика Мистре²⁷ тако и оних на Светој Гори,²⁸ као и четири постхумно објављена албума снимака насталих приликом истраживања црква и манастира у Србији, Македонији и Црној Гори (сл. 19),²⁹ који и данас представљају важан материјал за изучавање тих цркава. Снимци настали током Мијеовог вишегодишњег боравка у Грчкој постали су нуклеус *Хришћанске и византијске колекције* (*Collection chrétienne et byzantine*) коју је Мије основао при својој катедри на Практичној школи високих студија 1903. године.³⁰ С временом

18. Габријел Мије у Мистри, последња деценија 19. века (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C.08857, <https://bibnum.explore.psl.eu/s/psl/ark:/18469/2vngg>)

19. G. Millet, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie. Serbie, Macédoine, Monténégro*, I, éd. A. Frolov, Paris, 1954, насловна страна

17. Габријел Мије, крај 19. или почетак 20. века (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, D 4933)

²⁵ О професионалном путу Габријела Мијеа и његовом значају за развој византијских студија у Француској и Европи: Д. Прерадовић, „Габријел Мије (1867–1953): скица за научну биографију”, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, ур. Д. Прерадовић и М. Марковић, Београд, 2021, 17–61. О Мијеовој научној заоставштини: С. Jolivet-Lévy, “L’héritage scientifique de Gabriel Millet”, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, 63–95.

²⁶ G. Millet, *Le Monastère de Daphni, histoire, architecture, mosaïques*, Paris, 1899.

²⁷ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra, matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910.

²⁸ G. Millet, *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Paris, 1927.

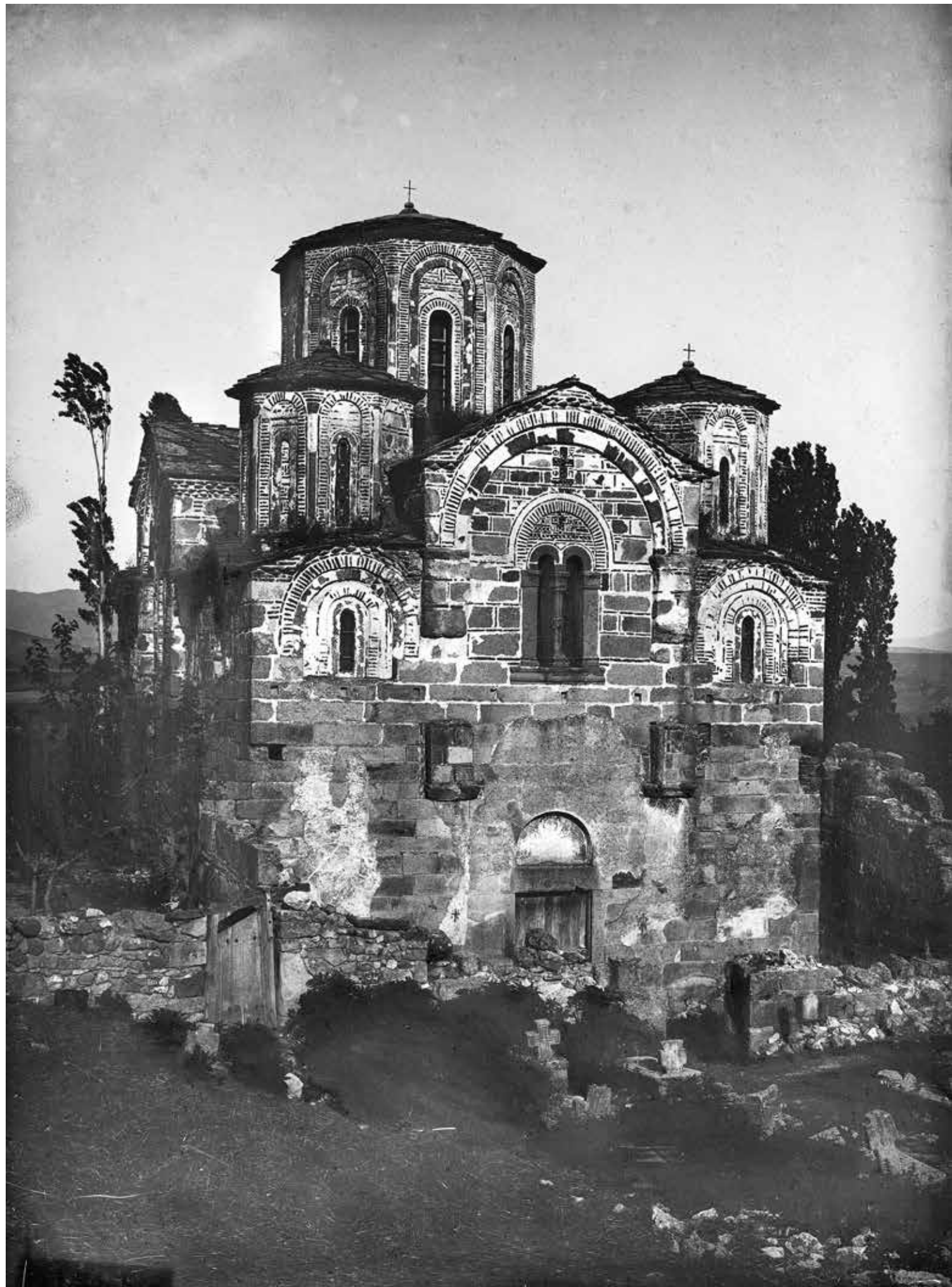
²⁹ G. Millet et al., *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macédoine, Monténégro) I–IV*, Paris, 1954, 1957, 1962, 1969.

³⁰ *Хришћанску и византијску колекцију* чине поред снимака и цртежи, акварели као и други студијски материјал што је настао током Мијеових бројних научних екскурзија. Исте године Мије је објавио први каталог колекције: G. Millet, *La collection chrétienne et byzantine*

20.
Грачаница, поглед на северну фасаду цркве, снимео Габријел Мије, 1906. (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C 11718)

је ова колекција допуњавана снимцима с Мијеових бројних научних екскурзија, укључујући и оне на нашим просторима, као и материјалом других истраживача, те је данас тзв. *Фототека Габријел Мије* (*Photothèque Gabriel Millet*) једна од највећих и најзначајнијих колекција снимака византијских споменика у свету. Управо је, видећемо, по узору на ову колекцију формирана колекција снимака Народног музеја Србије.

У ванредном научном опусу Габријела Мијеа посебно место заузима пионирско истраживање уметности епохе Палеолога. Како је поменуто, током вишегодишњег боравка у Грчкој Мије се посветио изучавању споменика из времена након обнове Византијског царства – у Мистри, а потом и на Светој Гори, као и оних у удаљеном Трапезунту – у то време потпуно занемареним и неистраженим. Како би употпунио слику о уметности тог периода, те сакупио грађу за своју докторску дисертацију о иконографским истраживањима Јеванђеља, Габријел Мије је у пролеће 1906. дошао у Србију.³¹ Након што је месец дана изучавао цркве и манастире који су се налазили у оквиру оновремених граница Краљевине Србије, француски истраживач се, како би видео и друге задужбине српских владара и властеле, упутио у Стару Србију и Македонију, области које су још увек биле под отоманском управом и у том тренутку ван домаћаја српских истраживача.³² Мијеа је на првом месту интересовао живопис у задужбинама српских владара, властеле и црквених великодостојника из времена владавине краља Милутина (1281–1321) и краља и цара Душана (1331–1355). Тај живопис, а пре свих фреске Милутинових задужбина, Старог Нагоричина и Грачанице (сл. 20, 21), први пут је научно обрађен управо у Мијеовој докторској дисертацији.³³ Мада првобитно и примарно заинтересован за зидно сликарство српских средњовековних задужбина, Мије је и утемељивач модерних сазнања о њиховој архитектури. Резултат тог првог сусрета са српским споменицима била је и књига о старој српској архитектури – *L'ancien art serbe. Les églises* – у којој је Габријел Мије изнео стилску периодизацију српске средњовековне архитектуре, у основи

22. G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919, насловна страна

21. Старо Нагоричино, изглед цркве са западне стране, снимко Габријел Мије, 1906. (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C 11861)

des Hautes études, Paris, 1903. Пола века доцније Андре Грабар, Мијеов наследник на Катедри, објавио је нови, значајно обимнији, каталог колекције: A. Grabar et al., *Catalogue des négatifs de la Collection chrétienne et byzantine fondée par Gabriel Millet*, Paris, 1955.

³¹ G. Millet, "Christianisme byzantin et archéologie chrétienne", *École pratique des Hautes études, Section des sciences religieuses, Rapport sommaire sur les conférences de l'exercice 1906–1907 et le programme des conférences pour l'exercice 1907–1908*, 1906, 51.

³² О првом Мијеовом путовању по Србији и његовим резултатима: Д. Прерадовић, „Габријел Мије: теренска истраживања српских споменика и њихови резултати”, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, 99–125.

³³ G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Paris, 1916. О резултатима Мијеових истраживања сликарства и архитектуре из времена краља Милутина в.: D. Preradović, *The Contribution of Gabriel Millet to the Research of King Milutin's Endowments*, у: *Свети краљ Милутиин и његово доба: историја, књижевност, уметност*, ур. Ј. Ђирић и С. Убипариповић, Крагујевац, 2023, 489–513.

23.

Петар Ј. Поповић
(Фототека Библиотеке
САНУ, Ф 386)

важећу и данас (сл. 22).³⁴ Снимцима насталим током поменутог путовања значајно је обogaћена *Хришћанска и византијска колекција* у Паризу.³⁵

Габријел Мије је, према сопственом сведочењу, у Србију дошао на наговор историчара Гргура Јакшића (1871–1955), у то време докторанда на Сорбони. Припремајући се за путовање, он се у Паризу сreo са Миленком Веснићем (1863–1921), српским послаником, који га је упутио на Божи-дара С. Николајевића (1877–1947), првог предавача историје уметности на Београдском универзитету.³⁶ Мада је Мијеов београдски домаћин очекивао да ће он пратити француског колегу на путовању по Србији³⁷, Љубомир Стојановић (1860–1930),

министар просвете и црквених послова, одредио је за Мијеове пратиоце Петра Ј. Поповића (1873–1945), архитекту у Министарству грађевина (сл. 23) и Владимира Р. Петковића, помоћника чувара Народног музеја. Министар је младим српским стручњацима дао у задатак да се током путовања посвете изради планова за рестаурацију и одржавање српских манастира.³⁸ Петар Поповић је у Архитектонском одељењу Министарства грађевина Краљевине Србије почео да ради 1897, непосредно након дипломирања. На том месту је био задужен за пројектовање, ревидирање пројеката других аутора, те надзирање градње објеката, али и за рестаурацију средњовековних цркава, међу којима се издваја рад на обнови цркве Лазарице у Крушевцу од 1904. до 1908. године (сл. 24), те отуда не изненађује то што га је министар Стојановић изабрао за Мијеовог пратиоца.³⁹

³⁴ G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919. О улози и месту Мијеове књиге у домаћој историографији: О. Шпехар, „Модалитети рецепције *L'ancien art serbe. Les églises* у домаћој историографији”, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, 191–213; И. Стевовић, „*L'ancien art serbe. Les églises* један век касније”, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, 289–318.

³⁵ За каталог Мијеових снимака који су настали током истраживања средњовековних споменика на простору Краљевине Србије, а потом Краљевине Југославије в.: D. Couson, *Catalogue des documents photographiques originaux du fonds Gabriel Millet: monuments médiévaux de Yougoslavie, missions 1906–1935*, Louvain, 1986.

³⁶ Б. Николајевић је на Универзитету предавао у звању привременог доцента за историју уметности школске 1906/7. и у зимском семестру наредне године. „Катедра за историју уметности”, у: *Сто година Филозофског факултета*, 263.

³⁷ Божидар Николајевић, *Из минулих дана, сећања и докумената*, Београд, 1986, 101.

³⁸ АНМ, акт бр. 97 од 12. априла 1906.

³⁹ О раду овог архитекте: З. Шипка-Ергелашев, „Петар Ј. Поповић: живот и делатност”, *ЗЛУМС* 16, 1980, 159–202; А. Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930)”, *ЗЛУМС* 40, 2012, 225–240; Д. Милошевић, *Архитектура Петар Ј. Поповић (1873–1945)*, Београд, 2019, необјављена докторска дисертација (Филозофски факултет у Београду). Детаљно о рестаурацији Лазарице: В. Ристић,

Током једномесечног путовања стручна екипа је била у могућности да истражи:

„Манасију, Раваницу, Благовештење (код Страгара), Враћевшницу, Овчарско-Кабларске манастире (Ваведње, Јовање, Никоље, Тројице, Благовештење), Ариље, Белу Цркву (код Карана), Чачак, Баљевац, Брвеник, Градац, Ушће, Студеницу, Жичу, Љубостињу, Каленић, Велуће, Руденицу, Крушевац, Прокупље и Куршумље.”⁴⁰ (сл. 25, 26)

О томе колико је значајно непосредно истраживање споменика на терену Петковић је писао 1903. године, када је, још увек докторанд, тражио подршку

24.
Лазарица, поглед на цркву са југоисточне стране, снимио Габријел Мије, 1906. (ЕРНЕ, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C 11654)

„Рестаурација Лазарице Пере Ј. Поповића из 1904–1908. године”, *Саопштења* 15, 1983, 129–146.

⁴⁰ В. Петковић, *Извештај о раду у одељењу Народној Музеја за српске и византијске стварине у години 1906*, 214–215.

за једно студијско путовање у Италију.⁴¹ Теренско истраживање била је основа Петковићевог рада и он га је неговао током читаве научне каријере. Убрзо по ступању на дужност у Народном музеју имао је намеру да са Пером Поповићем проучи црквену архитектуру на Светој Гори, али иако је Српска краљевска академија посредовала код министра просвете тим поводом, планирану научну мисију није било могуће остварити.⁴² Прилика да проучава српске старине са Габријелом Мијеом, који је имао богато теренско искуство што је подразумевало изучавање и фотографисање споменика, без сумње је била од значаја за

⁴¹ И. Ђорђевић, *Владимир Р. Петковић*, 42.

⁴² „Изводи из Академијиних записника: Скупови Председништва”, *Годишњак СКА* 20 (1907), 66.

25.
Градац, поглед са југоисточне стране на цркву у рушевинама, снимιο Габријел Мије, 1906. (ЕРНЕ, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C 7625)

26.
Руденица, изглед цркве у рушевинама са југоисточне стране, снимιο Габријел Мије, 1906. (ЕРНЕ, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C 11724)

Петковићев будући рад. Није без разлога за ту научну мисију речено да означава „почетак нове епохе у изучавању српске средњовековне уметности”.⁴³

Петковић је у свом извештају са овог путовања (Прилог I), у којем детаљно износи готово драматично стање у којем се налазе неке грађевине, а посебно Руденица, Градац те задужбине Стефана Немање код Куршумлије – црква Светог Николе и Богородичина црква, између осталог, забележио:

„Било би још само потребно да се живопис наших манастира и црква средњег века снимим (у првом реду фотографски) и публикује. Слободан сам исказати да би овај посао било потребно што пре поверити нашем Народном Музеју. По примеру *École des Hautes Etudes* у Паризу, која за сада има најбогатију збирку репродукција византијских уметничких споменика, наш би Музеј на тај начин поставио темељ једној колекцији снимака. Она би са једне стране веома олакшала проучавање наших уметничких споменика, а с друге би стране ове споменике сачувала будућности. Тако би смо уштедели странцима, да наше ствари снимају и о њима нас обавештавају. Продавањем ових снимака, Музеј би себи обезбедио неку врсту прихода.”⁴⁴

Не може да се не запази Петковићева опаска о страним истраживачима који су се бавили српском уметношћу. Петковић се, показаће се то нарочито доцније у његовом односу према руском научнику Николају Окуњеву (Николай Львович Окунев, 1886–1949)⁴⁵, није у потпуности слагао с тим да странци проучавају домаће споменике. Петковић се није слагао с тим да се истраживања обављају без знања и сагласности домаћих стручњака, а неретко уз државну помоћ, што га је посебно једило у другој половини треће и почетком наредне деценије претходног столећа када су Музеју значајно умањена и чак у потпуности укинута средства за истраживање споменика на терену. Стога је управа Музеја, „с одзиром на неке непријатне појаве што су због тога избиле, а ишле су на рачун наших националних интереса, интервенисала на надлежном месту: да се страним лицима за испитивање наших старина издаје допуштење тек после консултовања дотичних наших стручњака на Универзитету. И Универзитет је са своје стране учинио паралелну акцију.”⁴⁶

⁴³ С. Богдановић, „Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић”, 186.

⁴⁴ АНМ, акт бр. 153 од 30. маја 1906.

⁴⁵ Петковић је, наиме, 1927. године изјавио да овај истакнути научник „није пријатељ Југославије”, а непосредан повод за напад на Окуњева било је чишћење живописа у Нерезима, односно уклањање слоја фресака из 19. столећа. Тада се обратио Министарству иностраних послова с молбом да се странцима не дозволи рад на црквама и манастирима без знања домаћих стручњака са Универзитета и из Народног музеја. Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1935. године (за време управе В. Петковића) – у светлу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема”, *ЗНМ* 11/2, 1982, 248–249.

⁴⁶ В. Петковић, „Историјско-уметнички музеј у 1930. години”, *Годишњак СКА* 39, 1931, 192–193. Исти захтев је поновио и 1932. године. В. Петковић, „Историјско-уметнички музеј у 1932. години”, *Годишњак СКА* 41, 1933, 214.

Његова опаска у извештају из 1906. године о странцима који снимају и публикују радове о српским споменицима могла се, осим непосредно на Мијеа, односити и на друга два важна инострана истраживача старе српске уметности. Управо су се те 1906. године појавиле две ванредно значајне књиге о старој српској уметности, обе из пера иностраних истраживача. Наиме, руски архитекта, члан Царске археолошке комисије, Петар Покришкин (Пётр Петрович Покрышкин, 1870–1922) објавио је, на основу теренских истраживања која је обавио током два и по месеца 1902, када је направио више од 200 фотографија и извео техничка мерења четири цркве, књигу о црквеној архитектури на територији краљевине Србије.⁴⁷ Истовремено је знаменити бечки историчар уметности Јозеф Стржиговски (Josef Strzygowski, 1862–1941) публиковао обимну студију о минијатурама српског Минхенског псалтира, у којој је заступао гледиште о сиријском пореклу иконографских решења његовог илуминираног украса.⁴⁸ Та је књига покренула важну научну расправу у коју се укључио и Габријел Мије⁴⁹, а о чему је на страницама *Сџаринара* у више наврата писао и сâм Петковић.⁵⁰ Стиче се утисак да је Габријел Мије био један од ретких иностраних истраживача наше старе уметности с којим је Петковић гајио коректне колегијалне односе. Мада је Мије српске споменике истраживао још четири пута у годинама између 1924. и 1935, њих двојица након 1906. године нису непосредно сарађивали. Петковић је, међутим, уредно обавештавао домаћу јавност о Мијеовим публикацијама.⁵¹ На основу једне Петковићеве дописнице, упућене француском колеги у марту 1919. године, која се чува у Мијеовом легату на Француском колеџу (Collège de France), види се да је Петковић с интересовањем пратио публикавање Мијеове

⁴⁷ П. П. Покришкин, *Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. во нынѣшнемъ Сербскомъ Королевствѣ*, Санктпетербургъ, 1906.

⁴⁸ J. Strzygowski, *Die Miniaturen des Serbischen Psalters der Königl. Hof- und Staatsbibliothek in München: mit 1 Tafel in Farben, 61 in Lichtdruck und 43 Abbildungen im Texte / nach einer Belgrader Kopie ergänzt und im Zusammenhange mit der Syrischen Bilderredaktion des Psalters; mit einer Einleitung von dem wirklichen Mitgliede V. Jagić*, Wien, 1906.

⁴⁹ G. Millet, "Byzance et non l'Orient", *Revue archeologique* 11, 1908, 171–189.

⁵⁰ В. Петковић, 'Josef Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalter', *Сџаринар* (н. р.) 1/2, (1906), 1907, додатак, 44–54; Б. Николајевић, „Josef Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalter”, *СКГ* 1, 1907, 60–66; В. Петковић, „G. Millet, Byzance et non l'Orient”, *Сџаринар* (н. р.) 2/2, 1907, додатак, 85–92.

⁵¹ В. Петковић, „Gabriel Millet. L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine”, *Сџаринар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 301; Исти, „Gabriel Millet. Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles”, *Сџаринар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 301–302; Исти, „Gabriel Millet. L'ancien art serbe. Les eglises”, *Сџаринар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 302. Нешто обимнији прикази Мијеових студија о иконографији јеванђеља и архитектури грчке школе објављени су у: В. Петковић, „G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du mont Athos, Paris, 1916”, *ПКЈИФ* 3, 1923, 288–298; Исти, G. Millet, „L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916”, *ПКЈИФ* 3, 1923, 298–307.

27.

Милорад Рувидић, 1906.
(Д. Живановић, *Архитекта
Милорад Рувидић. Живот
и дело*, Београд, 2004, 4)

књиге о старој српској архитектури.⁵² Коначно, Петковић је био један од потписника реферата за избор Габријела Мијеа за доктора *honoris causa* Београдског универзитета, а на самој додели дипломе је и говорио о Мијеовом научном раду, као и о његовој добро познатој наклоности српском народу.⁵³

Истини за вољу, иако је Петковић био против тога да странци истражују и снимају српске споменике, почетком претходног столећа у домаћој средини још није било довољно школованих историчара уметности кадрих да изведу тај захтеван и обиман посао. Стога је велики део тог задатка Петковић преузео на себе. Непосредан резултат теренских истраживања које је извео 1906. године биле су две студије. Једна је била посвећена иконографији цркава које је те године имао прилике да проучи и у њој је Петковић изложио и своја запажања о времену живописања тих храмова. Иако објављен у илустрованом часопису *Нова искра*, тај текст нису пратиле фотографије.⁵⁴ Обимом невелика, ова пионирска студија показује Петковићеве намере и амбиције на пољу истраживања иконографије српских цркава, као и то да му наум није био да се у свом раду ограничи на изучавање зидног сликарства. Он у закључку свог чланка пише „да са проучавањем живописа мора да иде упоредо и проучавање архитектуре и скулптуре. Све се ово једно другим допуњује и не може се одвојити једно од другог”.⁵⁵ Управо на такав начин приступио је својој другој студији из те године, која је посвећена Жичи.⁵⁶

Након што је имао прилику да у пратњи Мијеа истражи Спасову цркву, Петковић је успео да нађе начин да исте године још једанпут оде на терен и „накнадно проучи неке појаве, које су нас још приликом наше прве посете биле заинтересовале”.⁵⁷ Обимна студија о Жичи, објављена у првом броју поново покренутог часописа *Старинар*, била је прва у низу Петковићевих расправа о историји, архитектури и живопису Спасове цркве. Нажалост, те 1906. године у

⁵² Collège de France, Fonds Gabriel Millet, 51 CDF 90/1. Реч је о дописници од 19. марта 1919, написаној на француском језику, коју је Петковић, у том тренутку у Паризу, упутио Мијеу.

⁵³ Габријел Мије је за почасног доктора наука Београдског универзитета проглашен 1935. године. Ђ. Бошковић, „Габријел Мије и српски средњовековни споменици. Приступна беседа Г. Мијеа за доктора *honoris causa* Београдског универзитета са уводним белешкама проф. Ђ. Бошковића”, *СКГ*, књ. 46, св. 6, 1935, 475–477.

Габријел Мије је 16. фебруара 1920. године изабран за дописника Српске краљевске академије, Академије философских наука [*Годишњак СКА* 28, 1921, 315–318]. За дописног члана Српске академије наука, Одељења друштвених наука, изабран је 22. марта 1948. године. Љ. Никић, Г. Жујовић и Г. Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српској ученој друштва и Српске краљевске академије 1841–1947*, Београд, 2008, 190–191. Мије је, од 1927. године, био и члан Матице српске.

⁵⁴ В. Петковић, „Иконографија манастирских цркава у Србији”, *Нова Искра*, год. 8, бр. 10, 1906, 301–305; бр. 11–12, 1906, 341–346.

⁵⁵ Исто, 346.

⁵⁶ Исти, „Жича: архитектура и живопис”, *Старинар* (н. р.) 1/2, (1906) 1907, 141–187.

⁵⁷ В. Петковић, „Извештај о раду у одељењу Народног Музеја за српске и византијске старине у години 1906”, 216.

Народном музеју се још нису биле стекле могућности за снимање споменика на терену, а Петковићеви покушаји да за фотографисање Жиче ангажује Александра Хофмана (?–?), фотографа који је тих година радио у Краљеву,⁵⁸ нису уродили плодом.⁵⁹ Стога је та прва студија о Жичи у делу о архитектури илустрована цртежима архитектонских елемената и плана грађевине Михаила Валтровића, као и познатим цртежом изгледа жичког храма Димитрија Давидовића (1789–1838) из 1828. године, док у одељку који је посвећен сликарству, осим две скице распореда живописа јужног и северног зида поткуполног травеја, нема илустрација.

Теренски рад домаћих истраживача средњовековних старина 1906. године (Милорад Рувидић, Бранко Таназевић, Драгутин Анастасијевић)

Иако су финансијске и техничке могућности биле рудиментарне, у српској научној средини се истицала неопходност непосредног истраживања цркава на терену. Те 1906. године упутила су се у истраживања средњовековних цркава и двојица професора Техничког факултета – Милорад Рувидић (сл. 27) и Бранко Таназевић (сл. 28). Наиме, како то изричито наводи оновремени декан Техничког факултета, њихове катедре за српско-византијску архитектуру и орнаментуку „основане су са циљем да се те две гране уметности негују и у националном духу и да су њихови професори вољни да током распуста путују по Србији, а и по осталим српским земљама ради прикупљања градива”.⁶⁰ Андра Стевановић (1859–1929), реномирани архитекта и посвећени педагог, један од првих осам редовних професора Београдског универзитета, помогао им је да од Универзитета добију средства за испитивање и проучавање старих српских споменика и народних рукотворевина.⁶¹ Почетком јуна *Бранково коло* обавештава да су двојица архитеката отпутовали „у унутрашњост Србије зарад проучавања наше старе архитектуре, која је тако интензивно напредовала за доба Немањића и оличила се у лепим и монументалним по изradi манастирима нашим. Они ће обићи наше важније манастире и снимити на њима поједине и оне елементе, који су најкарактеристичнији и који су нашој старој архитектури давали обележје нарочито стила српско-византијског, чију је даљу разраду и усавршавање пресекла турска најезда”.⁶²

28. Бранко Таназевић (Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд, 2011, 313)

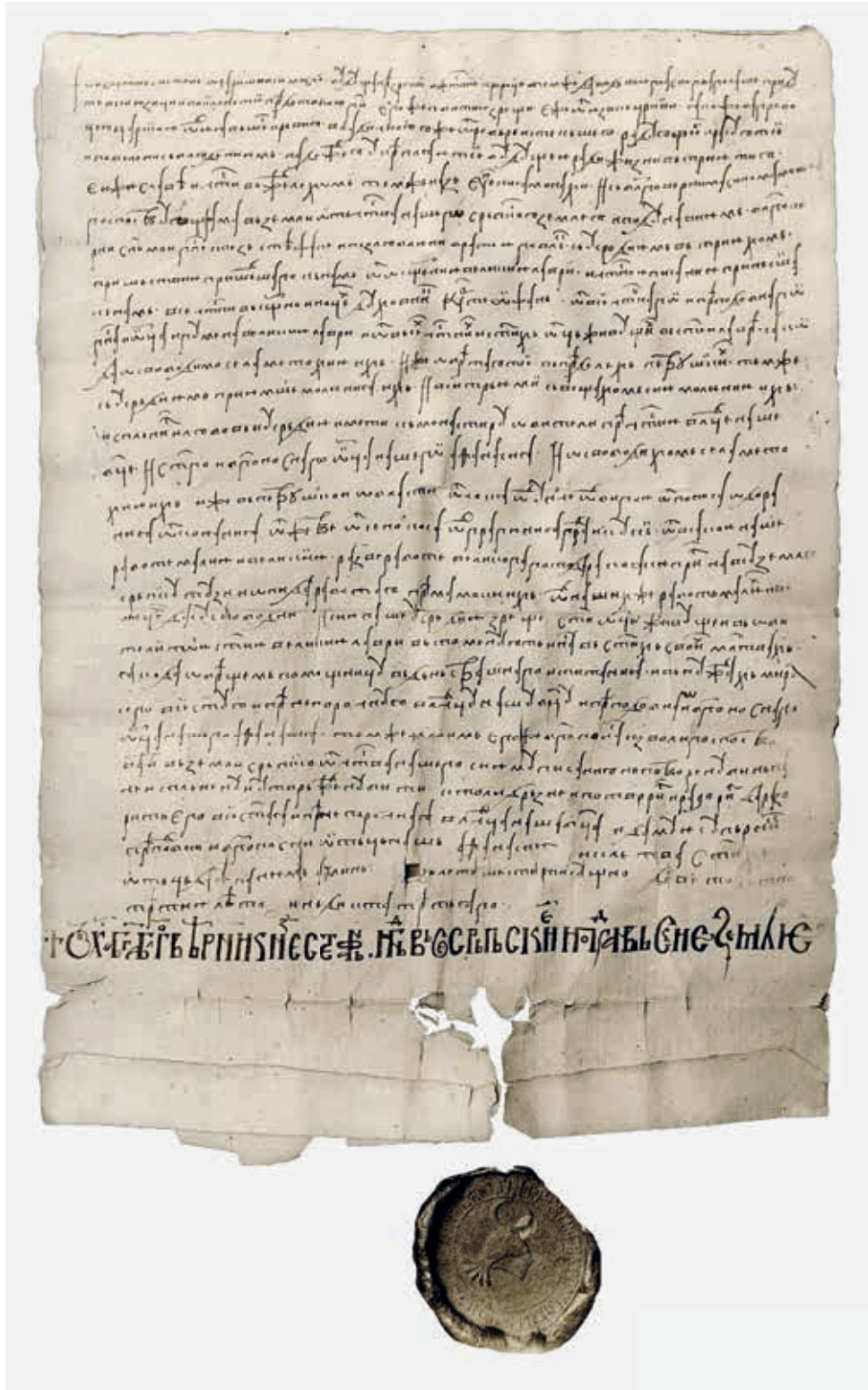
⁵⁸ За основне податке о фотографу Александру Хофману в.: Д. Драшковић, „Фотографије и разгледнице у Народном музеју у Краљеву”, *Наша прошлост* 6, 2005, 40.

⁵⁹ В. Петковић, „Жича”, 141.

⁶⁰ Писмо декана Техничког факултета упућено је Ректору Универзитета 20. маја 1906. (АС Универзитет, 24. 05. 1906). Цитирано према: Д. Живановић, „Почеци проучавања византијске архитектуре у Србији”, 401.

⁶¹ Б. Таназевић, „Стара српска архитектура, њено обнављање, и њена примена на црквене и профане грађевине”, *СТА* год. 20, бр. 7, 1909, 50.

⁶² Аноним, „Српско-византијски стил”, *Бранково коло*, бр. 26–27, 6. 6. 1906, 864.

Посредно се зна да је Рувидић био „савесан сакупљач српских споменика” те да је *снимао* споменике које је истраживао и да је те снимке израђивао у великој размери. Та је његова збирка „мотива из српске уметности средњег века”, међутим, била неприступачна.⁶³ Део тих снимака свакако је настао 1906. године. Истом су приликом, по свему судећи, настали Таназевићеви цртежи орнаментата, које је доцније Петковић публиковао у својим чланцима.⁶⁴ Оно на шта је Таназевић посебно скренуо пажњу јесте неопходност сарадње са археолозима и историчарима приликом теренских истраживања, а све у циљу прикупљања научне документације неопходне за рад на рестаурацији цркава.⁶⁵ Он наиме пише:

„Да би смо створили основу, како за поправљање или за рестаурисање наших старих црквених грађевина тако исто да би смо могли и даље развијати потребно је претходно свестрано проучити све споменике и грађу прибрати. Тек кад ово учинимо тек ћемо тада моћи позитивно и сигурно приступити рестаурисању.”

А одмах потом додаје:

„Поред свега историјског документовања веома је важно за наш посао само снимање грађевина како у целини тако и у свима појединостима, били орнаменти у боји или пластични. Ови последњи могли би се а и требало би их сакупити у гипсаном отицима те би служили као важна збирка за доцнија рестаурисања.”⁶⁶

Наравно, када се говори о снимању грађевина има се на уму израда архитектонских цртежа планова и пресека, а не фотографско снимање. Ондашњи истраживачи не само да нису имали средства за израду фотографије на терену већ су се сусретали и с проблемом набавке постојећих, о чему Таназевић још једанпут сведочи: „Ја сам имао прилику да се уверим колико је тешко добити какву фотографију наше старе задужбине и како они који имају ово брижљиво чувају. Сиromашне збирке код појединих и готово никаква литература чини, да је апсолутно спречен сваки напредак за развијање на овом пољу.”⁶⁷

Једновремено с потребом да се истражују монументални споменици на терену покренута је и иницијатива за фотографисање писаних докумената. Наиме, Српска краљевска академија упутила је на Свету Гору Драгутина Анастасијевића са задатком да препише или фотографски сниме повеље које

⁶³ В. Поповић, „Какав нам треба професор за српско-византијску архитектуру на Универзитету”, 41.

⁶⁴ Ови цртежи се, нажалост, не налазе међу Таназевићевим пројектима који се чувају у Музеју науке и технике и, по свему судећи, нису сачувани.

⁶⁵ Познато је да је крајем 1909. године Петковић покренуо иницијативу да споменике у Старој Србији и Македонији заједнички истраже наставници Техничког факултета, на којем је и сам предавао, али одговор на молбу упућену министру никада није стигао. В. Петковић, „Одељење за српску и византијску уметност”, *Годишњак СКА* 24, 1911, 291–292.

⁶⁶ Б. Таназевић, „Стара српска архитектура, њено обнављање, и њена примена на црквене и профане грађевине”, 50.

⁶⁷ Исто, 49.

29. Велика Лавра светог Атанасија, Повеља кнегиње Милице 1395, снимиио Драгутин Анастасијевић почетком 1907. (Архив САНУ, Историјска збирка бр. 8876/P–143)

30. Жича, поглед на цркву са јужне стране (Б 951)

се чувају у Хиландару, као и грчке повеље које се односе на српску историју а чувају се у другим светогорским манастирима. Како се фотографски апарат није могао набавити у земљи, Анастасијевић је отишао у Минхен, где је, по савету свог негдашњег професора Карла Крумбахера, који је имао и знања и искуства у фотографисању докумената, набавио неопходну опрему, и то апарат који је за снимање наместо стаклених плоча користио ролне папира, што је умногоме олакшавало пренос опреме и рад на терену. Стога је Анастасијевић од средине новембра 1906. током неколико наредних месеци боравио на Атосу, где је изучио и снимио документа у Хиландару као и у другим светогорским манастирима који су му допустили фотографисање својих архива (сл. 29).⁶⁸

Почетком исте године је и Милоје Васић молио Српску краљевску академију да омогући Петковићу и Поповићу да истраже и сниме цркве на Светој Гори, јер је „за њихов даљи рад на испитивању старе српске архитектуре неопходно потребно дубље познавање светогорских грађевина“,⁶⁹ али тај његов предлог није прихваћен.

Истраживање и прво снимање Жиче, копирање и скидање фресака са зидова цркве (1907)

Све околности за једновремено истраживање и снимање споменика на терену стекле су се тек 1907. године, када је Владимир Петковић добио могућност да се још једанпут врати у Жичу и настави започето испитивање архитектуре и живописа Спасовог храма. Током научне мисије је направљено око осамдесет снимака, чиме је „ударен темељ колекцији фотографија, која ће, као помоћно средство за проучавање наше средњовековне уметности бити потоњим истраживачима од велике користи“ (сл. 30).⁷⁰ У складу с наведеним програмом Одељења, током истраживања Жиче започет је и рад на формирању друге важне колекције Народног музеја – колекције копија фресака, која је значајно увећана у годинама након Првог светског рата.⁷¹ За тај посао је ангажован Пашко Вучетић (1871–1925)⁷², академски сликар, који је већ имао прилику да се опроба у

⁶⁸ Ђ. Бубало, „Драгутин Анастасијевић на Светој Гори 1906/1907. и 1912. године“, *Хиландарски зборник* 14, 2018, 233–307. У вези са мисијом из 1906/1907. в. стране 233–266.

Каталог фотографских снимака докумената из Академијиног Архива објављен је у Прилогу бр. 12. у *Годишњаку СКА* 49, 1940, 445–504. Снимци из збирке Д. Анастасијевића, 456–477.

⁶⁹ АНМ, акт бр. 32 од 31. јануара 1906.

⁷⁰ В. Петковић, „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народном Музеју у год. 1907“, *Годишњак СКА* 21, 1908, 325–326.

⁷¹ Исто, 326–327. О копијама фресака у Народном музеју: Д. Прерадовић-Петровић, „Копија у музеју. На примеру Галерије фресака“, *ЗНМ* 17/2, 2004, 557–565; Б. Поповић, *Стварање збирке копија фресака и српско научно мишљење 20 века*, *ЗНМ* 18/2, 2006, 511–520.

⁷² Паскоје Пашко Вучетић је био сликар, вајар и ликовни педагог. Одрастао је у Сплиту, а након вишегодишњег странствовања у далеким крајевима (истраживачи се не слажу око

31.

Пашко Вучетић, свети Никола, копија фреске из Жиче, 1907. (Б 999)

32.

Пашко Вучетић, Арханђео у тимпанону врата која из западног травеја воде у јужну капелу, копија фреске из Жиче, 1907. (Б 971)

33.

Пашко Вучетић, „Ако не будете као ово дете, нећете ући у царство небеско”, копија фреске из Жиче, 1907. (Б 972)

копирању средњовековног сликарства, истина минијатурног. Он је 1900, заједно са Владиславом Тителбахом (1847–1925) и Ђорђем Манојловићем (?–?), радио на копирању илуминација, заставица и иницијала, и изборног јеванђеља великог војводе Николе Стањевића, раскошно украшеног рукописа из средине 14. века,

тога да ли је у младости боравио у Јужној Америци или у Аустралији) вратио се у Европу. Школовао се и усавршавао сликарство у Трсту, Минхену, Венецији, Риму и Фиренци. На Светској изложби у Паризу 1900. године је представљао Краљевину Србију и изложио девет слика. Убрзо се настанио у Београду, где је у сарадњи са Урошем Предићем насликао иконостас у Руми, те иконе за цркве у Борову и Сопову, а потом је самостално радио у Бору, Лапову и Радујевцу – иконостас и зидно сликарство, 1910. Био је члан Друштва српских уметника „Лада”. У време балканских ратова и Првог светског рата насликао је циклус Одбрана Београда, а радио је цртеже из рата и с повлачења преко Албаније. Бавио се и скулптуром (споменик Карађорђу на Калемегдану, Народна Банка у Београду). Био је наставник на Уметничкој школи у Београду. Учествовао је на Првој југословенској уметничкој изложби у Београду, као и на Првој далматинској уметничкој изложби у Сплиту, 1915. Самостално је излагао у Паризу (1904, 1914), Београду (1905, 1906, 1908, 1922), Ници (1917), Риму (1922), Сплиту (1919, 1921), Загребу (1919). Основни подаци о Вучетићу: У. Рајчевић, „Самостална излагачка делатност Пашка (Паскоја) Вучетића, сликара и вајара (од 1901. до 1920. године)”, *ЗНМ* 19/2 (2008), 453–483; Љ. Миљковић, „Вучетић Пашко”, *СБР* 2 (2006), 522; У. Рајчевић, „Вучетић Пашко”, *СЕ* 2 II (2013), 948–949; Б. Поповић, *Галерија фресака у Београду*, Београд, 2022, 132.

који је коју годину раније у Београд из Хиландара донео Љубомир Ковачевић (1848–1918), ондашњи министар просвете.⁷³ Вучетић је позван у Жичу како би, у природној величини, израдио копије трију фресака – светог Николу, арханђела из тимпанона врата која воде у јужну капелу и композицију *Ако не будеште као ово дете, нећете ући у царство небеско*, која се налази у простору испод куле (сл. 31, 32, 33). Одлуку о томе које ће се фреске копирати донели су заједнички Петковић и Валтровић, који су у тој мери били задовољни Вучетићевим копијама да су предложили министру да он за свој рад буде додатно награђен са 400 динара.⁷⁴

Постојала је намера да се паралелно са радом на копирању живописа започне и израда одливака скулптуре у гипсу као и модела цркава, али њу није било могуће спровести у дело.

Исте године фреска с представом „Богородице у пози *Orans*” из тимпанона портала између припрате и наоса је скинута са зида због опасности од отпадања и пренета у Народни музеј.⁷⁵ Нажалост, можемо само да претпоставимо да је фреска била међу предметима који су страдали приликом бомбардовања Београда 1914. године, будући да се она више не налази у колекцији Народног музеја. Њен изглед је познат захваљујући Валтровићевом акварелу из 1873. (сл. 35)⁷⁶ и делимично фотографији која је настала 1907, непосредно пре скидања фреске са зида (сл. 34).⁷⁷ Петковић је, иначе, сматрао да фреске које су у опасности од пропадања треба скинути са зидова цркава и пренети у Народни музеј.⁷⁸ Тако се 1910. године обратио министру просвете с молбом да се скину и пренесу у Музеј фреске што се налазе у јужној певници Жиче која је, како пише Петковић, препукала.⁷⁹ Није нам познато на које је тачно фреске Петковић мислио, али је чињеница да је један део живописа трема пред улазом у јужни параклис, који је посвећен светом Стефану, у међувремену страдао те да га је било могуће реконструисати управо на основу старих фотографија.⁸⁰ Управо зарад посла на скидању фресака са зидова храмова је након Првог светског рата (1919) у Народном музеју, на месту рестауратора,

⁷³ Ови цртежи чувају се у Библиотеци САНУ под бројем Р10 43. Извештај са седнице Академије од 21. септембра 1898. године, *Годишњак СКА* 12, 1899, 83. О изради копија в.: *Годишњак СКА* 14, 1901, 134; Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великој војводе Николе Спашевића*, Београд, 2019, 22, 71 (са старијом литературом).

⁷⁴ АНМ, акт бр. 302 од 24. октобра 1907.

⁷⁵ В. Петковић, „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју у год. 1907”, 326–327.

⁷⁶ *Валтровић и Милутиновић: документи I*, 77.

⁷⁷ О тој представи, њеном датовању и стилским одликама в.: Д. Војводић, „На трагу изгубљених фресака Жиче (I)”, *Зограф* 34, 2010, 78–79.

⁷⁸ О Петковићевој намери да се у Народном музеју оснује колекција живописа в.: В. Петковић, „Народни музеј у 1914., 1915., 1916., 1917., 1918. и 1919. год.”, *Годишњак СКА* 28, 1921, 207; Исти, „Народни музеј у 1920. год.”, *Годишњак СКА* 29, 1921, 143, 146–147, 150.

⁷⁹ АНМ, акт бр. 224 од 2. августа 1910.

⁸⁰ Д. Војводић, „На трагу изгубљених фресака Жиче (I)”, 71–74; М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манасијир Жича*, Београд, 2014, 280.

запослен Пашко Вучетић.⁸¹ Петковић је у то време водио жустру преписку са Академијом у вези са скидањем фресака из Ђурђевих ступова, толико жустру да је постављено питање његове погодности и, вероватно, подобности за обављање посла чувара Народног музеја.⁸² Чланови Уметничког одељења Академије били су против Петковићевог предлога. Сматрали су да у Србији у том тренутку није постојао стручњак са искуством у том послу, као и да на самом локалитету нема потребног материјала за израду рамова у којима би се скинуте фреске могле пренети, те да није могуће организовати сигуран транспорт фресака до железнице. Уз речено, чланови Академије су сматрали и да би скидање фресака могло да оштети саму грађевину, те су стога предложили да се фреске копирају и фотографишу, а приступ црквама забрани, као и да се изнад њих подигну надстрешнице које би спречиле даље пропадање живописа. Петковић је у овом случају, нажалост, био у праву и један део живописа Ђурђевих ступова убрзо се обрушио.⁸³

Организована кампања скидања угрожених фресака са црквених зидова започела је тек након Другог светског рата, и то након што је Слободан Ненадовић (1915–2004), непланирано, са зидова градачке цркве спасао уломак фреске који је потом пренет у Народни музеј на даљу конзервацију.⁸⁴ Наиме, у то време још увек студента архитектуре, Ненадовића је 1947. године у Градац упутио његов професор Ђурђе Бошковић (1904–1990), са задатком да демонтира дотрајалу кровну конструкцију коју је поставио Народни музеј 1913. године, да изради нову и да постави кровни покривач од црепа. На самом почетку радова са зида се одвалио и пао, расувши се у комаде, велики уломак фреске (око 1 m²). Како је постојала опасност да и преостали део фреске, са представом светог Петра,⁸⁵ падне и неповратно се уништи, Ненадовић га је приручним средствима скинуо са зида. По његовим речима, управо је та епизода била подстрек за систематско скидање угрожених фресака које није било могуће сачувати *in situ*, првенствено из цркава у рушевинама. У тој кампањи су, поред фресака из Палежа, Градца, а касније Богородице Љевишке, коначно скинуте и фреске са сводова Ђурђевих ступова.⁸⁶ Све су оне након обављених конзерваторских радова предате Народном музеју на чување, где и данас чине важан део сталне поставке средњовековне уметности.

⁸¹ В. Петковић, „Народни музеј у 1914...”, 207.

⁸² О дискусији између Петковића и Академије в.: *Годишњак СКА* 29, 1921, 29–34; Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке”, 236.

⁸³ В. Петковић, „Извештај о стању и раду Народног музеја у 1921. год”, *Годишњак СКА* 30, 1922, 251.

⁸⁴ С. Ненадовић, „Мој први конзерваторски подухват: Спасавање фресака у градачкој цркви и сусрет са професором Н. Окуњевом”, у: *Сећања конзерватора*, ур. Р. Станић, Београд, 1982, 53–96.

⁸⁵ О овој фресци: Д. Павловић, „Зидно сликарство градачког католикона. Попис фресака и запажања о појединим програмским особеностима”, *Зограф* 36, 2012, 98, 105, сл. 14.

⁸⁶ У вези са скидањем фресака в.: В. Р. Дамјановић, „Конзерваторски радови на Ступовима у Расу”, *Музеји* 1 (1948), 106, 108; С. М(андић), „Фреске скинуте са зидова неких порушених цркава”, *Слојистења* 1, 1956, 169.

34. Жича, фреске у доњој зони јужног дела западног зида цркве с представом Богородице Оранс у лунети портала пре њеног скидања са зида, 1907. (А 1727)

35. Михаило Валтровић, Богородица Оранс у тимпанону врата на западном зиду храма, акварел, 1873. (деталј сл. 8)

Када је пак реч о Петковићевом научном раду, истраживање које је извео 1907. омогућило му је да у наредним бројевима *Старинара* објави трећи и четврти део студије о Жичи.⁸⁷ Трећи део био је посвећен историји манастира и имао је 23 илустрације – поред неколико фотографија, то су били Валтровићеви акварели, као и снимци копија фресака Пашка Вучетића (сл. 31, 33), те калкови записа урезаних у живопис. Четврти Петковићев чланак, најобимнији од свих, био је у потпуности посвећен иконографији и тај текст има чак 49 илустрација, првенствено снимака живописа, што је заиста био велики искорак у односу на прву студију о Жичи. Тиме је он заокружио своја истраживања овог храма, а српска наука добила прву модерну монографију једног средњовековног споменика.⁸⁸

⁸⁷ В. Петковић, „Жича: историјски део”, *Старинар* (н. р.) 2/2, (1907) 1908, 115–148. Исти, „Жича: иконографија”, *Старинар* (н. р.) 4, (1909) 1911, 27–106.

⁸⁸ С. Петковић, „Средњовековна уметност и археологија у Старинару (1884–1984)”, *Старинар* (н. с.) 35, 1984, 140.

Истраживања и снимања споменика од 1908. до 1911.

За успешно систематично изучавање споменика и прављење фото-документације од посебне је важности било обезбеђивање средстава за обављање тог посла, што је захтев који није увек наилазио на разумевање надлежних.⁸⁹ У предлог буџета Народног музеја за 1908. годину уведена је позиција *За израду копија у боји и за фототрафске снимке старосрпској живописи и орнаменталним споменицима*.⁹⁰ Но, како тај предлог није био усвојен, истраживање споменика и њихово фотографисање се обављало средствима ванредних кредита.⁹¹ Упркос неповољним околностима, систематска изучавања и снимања цркава и манастира су обављана свако лето до 1912. године. Поред Петковићевих, важна су била и истраживања на терену која је обављао директор Музеја Милоје Васић, а пре свих оно из 1909. када је, заједно са Костом Ј. Јовановићем (1881–1934) и Антом Мудровчићем (1860–1925), послужитељем у Народном музеју,⁹² проучио старе споменике и налазишта у јужној, источној и североисточној Србији. Почетак Првог балканског рата, када је Петковић и мобилисан,⁹³ означио је крај прве, али врло успешне, фазе истраживања средњовековних споменика под окриљем Народног музеја.

За разлику од 1907. када је сав рад био фокусиран на Спасову цркву у Жичи, Петковић је 1908. одлучио да се посвети живопису из времена кнеза Лазара и деспота Стефана. Док је Васић радио на ископавању у Винчи, Петковић је током летњих месеци истражио Раваницу, Сисојевац, Каленић, Манасију,⁹⁴ манастир Горњак и Тршку цркву. Фототека Народног музеја увећана је за око стотину снимака живописа из прве четири наведене цркве (сл. 36, 37, 38). Петковић је током ове мисије пажњу посветио и црквама у околини Манасије – цркви у Миливи, рушевинама цркве Свете Тројице у Буковцу и цркве Светог Јована Златоустог. У свом извештају је изнео и важна запажања у вези са Тршком црквом, где је, између осталог, скренуо пажњу на декорацију њеног портала.⁹⁵ С обзиром на то да се Музеј старао и о стању црквених грађевина, он се тог лета вратио у Градац, који је први пут посетио 1906, будући да је било потребно покренути иницијативу за подизање заштитног крова над тим храмом. Била је то прилика да посети и Стару као и Нову Павлицу, где је затекао живопис покривен танким слојем лепа, а и остатке

⁸⁹ Више о сталним финансијским потешкоћама у поглављу посвећеном изазовима научних екскурзија.

⁹⁰ АНМ, акт бр. 150а од 17. маја 1907.

⁹¹ АНМ, акт бр. 102 од 7. априла 1908.

⁹² А. Vandović, J. Mitrović, „Od muzejskog poslužitelja do kustosa: 90 godina od smrti Ante Mudrovčića”, *Етноантрополошки проблеми*, год. 10, св. 3, 2015, 769–773.

⁹³ Петковић је имао чин пешадијског капетана I класе, а у рату је био распоређен у оперативно одељење штаба I армије.

⁹⁴ У раду се задужбина деспота Стефана назива Манасијом, како су то без изузетка чинили оновремени истраживачи, а не Ресавом, како стоји у средњовековним изворима.

⁹⁵ В. Петковић, „Извештај о раду у Одељењу за српску и византиску уметност у Народном Музеју”, *Годишњак СКА* 22, 1909, 179–191.

цркве у Брвенику те цркву Светог Николе код села Баљевца, где је констатовао постојање „веома интересантног” живописа, који је свакако требало спасавати од даљег пропадања.⁹⁶ Рушевне цркве на брду изнад Баљевца није нашао занимљивим. Петковић је те године успео да издејствује да се иконостас из манастира Благовештења, који помиње и у свом извештају из 1906. године (Прилог I), пренесе

36.
Раваница, поглед на цркву са северне стране (А 1324)

⁹⁶ Исто, 189. Заштитни кров над рушевинама овог храма подигнут је тек 1935. и 1936. године, а радови на конзервацији фресака изведени су 1969. године. <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=484>, [приступљено 26. 2. 2023].

37.

Сисојевац, поглед на
рушевине цркве са
југозападне стране
(Б 2819)

38.

Каленић, поглед на цркву
са западне стране (А 542)

у Народни музеј, а одлазак у Овчарско-кабларску клисуру је искористио и за обилазак цркве Свете Тројице.⁹⁷ За потребе излагања овог иконостаса, висине преко 6 метара, изграђен је уз дворишну фасаду музејске зграде застакљен трем у форми и димензијама попречног пресека саме цркве за коју је тај иконостас рађен (сл. 39).⁹⁸

Може се претпоставити да је Петковић већ тада почео да спрема студију о Раваници, за коју се зна да је била написана пре Првог светског рата, али је он био у могућности да је објави тек 1922. године.⁹⁹ Оно што је, међутим, одмах успео да приреди за штампу јесте важан чланак о живопису каленићког нартекса, у којем је циклус сцена из Богородичиног живота довео у везу са мозаицима Кахрије џамије у Константинопољу.¹⁰⁰

Године 1909. је буџетска позиција за проучавање споменика на терену била заузета, те се Петковић обратио молбом надлежнима како би му било

⁹⁷ Исто, 190.

⁹⁸ М. Васић, „Народни музеј у 1908 год.,” *Годишњак СКА* 22, 1909, 171; М. Васић, „Народни музеј у 1909 год.,” *Годишњак СКА* 23, 1910, 160.

⁹⁹ У вези с публикавањем монографије о Раваници види даље у тексту.

¹⁰⁰ В. Петковић, „Фреске из унутрашњег нартекса у Каленићу,” *Стиљаринар* (н. р.) 3, 1908, 121–143.

омогућено да летње месеце, наместо на терену, проведе у стручном усавршавању на страни. Он је стога о личном трошку период од 1. јуна до 1. септембра провео у раду у библиотекама и музејима Париза, Беча, Минхена, Пеште, Цириха и Базела.¹⁰¹

Те године је важна истраживања водио Милоје Васић, којем се, како је напред речено, поред Анте Мудровчића, препаратора Музеја, на експедицији придружио Коста Ј. Јовановић (сл. 40). Иако у то време још увек студент архитектуре, Јовановић је већ поседовао значајно искуство у истраживању споменика на терену.¹⁰² Он је наиме већ објавио у *Стиаринару* обимну, и данас темељну, студију о црквама у Мојсињу, за које је израдио планове, пресеке и цртеже изгледа хра-

мова.¹⁰³ У наредном броју часописа публиковао је и напис о манастирима Павловац и Тресје на Космају.¹⁰⁴ Управо захваљујући чланку што је објављен као додаток четвртном броју *Стиаринара* познато је 15 локалитета које су он и Васић 1909. године, између осталих, истражили. Када је реч о сакралним грађевинама, на овом месту су описане цркве Преображења код Доњег Тредишња, црква манастира Свети Стеван изнад села Горње Жапско, црква Светих Петра и Павла у селу Доњи Вртогош, Богородичина црква у селу Корбеовац, црква Преображења у селу Стубаљ, Света Петка Лепеничка, Свети Илија Кацапунски, цркве Светих арханђела у Предејанима, Свете Петке у Рударима и коначно Светог Николе у Чуљенику.¹⁰⁵ Нажалост, најављен наставак тог текста није угледао светлост дана, тако да није познато који су други локалитети том приликом испитани. Јовановић је, међутим, у другој свесци

39.

Иконостас из манастира Благовештење у Овчарско-кабларској клисури, изложен у застакљеном трему који је саграђен уз зграду Народног музеја 1908. године (А 1735)

40.

Коста Ј. Јовановић (М. Јовановић, *Опленац: Храм Светог Ђорђа и Маузолеј Карађорђевића*, Топола 1989, 30)

¹⁰¹ В. Петковић, „Извештај о раду у Одељењу за српску и византиску уметност у Народном Музеју”, *Годишњак СКА* 23, 1910, 197–198.

¹⁰² Забележено је да је Јовановић још као студент обишао више од стотину цркава и манастира. Отуда је он 1910. године израдио планове за маузолеј Карађорђевића на Опленцу. М. Брашић, „Пре двадесет пет година неумрли Краљ Петар Ослободилац донео је одлуку да на Опленцу подигне своју величанствену задужбину”, *Време*, 23. 8. 1930, 4.

¹⁰³ Од око 25 црквишта које је констатовао на терену, Јовановић је у свом чланку донео податке о цркви Св. Петке Трњанске, Св. Нестора, Св. Романа, Св. Николе Ђуниског, цркви у селу Каонику, Св. арханђела у селу Црквинама, Св. Петке Сталаћке, Св. Недеље, Св. Николе Краљинског, Јаковац, Стеванац. К. Ј. Јовановић, „Старе цркве у Мојсињу”, *Стиаринар* (н. р.) 2/2, (1907) 1908, 149–165.

¹⁰⁴ К. Ј. Јовановић, „Две старе цркве на Космају”, *Стиаринар* (н. р.) 3, 1908, 173–183.

¹⁰⁵ М. Васић и К. Ј. Јовановић, „Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточној Србији”, *Стиаринар* (н. р.) 4, 1909, додаток 2–37.

четвртог броја *Стираринара* приложио напис о Старој Павлици у којем је, пажљивом анализом остатака цркве и промишљањем о њеном могућем првобитном изгледу, дошао до закључка да је у питању грађевина пренемањихке епохе (сл. 41).¹⁰⁶

Петковић се истраживањима на терену вратио већ наредне године. Како је поменуто, намера му је била да са колегама са Техничког факултета коначно истражи цркве у Старој Србији и Македонији, али упркос препоруци Савета Техничког факултета, Министарство им није изашло у сусрет.¹⁰⁷ Стога се посветио споменицима у југозападној Србији, иако за то истраживање није имао на располагању ни месец дана. Проучене су и снимљене Стара и Нова Павлица, где је Петковић

42.
Рушевине цркве Светог
Николе код Баљевца
(Б 180)

41.
Стара Павлица, поглед на
рушевине цркве са јужне
стране (Б 2429)

¹⁰⁶ Уз текст је приложио и две фотографије рушевина цркве, цртеже плана, попречног пресека као и претпостављеног изгледа западне фасаде цркве. К. Ј. Јовановић, „Стара Павлица”, *Стираринар* (н. р.) 4/2, (1909) 1911, 131–141.

¹⁰⁷ Види горе стр. 61, нап. 65.

43.
Студеница, Богородичина
црква, сликарство јужног
зида западног травеја
храма, 1910. (А 1519)

44.
Студеница, Краљева
црква, Краљ Милутин са
моделом храма (А 1496)

45. Анта Мудровчић,
послужитељ и фотограф
у Народном музеју

46. Манастир Благовештење
у Овчарско-кабларској
клисурси (А 525)

скинуо део на месту на којем је претпостављао да се налазе ктиторски портрети и открио да су цркву подигли Стефан и Лазар Мусић, што му је омогућило да ту цркву идентификује са храмом Ваведена који су браћа подигла заједно са мајком Драганом, сестром кнеза Лазара, а где су све троје сахрањени.¹⁰⁸ Пошто није имао много времена на располагању, Петковић се није упустио у скидање лепа у другим деловима храма већ је продужио пут ка Студеници. Успут је направио неколико снимака цркве Светог Николе код села Баљевца (сл. 42), Богородичине цркве у Градцу, „Никољаче” и цркве у Доцу. Поседну пажњу је посветио живопису Богородичине и Краљеве цркве у Студеници (сл. 43, 44), који је тада детаљно снимљен, а истражене су и испосница Светог Саве као и црква у Придворици. Снимљен је делимично живопис у Ариљу и Белој цркви Каранској, где је успео да прочита део ктиторског натписа. Испитана је и црква Светог арханђела манастира у Клисури, која се налази у близини Ариља. Коначно, направљено је и неколико снимака архитектуре и живописа Руднице и Љубостиње.¹⁰⁹ Са те кампање је у Музеј донето укупно око две стотине снимака. Петковићев пратилац на том путовању био је Анта Мудровчић, који је „показао необично много ревности и врло много вештине при снимању фотографским апаратом”.¹¹⁰ Не може се са сигурношћу рећи када је тачно Мудровчић почео да ради у Музеју, али се зна да је 1907. године вршио дужност „писара, фотографа, препаратора, цртача, ливца у гипсу и домаћина зграде” (сл. 45).¹¹¹ Он је очито добро овладао фотографским апаратом и уопште фотографском техником, будући да га је у пролеће 1907. године Академија ангажовала на развијању готово пет стотина снимака (496) што их је Анастасијевић донео са Свете Горе.¹¹²

Петковић је 1911. коначно кренуо на пут у Стару Србију и Македонију, али већ на самом почетку морао је да га прекине због епидемије колере која је владала у тим областима. Стога се примарно посветио изучавању цркава из времена након губитка самосталности српске средњовековне државе. Истражио

¹⁰⁸ В. Петковић, „Одељење за српску и византијску уметност у Народном Музеју”, *Годишњак СКА* 24, 1911, 293–294.

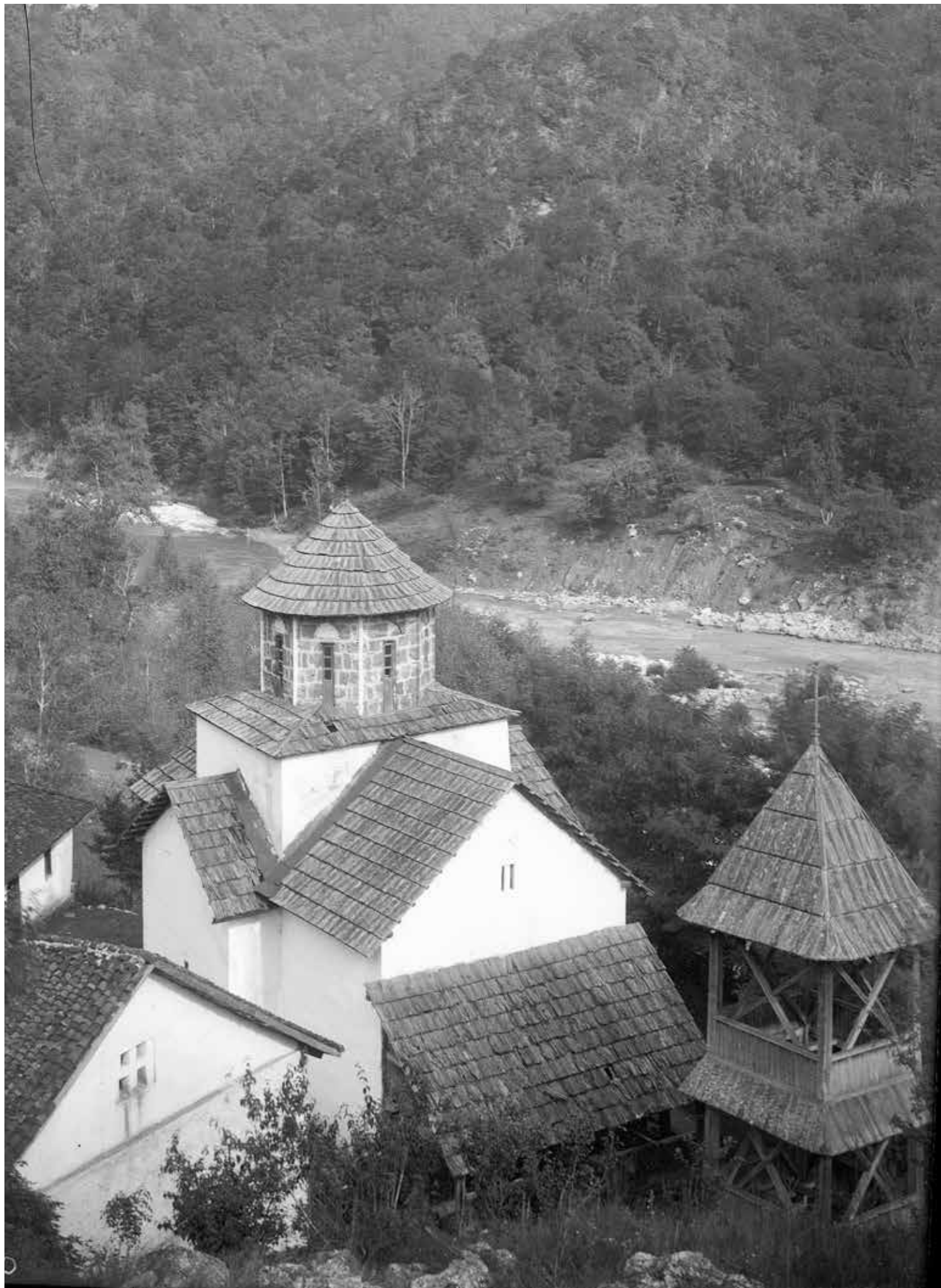
¹⁰⁹ В. Петковић, „Одељење за српску и византијску уметност у Народном Музеју”, *Годишњак СКА* 24, 1911, 291–300.

¹¹⁰ Исто, 299.

¹¹¹ М. Васић, „Извештај о стању у Народном музеју у год. 1907”, *Годишњак СКА* 21, 1908, 256.

¹¹² Ђ. Бубало, „Драгутин Анастасијевић на Светој Гори”, 266.

је цркве у Овчарско-кабларској клисури, где се нарочито задржао у Никољу и Благовештењу, затим Жевицу, те цркву у Трнави која је у истом округу. Током исте кампање истражио је и цркву Светог Ђорђа манастира Темска, где је пажљиво преписао и сав епиграфски материјал који му је дошао под руку. Посетио је цркву Светог Николе у селу Крупац (недалеко од Пирота), а потом и цркву Светог Јована Претече у Јашуњи, те цркву у Чуљенику (у околини Лесковца). При повратку у Београд је успут још једном свратио у Каленић, Љубостињу и Раваницу. Проучио је и храмове у околини Ваљева (Пустину, цркву у Ђелијама, Јовање и Ваљевску Грачаницу), а затим и манастир Копорин. Отишао је и у Смедерево како би снимио стање Смедеревске тврђаве, којој су претили радови на подизању насипа уз Дунав. Петковић је те године обишао и манастир Светог Романа код Ђуниса и Царичин град код Лебана, где је на основу неколико фрагмената што су били видљиви закључио да је реч о једном од градова који су постојали „још у доба пре Стевана Немање”,¹¹³ те је убрзо у програм рада Народног музеја уврстио ископавање тог локалитета. Није забележено да ли је Петковић током овог путовања имао пратиоца и колико је фотографија том приликом направљена. На основу написа који је објавио о овим црквама види се да су неки снимци рађени, будући да обиман чланак о црквама из 16. 17. и 18. века има неколико илустрација (сл. 46).¹¹⁴ Ово пионирско истраживање издваја се и по томе што се Петковић у свом раду није ограничио на проучавање споменика из времена самосталности српске државе, већ је пажњу усмерио и ка онима из периода турократије.

Петковић је наредне 1912. започео ископавања Царичиног града. Тада је открио остатке епископске базилике и претпоставио да је реч о Јустинијани Прими коју је у близини свог места рођења подигао византијски цар Јустинијан I (527–565).¹¹⁵ Како је убрзо мобилисан (сл. 47), услови за наставак истраживања средњовековних споменика стекли су се тек по окончању Првог светског рата. Током четири кампање спроведене од 1907. до 1911. он је проучио и снимио око тридесет манастира и цркава, све на ондашњој територији Краљевине Србије. Њима треба додати и локалитете које су 1909. истраживали Васић и Јовановић. Та су истраживања, између осталог, омогућила и увид у стање очуваности споменика. Стога је Народни музеј покренуо иницијативу да се над Руденицом¹¹⁶ и црквом манастира Градца (сл. 48)¹¹⁷ као и над црквом Светог

47.
Уверење уз
сребрну медаљу за
ревностну службу
којом је Александар
Карађорђевић, наследник
престола, указом од 15.
августа 1918. године,
одликовао др Владимира
Р. Петковића, резервног
пешадијског поручника

¹¹³ В. Петковић, „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Нар. Музеју”, *Годишњак СКА* 25, 1912, 294–300.

¹¹⁴ В. Петковић, „Српски споменици XVI–XVIII века”, *Старинар* (н. р.) 6, (1911) 1914, 165–203.

¹¹⁵ В. Петковић, „Извештај о ископавању у Царичиноме Граду код Лебана у 1912. години”, *Годишњак СКА*, 27, 1913, 285–291.

¹¹⁶ В. Петковић, „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју у год. 1907”, 331.

¹¹⁷ В. Петковић, „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју” (1909), 188.

48.

Градац, поглед са југоисточне стране на цркву наткривену заштитном кровном конструкцијом, после 1913.

Николе у Куршумлији¹¹⁸ подигну привремене заштитне кровне конструкције. Музејски стручњаци су се, осим о сакралним грађевинама, старали и о споменицима средњовековне цивилне архитектуре. Тако је, на вест о намери да се једно зидно платно Смедеревског града сруши ради изградње шеталишта, Петковић протествовао код надлежних власти. Поводом тога је и боравио у Смедереву и фотографисао утврђење из чамца, а те снимке проследио је министру како би илустровао стање у којем се Смедеревски град налазио.¹¹⁹

Најстарији инвентар снимака Народног музеја

Дуго се веровало да су снимци што су настали током научне екскурзије Српске краљевске академије из 1914. године у којој је учествовао и Владимир Петковић чинили окосницу музејске колекције.¹²⁰ Показало се да тај податак није веродостојан, будући да је Народни музеј од 1907. године систематски спроводио истраживања и снимања средњовековних цркава. Могуће је пак да

¹¹⁸ М. Васић, „Народни музеј у 1909 год.”, 168–169. У вези с тим првим заштитним радовима на цркви в. Е. Зечевић, *Манастир Светиој Николе у Тојлици: археолошка истраживања*, Београд, 2021, 45.

¹¹⁹ АНМ, акт бр. 223 од 16. септембра 1911.

¹²⁰ Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке”, 238.

је Петковић као члан Академијиних експедиција 1912. и 1914. године уистину направио и снимке којима је употпуњена колекција Народног музеја, на шта би упућивао податак о фотографијама из Македоније који се чита у списку за који верујемо да представља најстарији инвентар снимака Народног музеја.

Наиме, у Одељењу за архивску и документациону грађу Народног музеја Србије чува се свеска, црних платнених корица, на чијој је предњој страни налепница на којој је руком исписан наслов „Spisak negativa Narodnog muzeja u Beogradu” (сл. 49).¹²¹ У питању је списак свих негатива који су се налазили у фонду Народног музеја, а не само снимака средњовековних споменика, мада су они бројем најзаступљенији. Списак је закључен редним бројем 217, након којег следи индекс локалитета према абецедном реду. У пет колона доносе се само две информације: у првој колони је дат назив локалитета или предмета, док се остале четири односе на број снимака према димензији фотографске плоче (18 × 24; 13 × 18; 12 × 16½; 9 × 12 cm). Под редним бројем један заведен је један снимак формата 18 × 24 „изгледа Беле цркве у Карану”, док су под бројем два уписана три снимка живописа исте цркве, једнаког формата као и претходна плоча. Принцип да се раздвоје снимци архитектуре од фотографија живописа примењен је доследно. Под последњим редним бројем налазе се фреске из Манасије, и то шест снимака формата 13 × 18 cm и још шест формата 12 × 16½ cm. На списку се, без додатних података, под редним бројевима 191, 194 и 214 наводе „Snimci g. Dr Petkovića iz Makedonije”, којих је укупно било готово 90. Могуће је да је на овом месту реч о снимцима насталим 1912. и/или 1914. године. У овој рудиментарној инвентарној књизи негатива пописани су, осим снимака архитектуре и живописа цркава, и снимци направљени приликом археолошких ископавања, као и снимци из публикација који су очито били потребни кустосима у њиховом научноистраживачком раду. Запажа се да најмањи број фотографија на овој листи чине предмети из збирки Народног музеја. Иако овај списак не садржи временске одреднице, анализа његовог садржаја омогућава да се донесу одређени закључци у вези с временом у којем је састављен. Списак није писан сукцесивно како су обављана снимања, већ у једном тренутку, а писала га је једна рука. Напред поменути снимци направљени у Белој цркви Каранској, који се налазе на првом месту списка, направљени су 1910. године,¹²² док се, примера ради, под редним бројем 38 налазе снимци ископавања Винче која су започела 1908. године. Фотографије архитектуре и живописа Жиче, која је први пут снимана 1907. године, пописани су под више редних бројева без неког нарочитог реда (11, 89, 102, 105, 148, 149, 155, 216). Такође, чињеница да су у ову листу укључени и снимци Владимира Петковића из Македоније који су настали током научне екскурзије у организацији Српске краљевске академије, упућује на то да су

49. Корице свеске са списком негатива Народног музеја у Београду

¹²¹ Реч је о грађевинској књизи српске државне железнице која је, стицајем околности, употребљена у друге сврхе.

¹²² Упореди горе стр. 78.

50.
Зграда Народног музеја
у рушевинама након
бомбардовања 1914.
(колекција Милоша
Јуришића)

на овом месту пописани негативи настали до 1914. године. То би говорило у прилог претпоставци да је овај, за сада најстарији познати, инвентар негатива Народног музеја састављен у сам освит Првог светског рата или, вероватније, непосредно по окончању Првог светског рата, када су пописани негативи који су се у том тренутку затекли у Музеју.

Нажалост, зграда на Студентском тргу у којој је до 1914. године био смештен Народни музеј тешко је страдала у бомбардовању још првих дана Великог рата (сл. 50).¹²³ Збирке које су наредне године пренете у Косовску Митровицу опљачкане су. Приликом повлачења непријатељских снага из Србије 1918. многи предмети из збирки Музеја су однети или оштећени.¹²⁴ Страдале су и копије фресака које је 1907. Пашко Вучетић урадио у Жичи, те је било неопходно рестаурисати их пре него што су 1927. показане публици на поставци коју је Музеј приредио приликом одржавања Другог међународног византолошког конгреса у Београду.¹²⁵ У таквим околностима било је тешко сачувати и иначе фрагилне снимке на стакленим плочама. Посредно се сазнаје да је у ратном вихору Музеј остао без квалитетних снимака Раванице и Каленића.¹²⁶ Практично је читав посао требало почети испочетка.

¹²³ В. Петковић, „Народни музеј у 1914...”, 205–207.

¹²⁴ Исто.

¹²⁵ О тој поставци види даље у тексту стр. 135–136.

¹²⁶ „Заједнички скуп Академије философских наука и уметности, 12. јануар 1920”, *Годишњак СКА* 28, 1921, 52.

Петковићева сарадња са Српском краљевском академијом на истраживању споменика на терену (1912–1914)

Владимир Петковић је учествовао и у истраживањима споменика на терену која су спровођена под непосредним покровитељством Српске краљевске академије. Андра Стевановић је у лето 1912. године руководио једном научном експедицијом у Старој Србији, тада још неослобођеној од Турака. Истраживања је финансирала Академија, средствима из фонда „Велимиријанум”. Чланови тима, поред професора Стевановића (сл. 51), били су још Владимир Петковић и Пера Поповић, обојица искусни теренски истраживачи, те Боројевић¹²⁷, сликар и наставник скопске Гимназије, који је ангажован за фотографисање и копирање орнамената. Тада прикупљен материјал, укључујући ту и фотографије, у потпуности је страдао током ратова који су уследили. Међутим, на основу сачуваних белешки које су имале да послуже као подсетник, а које је у тако рудиментарном облику објавио Поповић 1922. године, сазнаје се да су приликом научне екскурзије истражена чак 44 локалитета и то углавном у околини Скопља, односно у Скопској Црној Гори.¹²⁸

Српска краљевска академија је у марту 1913. године основала *Одбор за израду њлана снимања и издавања споменика старе српске архитектуре и живописа*.¹²⁹ Поред Андре Стевановића, већ искусног у раду на терену, члан Одбора био је и сликар Стева Тодоровић (1832–1925), док је за секретара изабран Љубомир Стојановић. План и програм рада *Одбора* што су изложени приликом његовог оснивања односио се на истраживање односно фотографисање споменика и, што је од посебног значаја, њихово публикавање. Намера је била „да се цело издање подели у књиге по вековима”, и то тако што би у прву књигу ушли споменици из 11. и 12. века, у другу они из 13, у трећу из 14. столећа итд. Посредно се сазнаје да је намера била да ова едиција обухвати споменике до 17. века.¹³⁰ Такође, одлучено је да се снимање живописа обавља „фотографијом у бојама” и издаје „штампом у три боје” (*Dreifarbendruck*). Одбор је планирао да се прва снимања обаве у Рашкој, Полимљу и Горњем Подрињу, али тај наум није било могуће остварити. Како се у Београду није могао наћи сниматељ вичан фотографији у боји, решено

51.
Андре Стевановић
(Фототека Библиотеке
САНУ, Ф 279–1)

¹²⁷ У књизи Габријела Мијеа, *L'ancien art serbe*, објављено је више фотографија које су потписане именом Боројевића, сл. 51, 52, 53, 62, а три цртежа, сл. 120, 135, 143, урадила је Софи Мије на основу његових фотографија, па је стога посве вероватно да је у питању иста особа вична баратању фотографским апаратом. Није искључено ни да Боројевића треба идентификовати са Ев.(генијем?) Боровским (Боровский), који је у својству фотографа био члан екипе руских стручњака која је сакупљала грађу за мозаике цркве на Опленцу, а чије име се чита и на неким стакленим плочама, пореклом из дворске колекције.

¹²⁸ П. Ј. Поповић, „Прилог за студију старе српске црквене архитектуре”, *Старинар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 95–119.

¹²⁹ Види *Годишњак СКА* 27 (1914), 84.

¹³⁰ Љ. Стојановић, „Извештај о фотографском снимању старог српског живописа и архитектуре извршеног маја–јуна 1914. год.”, *Годишњак СКА* 28, 1921, 169.

52. Старо Нагоричино,
Ругање Христу (П.
Поповић, В. Петковић,
Старо Нагоричино, Псача,
Каленић, табла XIX)

је да Академија сав потребан материјал за снимање набави „са стране”, одакле је требало позвати и особу кадру да задати посао изведе.¹³¹ Фотографски атеље је набављен преко фирме Франца Рихтера из Лајпцига, који је дао и најбољу понуду за штампање публикација, а за снимање је ангажован, такође посредством Рихтера, фотограф Х. Кирхоф.¹³² Мисију снимања средњовековног живописа, која је изведена у мају и јуну 1914. године, предводио је Љубомир Стојановић. Извештај који је поднео Академији доноси детаљан увид у ток тог рада.

Чланови екипе, осим фотографа Кирхова, били су још и Владимир Петковић и један помоћник из Академије. Мада је било планирано да се једновремено ради и архитектонска документација, Андра Стевановић којем је тај задатак поверен био је због болести спречен да се придружи екипи. Стојановић се постарао да се пред долазак стручног тима на локалитете живопис у храмовима опере и очисти, што је посао који је био поверен Милутину Марковићу (?-?), вишем учитељу цртања. Прва станица ове научне експедиције била је Каленић, у којем је екипа боравила седам дана и израдила 44 снимка од којих је већина била у боји. Одатле су истраживања наставили на територијама недавно ослобођеним од Турака. Након истраживања цркве Светог Ђорђа у Старом Нагоричину (сл. 52),¹³³ екипа је посетила развалине цркве у Којинцима те Младо Нагоричино, али на последња два локалитета нису рађена снимања. Из Нагоричина су прешли у Псачу, где су цркви Светог Николе посветили недељу дана рада, а потом су обишли и Матеч. У потоњој су провели само једно поподне и урадили неколико снимака, одакле су се вратили у Београд. Током те научне екскурзије направљено је укупно 155 снимака, од чега 17 „само у боји”.¹³⁴ Фотографије Старог Нагоричина, Псаче и Каленића је Кирхоф однео у Лајпциг како би израдио њихове репродукције. Љуба Стојановић је изразито похвалио његов рад и додао „да ће по мишљењу стручњака ово издање Академијино бити новина у светској литератури

¹³¹ „Састанак Одбора за израду плана снимања и издавање споменика старе српске архитектуре и живописа у Београду, 11. марта 1913”, *Годишњак СКА* 27, 1914, 84.

¹³² Љ. Стојановић, „Извештај о фотографском снимању”, 154.

¹³³ Петковић је након рата у првом броју треће серије *Стирарина* објавио обиман текст о сликаном календару у овој цркви: В. Петковић, „Календар у старом живопису српском (Фреске св. Ђорђа у Старом Нагоричину)”, *Стирарина* (т. с.) 1, (1922) 1923, 3–19.

¹³⁴ Љ. Стојановић, „Извештај о фотографском снимању”, 153–169.

ове врсте”.¹³⁵ У тренутку када је писао овај извештај крајем јануара 1920. године Стојановићу, међутим, није била позната судбина снимака који су се налазили у Немачкој. Током Великог рата страдао је Академијин фотографски атеље „са комплетним прибором за фотографисање у тамним одајама (црквама итд) и за снимање у боји, употребљаван за снимање историјских и научних и др. објеката, искоришћаван у научним експедицијама”.¹³⁶ Но, упркос затеченом стању, Љубомир Стојановић изразио је наду да ће се Академијин рад на снимању споменика на терену наставити. Намера је била да се за десетак година добије „цео преглед наше старе архитектуре и сликарске уметности од краја 12 до 17 века”.¹³⁷

Околности никако нису ишле наруку публиковању материјала који је снимљен 1914. године. Протекле су готово две деценије пре него што је књига *Старо Нагоричино – Псача – Каленић*, из пера Пере Поповића и Владимира Петковића, коначно објављена (сл. 53). Била је то прва свеска едиције *Стари српски уметнички споменици*, што је чинила део шире замишљеног пројекта *Стари јуџословенски уметнички споменици*, коју је Српска краљевска академија покренула 1933. године. Велики број табли са илустрацијама изузетног квалитета, међу којима немали број илустрација у боји, претходио је тексту на српском и француском језику. На почетку књиге стоји напомена да је табле „бирао и снимао са стручношћом из Лајпцига † Љуб. Стојановић, академик, у лето 1914. године, а рађене су у Лајпцигу код Фр. Рихтера”.¹³⁸

Мада су прошле читаве две деценије од времена када је Академија најавила систематско публиковање споменика старе српске архитектуре и живописа, план се није променио. На крају предговора књиге *Старо Нагоричино – Псача – Каленић* стоји да „Српска краљевска академија мисли да ће систематским издавањем тога материјала у овој серији својих издања знатно помоћи рад на историји уметности уопште, а особито на историји византијске и западне уметности на територији где су се њихови утицаји додиривали, укрштали и такмичили”.¹³⁹ Упркос свим напорима и доброј вољи, тај план никада није спроведен у дело. Осим поменуте, на самом почетку Другог светског рата објављена је, уз бројне перипетије, још само обимна монографија о Дечанима.

53. П. Поповић, В. Петковић, *Старо Нагоричино – Псача – Каленић*, насловна страна

¹³⁵ Исто, 169.

¹³⁶ „Прилози уз извештај о затеченом стању Академије 1918”, *Годишњак СКА* 28, 1921, 190.

¹³⁷ Љ. Стојановић, „Извештај о фотографском снимању”, 169.

¹³⁸ П. Ј. Поповић и В. Р. Петковић, *Старо Нагоричино, Псача, Каленић*, Београд, 1933; Д. Медаковић, „Љубомир Стојановић и српска историја уметности”, *ЗЛУМС* 25, 1989, 142–143.

¹³⁹ Предговор у: *Старо Нагоричино – Псача – Каленић*, VI.

РАЗДОБЉЕ ИНТЕНЗИВНОГ ИСТРАЖИВАЊА, СНИМАЊА И ПУБЛИКОВАЊА (1920–1927)

Кобна привременост

У годинама након Првог светског рата Народни музеј је узалудно тражио излазак из „кобне привремености”.¹ Како Васићеви покушаји да изнађе иоле прихватљиво решење за смештај осиромашених и оштећених збирки, онога што је представљало „само сенку негдашњег Музеја”, нису уродили плодом, он је поднео оставку на место директора. Тако је 1. септембра 1919. године чувар Народног музеја постао Владимир Петковић (сл. 54).² Непосредно по преузимању дужности предлагао је да се на плацу старе Богословије подигне привремена зграда за Народни музеј, али као ни бројни предлози његовог претходника, ни његов није наишао на одобравање. Приватна зграда у Улици Милоша Великог 58 – кућа пензионисаног политичара Раше Милошевића (1851–1937), у коју се 25. децембра 1922. године преселио Народни музеј, могла је бити само привремено, импровизовано решење (сл. 55). Стога се управа Музеја упорно обраћала надлежним министарствима у нади да ће се у Генералном плану Београда одредити коначно место за изградњу нове и примерене музејске зграде, као и да ће држава обезбедити финансијска средства за њено подизање. Према извештају о раду Историјско-уметничког музеја у 1924. години што га је Петковић поднео Српској краљевској академији, Катастарско одељење Општине београдске одредило је земљиште на Малом Калемегдану на којем је, према новом генералном плану за Београд, било предвиђено да се подигне зграда музеја.³ У извештају за наредну 1925. годину Петковић указује на опасност од тога да наведено земљиште може бити одузето Музеју. Наиме, Удружење ликовних уметника и Друштво *Цвијетла Зузорић* тражили су од Београдске општине и Министарства просвете да им се уступи земљиште на Малом Калемегдану за подизање уметничког павиљона, што је убрзо и учињено.⁴ Године 1930. питање зграде и даље

54. Владимир Петковић у средњим годинама (Фототека Библиотеке САНУ, Ф 259/2)

IV
Трескавац, поглед на сводове и куполе храма са северне стране (А 1532, детаљ) (стр. 88–89)

¹ В. Петковић, „Народни музеј у 1920. години”, 141.

² О Народног музеју у време управе В. Р. Петковића в.: Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке”; М. Коларић, *Народни музеј*, 13–16; В. Поповић и Н. Јевремовић, *Народни музеј*, 19–23; А. Вујновић, *Предисторија Историјског музеја Србије*, 25–28.

³ В. Петковић, „Народни музеј, Хисторијско-уметнички музеј у 1924. години”, *Годишњак СКА* 33, 1925, 183.

⁴ В. Петковић, „Народни музеј, Историјско уметнички музеј у 1925. години”, *Годишњак СКА* 34, 1926, 312.

је било отворено. Управа Музеја је тада тражила да јој се за музеј уступи зграда Парламента на Батал цамији, али је, као и претходних година, остала без одговора.⁵ Идеја да се на Калемегдану формира нека врста „српске акрополе“ постојала је још 1933. године. У Генералном плану Београда било је предвиђено да се у Горњем граду на Калемегдану постави велики споменик који би окруживала четири музеја – историјски, војни, етнографски и општински, док је за Народни музеј било одређено место „на улазу између оба Калемегдана“.⁶ Нажалост, Народни музеј, односно од 1929. године званично (X) историјско-уметнички музеј, остао је у просторијама у Улици Милоша Великог до 1935. године, то јест до сједињавања с Музејом савремене уметности и настанка Музеја кнеза Павла, који је смештен у адаптиране просторије Новог двора.

Наставак рада на истраживању и снимању средњовековних споменика

Ступајући на дужност директора Петковић је Министарству просвете поднео пројекат о „организацији Музеја и посла око чувања старина, у коме би се Музеју обезбедила потребна радна снага за многоструке послове у њему и изван њега”,⁷ док су једновремено припремљени пројекти чија је сврха била да се Народни музеј дигне на „ниво једне културне установе, која је данас неопходно потребна у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”.⁸ Најзначајније место у програму Музеја заузимао је рад на проучавању српске средњовековне уметности и

⁵ В. Петковић, „Историјско уметнички музеј у 1930 години”, *Годишњак СКА* 39, 1931, 188.

⁶ М. Грбић, „Српска Акропола”, *БОН* 4 (април 1933), 285.

⁷ В. Петковић, „Народни музеј у 1914...”, 207.

⁸ Исто, 208.

стварању средњовековне збирке као одељења које ће бити кључно у тој институцији. Петковићева намера била је „да створи једну импозантну колекцију старог живописа српског и у тој сврси носи се мишљу, да са зидова многобројних запуштених цркава скине фреске и пренесе их у Музеј”.⁹ Стога је за рестауратора у Народном музеју примљен Пашко Вучетић, који је већ имао значајно искуство у раду на терену са Петковићем и који је био кадар да намеру о скидању фресака за зидова спроведе у дело. Планирана истраживања нису се имала ограничити на сакралне споменике, већ је Петковић имао намеру да проучава и ископава Ново Брдо, које је сматрао једним „од најважнијих и најинтересантнијих старих српских насеља”,¹⁰ док је Музеј наставио да се стара о заштити средњовековних утврђења и градова – „Војиновићеве куле” у Вучитрну, Голубачког и Смедеревског града, као и да се бори против нестручних ископавања у Бару и у Дворанима код Пријепоља.¹¹

Упркос стању у којем се Народни музеј налазио, истраживање и снимање споменика настављени су 1920. године и одвијали су се интензивно сваке године све до 1927, када је позиција за снимање и проучавање средњовековних споменика у буџету Народног музеја укинута. У смањеном обиму рад је настављен до 1934. године. У том подухвату учествовали су, осим запослених у Народном музеју – Владимира Петковића, Лазара Мирковића (1885–1968), Жарка Татића (1894–1931), Ђорђа Мано-Зисија (1901–1995) и Ђурђа Бошковића, и други оновремени истраживачи средњовековне баштине. По формирању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца постало је могуће истраживати споменике на много широј територији него до 1914. године. Захваљујући иницијативи односно подршци Народног музеја, Милоје Васић, који се од краја рата готово у потпуности посветио раду на проучавању националне прошлости, изводио је научна испитивања у Студеници, док су историчари Драгутин Н. Анастасијевић и Владимир Ђоровић (1885–1941) спровели истраживања у Немањиним задужбинама у Топлици и Куршумлији.¹² Потоњи је, будући да се посебно занимао за српске манастире у Херцеговини, неколико година доцније, поново уз подршку Музеја обавио истраживања Житомилића.¹³ Милану Кашанину (1895–1981) – сорбонском ђаку и првом доктору историје уметности на Београдском универзитету – Музеј је 1925. помогао у истраживању и снимању материјала за његову

55.

Кућа Раше Милошевића у Улици Милоша Великог 58 у коју се крајем 1922. године преселио Народни музеј, разгледница (колекција Милоша Јуришића)

⁹ Исто, 207.

¹⁰ АНМ, акт бр. 436 од 3. септембра 1921. године; В. Петковић, „Извештај о стању и раду Народног музеја у 1921. години”, *Годишњак СКА* 30, 1922, 246.

¹¹ В. Петковић, „Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. години”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 194.

¹² В. Петковић, „Извештај о стању и раду Народног музеја у 1921. год.”, 245–246; Д. Анастасијевић, „Извештај о извршеном археолошком ископавању код Немањине Св. Богородице куршумлијске”, *Годишњак СКА* 30, 1922, 265–267.

¹³ В. Ђоровић, „Народни музеј у 1926: Ђ” (Извештај о истраживању цркава у Херцеговини), *Годишњак СКА* 35, 1927, 321–323.

дисертацију која је за тему имала Белу цркву Каранску.¹⁴ Током треће деценије двадесетог столећа екипи Народног музеја су се у истраживањима придружила и двојица младих архитеката: Милан Злоковић (1898–1965), у то време асистент на Техничком факултету, најпре 1923. када су истраживане цркве у околини Преспанског и Охридског језера, а потом 1927. године када је изучавао цркву манастира Градац.¹⁵ Те исте године је Ђурђе Бошковић, тада кандидат архитектуре, проучавао Манасију, Руденицу и Бањску.¹⁶

До 1935. године, када је окончана Петковићева дужност на месту управника Народног музеја, колекција снимака бројала је више хиљада негатива. Резултати истраживања редовно су објављивани у стручним гласилима. Часопис *Стваринар*, који је престао да излази 1911, обновљен је 1922. године и у наредном периоду су највећи број објављених чланака чинили написи запослених у Народном музеју. Од посебне је важности било то што је Музеј 1922. године покренуо едицију *Српски сјоменици*, у оквиру које је до 1934. године издато седам ванредно значајних публикација.

1920

Мада околности за рад у Народном музеју нису биле повољне, Петковић је успео да нађе начин да већ 1920. настави са истраживањима и снимањима средњовековних споменика на терену. Те године му је било у плану да коначно истражи споменике који су му у годинама до Првог светског рата били ван домаћаја. Стручном тиму, који су осим њега чинили и Пашко Вучетић, сликар и Анта Мудровчић, послужитељ Народног музеја, придружио се и Светислав Страла (1891–1957), наставник гимназије из Косовске Митровице.¹⁷ Прво су се упутили на Косово, када су први пут под окриљем Народног музеја научно истражене Бањска и Грачаница (сл. 56, 57), а потом су се посветили споменицима у околини Новог Пазара, Петровој цркви (сл. 58), Ђурђевим ступовима (сл. 60)

¹⁴ М. Кашанин, „Извештај М. Кашанина”, *Годишњак СКА* 34, 1926, 348–352.

¹⁵ В. Петковић, „Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. години”, 193.

¹⁶ Ђ. Бошковић, „Извештаји о проучавању споменика”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 213–218.

¹⁷ Светислав (Оскар) Страла је био сликар пољског порекла. Школовао се у Минхену на Академији ликовних уметности од 1909–1914. У Србију је дошао 1917. године као аустријски војник. Пре запослења у Народном музеју на месту рестауратора и кустоса збирке модерне уметности био је учитељ вештина у Косовској Митровици и Крагујевцу. У Музеју је првенствено био ангажован на изради акварела орнамената фресака. Од 1933. је био професор цртања у гимназији, а од 1941. је предавао акварелисање на Архитектонском факултету, на којем је након рата изабран за редовног професора. У немалој сликарској заоставштини Стралиној бројем су најзаступљенији акварели. Од 1928. био је члан уметничке групе „Облик”.
V. Ristić, „Strala, Svetislav (Oskar)”, *ELU* 4, 333; Б. Трпковић, „Светислав Страла и српска средњовековна уметност”, *Свеске ДИУС*, 23–26, 1996, 60–66; С. Страла, *Орнаменти на средњовековном зидном сликарству Србије, Црне Горе и Македоније*, Београд, 2006; Б. Поповић, *Галерија фресака*, 282–283.

и Сопоћанима (сл. 59). У Бањској су могли само да констатују жалосно стање у којем се храм налазио, те је Петковић предложио да се у цркви предузму археолошка ископавања. Изненађује то што се екипа из Бањске није упутила и у оближњи манастир Соколица, где се налазила мермерна скулптура Богородице са Христом, некада у лунети портала између припрате и наоса цркве Светог Стефана. Њу је наредне године, уз велико уздуђење, открио Растко Петровић (1898–1949), о чему је оставио поетичан запис (сл. 61).¹⁸ Живопис у Грачаници, као и натписи који су се могли наћи у припрати проучени су с посебном пажњом. Напред је већ било речи о иницијативи и оштрој преписци између Петковића и Академије, а у вези са скидањем фресака са зидова Ђурђевић ступова, која, како је добро познато, није уродила плодом, те су те фреске, које су се убрзо и обрушиле са зидова, трајно изгубљене. Стога су утолико значајније фотографије што су направљене током ове кампање истраживања.¹⁹ Напокон пред фрескама Сопоћана,

56.
Бањска, поглед на
рушевине манастирских
зидина и цркве Светог
Стефана са јужне стране
(А 66)

¹⁸ Р. Петровић, „Света сељанка на Косову”, *Време*, 1. 9. 1924, 4.

¹⁹ И. Ђорђевић, „Живопис XII века у цркви Светог Ђорђа у Расу – археолошки досије и историографска белешка”, 310.

57. Грачаница, поглед на цркву са јужне стране (Б 449)

Петковић за њих каже да „представљају право откровење” и у свом извештају идентификује сцене из припрате и трема, посебну пажњу посвећујући историјским композицијама. Током повратка у Београд екипа је свратила у Жичу, где је Петковић констатовао да су неке фреске које су се могле видети 1911. године нестале, а потом су обишли Велуће и Раваницу.²⁰ Вучетић и Страла су израдили тридесет седам акварела, од којих двадесет пет са орнаментима из Грачанице, Ђурђевих ступова, Сопоћана, Велућа и Раванице, затим три светитељске фигуре (светог Меркурија и светог Јована Крститеља из Грачанице и арханђела Гаврила из Сопоћана), два акварела с представама Успења и Причешћа апостола из Сопоћана, четири на којима је приказан распоред живописа Сопоћана и Грачанице и три акварела архитектуре Сопоћана, Ђурђевих ступова и Грачанице, као и седам цртежа декоративне пластике Велућа.²¹ Урађене су и основе свих цркава, осим жичких, пошто су оне израђене током претходних истраживања. Анта Мудровчић, „који је у фотографисању показао енергије, достојне дивљења и ретку вољу“, направио је 150 фотографија.²²

²⁰ В. Петковић, „Народни музеј у 1920. год.,” 143–150.

²¹ Исто, 150; С. Страла, *Орнаменти на средњовековном зидном сликарству*.

²² В. Петковић, „Народни музеј у 1920. год.,” 150.

58.

Петрова црква, поглед са северозапада

59.

Сопоћани, поглед са северне стране на рушевине цркве обрасле бујном вегетацијом
(А 1459)

60.

Бурђеви ступови у Расу, остаци живописа у горњим зонама јужног и западног зида наоса, југозападном пандантифу и у тамбуру куполе
(А 1635)

1921

Наредне 1921. године коначно су се стекли услови и за проучавање споменика у Македонији, у области Тетова, Кичева и Прилепа. Петковић је током те екскурзије имао прилике да истражи цркву манастира Лешка и, у њеној близини, цркву Светог Атанасија, храмове у селу Непроштену и селу Жилцу, затим Богородицу Пречисту „Крнинску” у селу Доленци и цркву Светог Ђорђа у Кнежини, обе у близини Кичева, а потом храмове у Марковој Вароши код Прилепа – Светог Николу и Светог Димитрија. Поред наведених, истраживани су и црква манастира Трескавца (сл. 62), храм Светог Николе манастира Слечке, манастир Зрзе и, на крају, детаљно црква Светог Пантелејмона у Нерезима (сл. 63).²³ Петковић није пропустио прилику да на овим локалитетима прикупи натписе и скрене пажњу на старине које су се у њима налазиле, а боравак у Македонији искористио је и за посету Стоба, констатујући да би било неопходно предузети систематска ископавања тог локалитета. Она су започета већ 1924. године, и њима је у наредних неколико година руководио Балдуин Сариа (1893–1974), чак и након што је због запослења на Универзитету у Љубљани престао са радом у Народном музеју. С обзиром на број локалитета који су истражени током лета 1921. године, изненађује мали број документације која је донета са те научне екскурзије – седам цртежа са основама цркава и око тридесет фотографских снимака.²⁴ Оно што, међутим, ваља подвући када је у питању рад Народог музеја у 1921. години јесте то што су захваљујући његовој подршци и помоћи и други научници добили прилику за рад на терену. Није без значаја то што су се они одлучили за истраживање задужбина Стефана Немање. Тако је те године Милоје Васић истраживао Студеницу, а Владимир Ђоровић и Драгутин Анастасијевић Светог Николу и Богодоричину цркву код Куршумлије (сл. 64, 65). Анастасијевић је те године извео и археолошка ископавања Богородичине цркве, што су била прва ископавања „српских старина”. Током радова на откопавању цркве изнето је на светло дана неколико важних предмета, међу којима су се налазили и Богородичина икона од стеатита (сл. 66), која је пронађена под рушевинама у северној апсиди, као и четири „висећа” кандила, од којих једно бакарно фине израде (сл. 67), који су сви предати Народном музеју на чување.²⁵

61.
Манастир Соколица,
Богородица из Бањске
(фототека Галерије
фресака Народог музеја
Србије, инв. бр. 180)

²³ В. Петковић, „Извештај о стању и раду Народог музеја у 1921. год.,” 241–244.

²⁴ В. Петковић, „Извештај о стању и раду Народог музеја у 1921. год.,” 244.

²⁵ Д. Анастасијевић, „Извештај о извршеном археолошком ископавању код Немањине Св. Богородице куршумлијске,” 265–267; Исти, „Откопавање Немањине св. Богородице код Куршумлије,” *Старинар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 45–55.

62.
Трескавац, поглед на цркву са
северне стране (А 1532)

63.
Црква Светог Пантелејмона
у Нерезима, два слоја
сликарства у средњој
зони западног зида наоса
(А 1047)

66. Богородица Заступница, иконица од стеатита, 12. век (А 1247)

67. Висеће кандило пронађено приликом радова на откопавању Богородичине цркве код Куршумлије (А 1246)

64. Црква Светог Николе код Куршумлије, изглед храма са југоисточне стране (А 686)

65. Рад на откопавању рушевина Богородичине цркве код Куршумлије (А 676)

1922

Године 1922. Петковић је поново био у прилици да са екипом проучи цркве и манастире у Метохији и долини Лима (Дечани, Пећка патријаршија, Будисавци (сл. 68, 69), Ђурђеви ступови код Берана, Петрова црква у Бијелом Пољу (сл. 70), Николац, Света Тројица код Пљеваља, Милешева, Бања код Придоја (сл. 71), а потом још једанпут Студеница).²⁶ На том путовању Петковића су пратили Светислав Страла, који је у међувремену постао уметнички рестауратор у Народном музеју, задужен да се стара о Модерној галерији, Анта Мудровчић и Јаков Павелић (?-?), који се на тој научној експедицији први пут опробао у фотографисању.²⁷ Резултат тих истраживања био је велики број акварела орнамената и фигуралних композиција, цртежа основа и више од три стотине фотографија. Поред наведеног, током истраживања је прикупљено и 250 старих записа и натписа, до тада углавном непознатих, које је Петковић убрзо и објавио.²⁸

²⁶ В. Петковић, „Народни музеј у 1922. години”, *Годишњак СКА* 31, 1923, 132.

²⁷ Исто, 132–133.

²⁸ В. Петковић, „Натписи и записи у старим црквама српским”, *Стијаринар* (т. с.) 2, (1923) 1925, 17–32.

68.
Будисавци, поглед на цркву са северне стране (А 97)

69.
Будисавци, ктиторска композиција патријарха Макарија, 1568. (А 96)

70.
Црква Светих Петра и
Павла у Бијелом Пољу
(Б 236)

71.
Црква Светог Николе у
Бањи код Прибоја, изглед
са северозападне стране
(А 50)

1923

Пресељењем у кућу у Улици Милоша Великог 58 крајем 1922. године решен је проблем са смештајем музејских збирки, предузети су радови на уређењу сталне поставке, а број запослених у Музеју се увећао. Тада је запослен Балдуин Сариа, асистент Универзитета, којем је поверена брига о археолошкој збирци. Чак и у тим околностима, до крајње мере непримереним, са скученим простором и скромним новчаним средствима, Народни музеј је успео да током 1923. године отвори своја врата публици, истина само у дане празника и недељом, што број посетилаца Музеја – њих више од десет хиљада и три стотине – чини утолико импресивнијим.²⁹ Приликом уређења сталне поставке Народног музеја 1923. године било је могуће изложити предмете из преисторијске, римске и историјске збирке, који су распоређени у више од 50 витрина (сл. 72), ормана и пултова, као и, очишћене и урамљене, слике из тзв. Модерне галерије. Нумизматичка и средњовековна збирка, збирка фотографија, цртежа и акварела, као и велики број слика, остали су неизложени.³⁰ Анти Мудровчићу је тада поверена брига о библиотеци и историјској збирци, док се Страла старао о Модерној галерији.

Године 1923. кустос Средњовековног одељења је постао Лазар Мирковић (сл. 73).³¹ Он је са места професора у Карловачкој богословији прешао у Београд

²⁹ В. Петковић, „Народни музеј у 1923. години”, *Годишњак СКА* 32, 1924, 285.

³⁰ Исто, 285–286.

³¹ Н. Гргујевић, „Православни литургичар др Лазар Мирковић”, *Богословље*, год. 13 (28), св. 1–2, 1969, 1–15. Кратка биографија са библиографијом у: П. Симић, „Др. Лазар

где је постављен за професора литургије на недавно основаном Богословском факултету, а једновремено се прихватио и ангажман у Музеју. Мирковић је још током боравка у Сремским Карловцима почео да показује интерес за истраживање цркава и манастира, у првом реду фрушкогорских, као и њихових ризница. Непосредно пре преласка у Београд објавио је прву монографију о Петковици,³² а потом низ написа о споменицима с оне стране Саве и Дунава, међу којима важно место има студија о старинама фрушкогорских манастира³³, што је био резултат вишегодишњих теренских испитивања која је имао прилике да изведе као кустос и сарадник Народног музеја. Свој првобитни интерес за фрушкогорске старине је, захваљујући послу у Народном музеју, значајно проширио истраживањима средњовековних споменика, којима је посветио бројне странице своје научне заоставштине.³⁴

Сећајући се почетка свог ангажмана у Народном музеју, Мирковић је у рукопису своје *Аутобиографије* забележио:

„Када сам дошао у Београд за професора *Универзитетџа* за научни рад највише су ми користиле везе са овим професорима Универзитета: др Владимиром Р. Петковићем, професором историје уметности, др Тихомиром Ђорђевићем, др Станојем Станојевићем и Павлом Поповићем, јер литургија коју сам предавао на Богословском факултету има додирних тачака са црквеном уметношћу, историјом Српске цркве и старом српском књижевношћу.

Др В. Петковић ме је врло лепо примио када сам дошао у Београд, помогао ме је у раду и увео ме је у Народни музеј. [...] Професор Петковић је у Народни музеј доводио младе људе који су желели да раде, пружајући им широкогрудо сваку помоћ. Међу ове спадам и ја, и то је било пресудно за мој даљи рад и за моје интересовање за црквену уметност и старине. Народни музеј ми је давао средства за путовање и проучавање црквенога живописа и црквених старина, и издао ми је две књиге: Марков манастир и Манастир Манасија. Ради писања књиге старине фрушкогорских манастира ишао сам у фрушкогорске манастире средствима Народног музеја, од кога сам добио и фотографске снимке за ову књигу.”³⁵

Мирковић”, *Богословље*, год. 24 (39), св. 1–2, 1980, 109–112; Т. Суботин-Голубовић, „Мирковић, Лазар”, *ЕСИ*, 515–516. Иста, „Мирковић, Лазар”, *СБР* 6, 757–758.

³² Л. Мирковић, *Црква Петковица*, Сремски Карловци, 1922.

³³ Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд, 1931.

³⁴ О историчарско-уметничким студијама Лазара Мирковића: В. Ј. Ђурић, „Лазар Мирковић као историчар уметности”, у: Лазар Мирковић, *Иконографске студије*, Нови Сад, 1974, VII–XV; Ј. Радовановић, „Лазар Мирковић као проучавалац црквене уметности првог миленијума”, *Богословље* 1–2, 2004, 193–236; В. Вукашиновић, „Лазар Мирковић као историчар уметности”, у: *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*. Зборник радова научног скупа, II, Београд, 2007, 141–148.

³⁵ *Аутобиографија др Лазара Мирковића, редовног професора Универзитетџа у Београду*, Рукописно одељење МС М: 12, 446. Цитирано према: В. Ј. Ђурић, „Лазар Мирковић као историчар уметности”, X.

72.

Део поставке
Археолошког одељења
Народног музеја у кући
Раше Милошевића

73.
Лазар Мирковић испред
Руднице, 1927. (А 1357,
детал)

74.
Марков манастир, поглед
на северну фасаду цркве
Светог Димитрија (А 847)

Убрзо по доласку у Музеј Мирковић је добио у задатак да истражи споменике у Јужној Србији, односно Македонији, и то на првом месту Марков манастир како би прикупио материјал за рад на монографији о тој цркви, чији је живопис „један од најбољих образаца Македонске иконографске школе XIV столећа”.³⁶ Намера је била да истом приликом истражи и цркву Светог Андреје на Трески и манастир Матеич, али је Мирковић сав новац и време посветио изучавању архитектуре и живописа цркве Светог Димитрија Марковог манастира. Њему су у овом послу помагали Светислав Страла, Анта Мудровчић и Јаков Павелић, и они су тада, осим архитектонских планова и пресека, направили и 60 фотографских снимка (сл. 74).³⁷

Током лета 1923. године Народни музеј је успео да организује још једну експедицију, у којој су поред Петковића учествовали још Балдуин Сариа, те Страла и Павелић, а екипи Музеја се придружио и Милан Злоковић, архитекта, асистент на Техничком факултету. Било је то, речима Петковића, „информативно путовање у области Преспе и Охрида у циљу проучавања античких и старих српских споменика”.³⁸ Када је реч о средњовековним црквама, проучене су, измерене и снимљене цркве у селу Винсани на Преспанском језеру, Самуилова црква на острву Аилу, црква у селу Герману, а у Охриду црква Свете Софије (сл. 75), Богородица Перивлепта (сл. 76), црква Светих Константина и Јелене, Свети Никола Болнички, затим Богородица Болничка, Свети Јован Богослов, стара црква Светог Климента, Мали свети врач и Велики свети врач, Свети Димитрије, Свети Наум, Богородица у Зауму и цркве у Калишту.³⁹

Светислав Страла је, уобичајено, био задужен за израду акварела орнамената, док је израда техничке документације, основе, попречних и подужних пресека цркава била поверена Милану Злоковићу, и ти његови цртежи се чувају у Народном музеју (сл. 77). Резултате истраживања цркава током лета 1923. године млади архитекта је, заједно са цртежима и фотографијама, објавио у *Старинару*.⁴⁰ Он се, наиме, годину дана раније вратио са двогодишњег усавршавања у Паризу, где је врло ревносно студирао византијску уметност и архитектуру код Габријела Мијеа на Практичној школи високих студија, те отуда не изненађује што се његов чланак у потпуности ослања на научну методологију његовог француског учитеља изнету у књизи о архитектури грчке школе у византијској архитектури.⁴¹ Он се у Паризу, према савету професора Мијеа, посветио истраживању Благовештењске цркве манастира Градац, те је у оквиру Мијеовог семинара представио архитектонске цртеже градачког католикона

³⁶ Л. Мирковић, „Извештај о експедицији Народног Музеја у Марков манастир код Скопља”, *Годишњак СКА* 32, 1924, 315.

³⁷ Исто, 314–316.

³⁸ В. Петковић, „Народни музеј у 1923”, 287.

³⁹ Исто, 288.

⁴⁰ М. Злоковић, „Старе цркве у областима Преспе и Охрида”, *Старинар* (т. с.) 3, 1925, 115–149.

⁴¹ G. Millet, *L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916.

које је израдио на локалитету током лета 1922. Ова црква била је и важан део његовог завршног рада на Практичној школи који је био посвећен српској архитектури. Управо захваљујући Народном музеју добио је 1927. године прилику да заокружи своја истраживања градачког храма. Тада је на терену боравио са музејским фотографом Владимиром Петропавловским (?–?) и сликаром Ананијем Вербицким (1895–1974), који је копирао фреске. Злоковић је резултате својих истраживања Градца објавио готово деценију након теренског рада на споменику у чланку у којем је унапредио дотадашња знања о архитектури те

75.

Охрид, Света Софија,
поглед на цркву са
источне стране (А 1132)

76.

Охрид, Богородица
Перивлепта, изглед цркве
са североисточне стране
(А 1131)

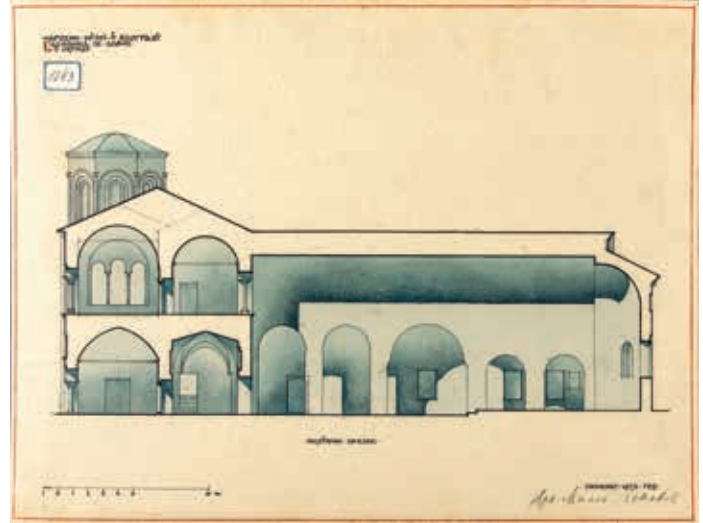

цркве.⁴² У даљој каријери није се бавио истраживањима средњовековне уметности, али два истраживања која је извео током треће деценије претходног столећа донела су важне резултате, а део заслуге за његов рад може се приписати и Народном музеју под чијим је покровитељством та истраживања извео.

1924

Када је пак реч о систематским кампањама Народног музеја, након што су 1923. истражене цркве у околини Преспе и Охрида, на ред су 1924. дошла истраживања у Црној Гори, око Бара, Скадарског језера, Подгорице и Колашина, те у долини Лима и коначно око Призрена.⁴³ Проучени су Давидовица у околини Лима, Богородица Ратачка код Бара (сл. 78), Морачник, Бешка, Старчево и Ком на Скадарском језеру (сл. 79), црква у Подгорици, манастир Острог, Ждребаоник, манастир Морача, црква Брезовица код Плава, Богородица Љевишка и Свети Спас у Призрену. Истом приликом је екипа обишла и цркве у Котору, у Шасу, као и Дукљу, а код Призрена и остатке манастира Светих арханђела. Музејске збирке су обогачене са осамдесет фотографских снимака, тридесет шест акварела и десет цртежа.⁴⁴ Како је обим посла на терену надилазио могућности персонала Музеја, поред Јакова Павелића ангажован је, у својству „контрактуалног фотографа”, Владимир Петропавловски.⁴⁵

Те године је настављен рад на прикупљању документације за монографију о Марковом манастиру, те су на локалитет упућени Жарко Татић, у то време архитекта у Министарству грађевина,⁴⁶ и музејски фотограф ради израде техничких и архитектонских снимака манастирског католикона и допуњавања постојеће збирке фотографских снимака. Татић је тада извео и два слободна цртежа цркве у доји (сл. 80) као и, што је од посебног значаја, цртеже више фрагмената оригиналног полијелеја и детаљ каменог пода храма.⁴⁷

77. Милан Злоковић, попречни пресек цркве Свете Софије у Охриду, туш и акварел, 1923.

⁴² М. Злоковић, „Градачка црква, задужбина Краљице Јелене”, *Гласник СНД* 15–16, 1936, 61–80.

⁴³ В. Петковић, „Народни музеј, Хисторијско-уметнички музеј у 1924. години”, 179–180.

⁴⁴ Нав. место.

⁴⁵ Исто, 183.

⁴⁶ О Татићу в. М. Лукић, „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења 1894–1931”, *Модерна конзервација* 2, 2014, 59–73.

⁴⁷ Исто, 179; Ж. Татић, „Извештај о екскурзији у Марков Манастир”, *Годишњак СКА* 33, 1925, 214–216.

78.
Остаци бенедиктинског
манастира Богородице
Ратачке (А 1354)

79.
Рушевине Богородичине
цркве на Старчевој
Горици у Скадарском
језеру (А 1491)

Марков Манастир
- Апсида -

Марко Траички
1924

1925

Жарко Татић је 1925. године постављен на место руководиоца историјске збирке (сл. 81), а Анту Мудровчића, који је преминуо, заменио је у својству фотографа у Музеју и на терену Владимир Петропавловски. Те године је у Музеју формирана и фотографска лабораторија „на модерној основи”.⁴⁸ Обим истраживања споменика на терену био је ванредан, будући да је Петковић интензивно прикупао грађу за једну обимну публикацију о старој српској уметности коју је требало да објави Народни музеј (карта 1). Жарко Татић је те године предводио четири експедиције, а учествовао је и у експедицији директора Музеја. Он је непосредно по ступању на дужност упућен на Свету Гору, где је заједно са Јаковом Павелићем (који је направио 120 снимака архитектуре, црквеног мобилијара, живописа и старих повеља) требало да сакупи грађу за студирање архитектуре Хиландара (сл. 82), као и испоснице Светог Саве, о чему је одмах прегао да напише чланак.⁴⁹ Исте године Татић је предводио експедицију која је имала задатак да проучи Богородичину цркву у Каленићу, коју су Јаков Павелић и Владимир Петропавловски снимали до најситнијих детаља како „обичном” фотографијом, тако и „најмодернијим начином фотографисања у бојама” (сл. 83, 84).⁵⁰ Члан екипе била је и Милица Бешевић (1896–1941),⁵¹ запослена у Музеју од 1924. године на месту сликара рестауратора (сл. 85),⁵² која је била задужена за израду копија фресака. Она је тада израдила портрет деспота Стефана те неколико сликаних орнамената као и карактеристичне скулптуралне декорације.⁵³

81. Жарко Татић на крову Хиландара (А 1583, детаљ)

80. Жарко Татић, Марков манастир, поглед на апсиду храма са југоисточне стране, цртеж у боји, 1924.

⁴⁸ Исто.

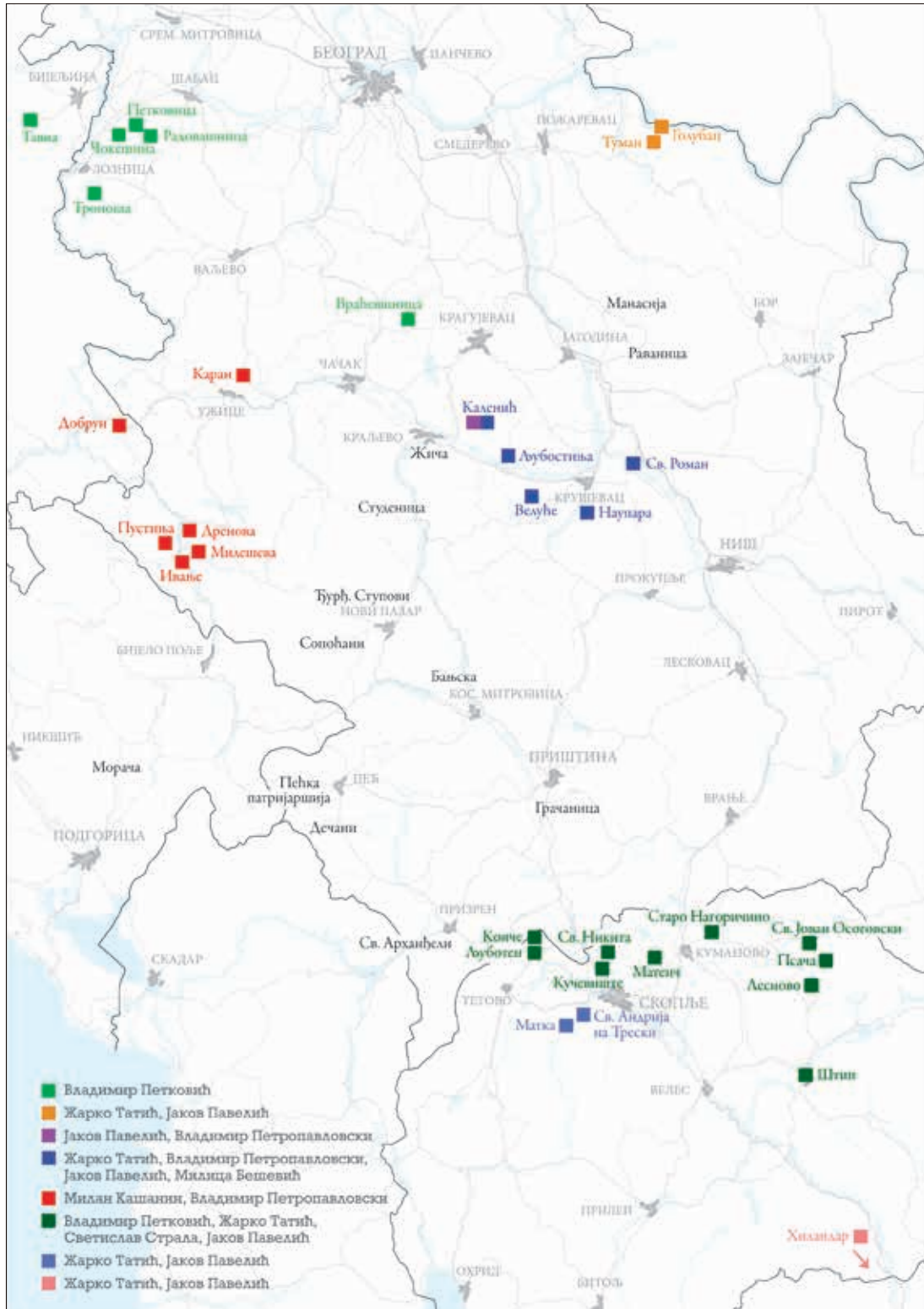
⁴⁹ Ž. Tatić, “La cellule de jeune de Saint-Sava a Karyes”, in: *L’art byzantin chez les Slaves. Les Balkans, premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, première partie, ed. G. Millet, Paris, 1930, 124–129.

⁵⁰ Ж. Татић, „Историјска збирка”, *Годишњак СКА* 34, 1926, 333–345.

⁵¹ Милица Бешевић је у Београду завршила Женску школу, а сликарство је учила код Уроша Предића. Након Великог рата уписала се на Академију лепих уметности у Загребу, али се на последњој години студија вратила у Београд, где је 1922. године дипломирала на Сликарској школи. У Народном музеју је радила од 1924. године до 1935, када је прешла у Народно позориште где је радила као сценограф и извела неколико успешних решења за оперу и драму, а повремено је била ангажована и као костимограф. Излагала је први пут на Петој југословенској изложби 1922, затим групно у Београду и Софији, те самостално у Београду (1931. и 1934) и Сплиту (1932), а учествовала је и на изложби позоришног сликарства 1938. године. Бавила се и илустрацијом, нарочито дечјих књига. К. Ambrozić, „Већевић Milica”, *ELU* 1, 357; У. Рајчевић и З. Т. Јовановић, „Бешевић Милица”, *СБП* 1, Нови Сад, 2004, 518–519.

⁵² В. Петковић, „Народни музеј, Хисторијско-уметнички музеј у 1924. години”, 183.

⁵³ Ж. Татић, „Историјска збирка”, 341.

У јесен те године је Татић, заједно са Павелићем, радио на снимању Светог Андреје и Богородичиног манастира у кањону Матка код Скопља (сл. 86), а потом су њих двојица снимили и Голубац, чије је градско платно било оштећено приликом вађења камена у његовој близини, као и манастир Туман.⁵⁴ Коначно, Татић је био и члан научне експедиције у Македонији коју је предводио Петковић, када се са посебном пажњом посветио живопису тих храмова. Истраживање су цркве у области Скопља (Свети Никита, Свети арханђели код Кучевишта, Свети Спас у Кучевишту, Света Петка у Подбужју и Љуботен), Куманова (Матеич, Старо Нагоричино), Криве Паланке (Свети Јоаким Осоговски, Псача), Кратова (Лесново), Штипа (Свети арханђели, Свети Спас, Свети Јован), а потом и Конче.⁵⁵ Током рада у тим црквама Страла је израдио готово 130 акварела орнамената и у Леснову један портрет светог Гаврила.⁵⁶ Петковић је у Матеичу констатовао стање живописа и тражио да се спасе једна фреска, коју у извештају назива историјском, што се вероватно односи на неки владарски портрет. Током те експедиције сакупљен је и велики број записа и натписа, а Петковић је подвукао откриће натписа из Конча у којем се спомиње велики војвода Никола Стањевић, ктитор тог манастира.⁵⁷

Исте године Петковић је снимио и цркве у близини реке Дрине (Петковицу, Радовашницу, Чокешину, манастире Тронушу и Тавну), као и манастир Враћевшницу.⁵⁸

Обиман посао истраживања средњовековних споменика Петковић је планирао да спроведе и ван граница Краљевине. Директор Музеја се залагао за то да се у споразум о сарадњи између Србије и Грчке укључи клаузула „која би нашим стручњацима обезбеђивала проучавање, снимање и ископавање старих српских и ранословенских споменика на територији Грчке”, као и да се оснује српски археолошки институт у Солуну и Атини.⁵⁹ Може се само слутити колико би користи било за домаћу науку да су Петковићеви предлози наишли на разумевање власти, али, нажалост, није дошло до испуњења његових замисли.

Народни Музеј је 1925. пружио помоћ Милану Кашанину, тада писару Уметничког одељења Министарства просвете, у истраживању и снимању Беле цркве Каранске о којој је припремао дисертацију (сл. 87).⁶⁰ Са њим је на пут пошао музејски фотограф Владимир Петропавловски и њих двојица су истом приликом радили и у Добруну,⁶¹ Милешеви и другим црквама у околини

Карта 1.
Истраживања споменика
1925. године

⁵⁴ Исто, 343–345.

⁵⁵ В. Петковић, „Народни музеј у 1925. години”, 311; Исти, „Експедиција београдског Народног музеја у Јужној Србији”, *Гласник СНД* 1, 1926, 485–487.

⁵⁶ С. Страла, „Галерија слика”, *Годишњак СКА* 34, 1926, 347.

⁵⁷ В. Петковић, „Експедиција београдског Народног музеја у Јужној Србији”, 487.

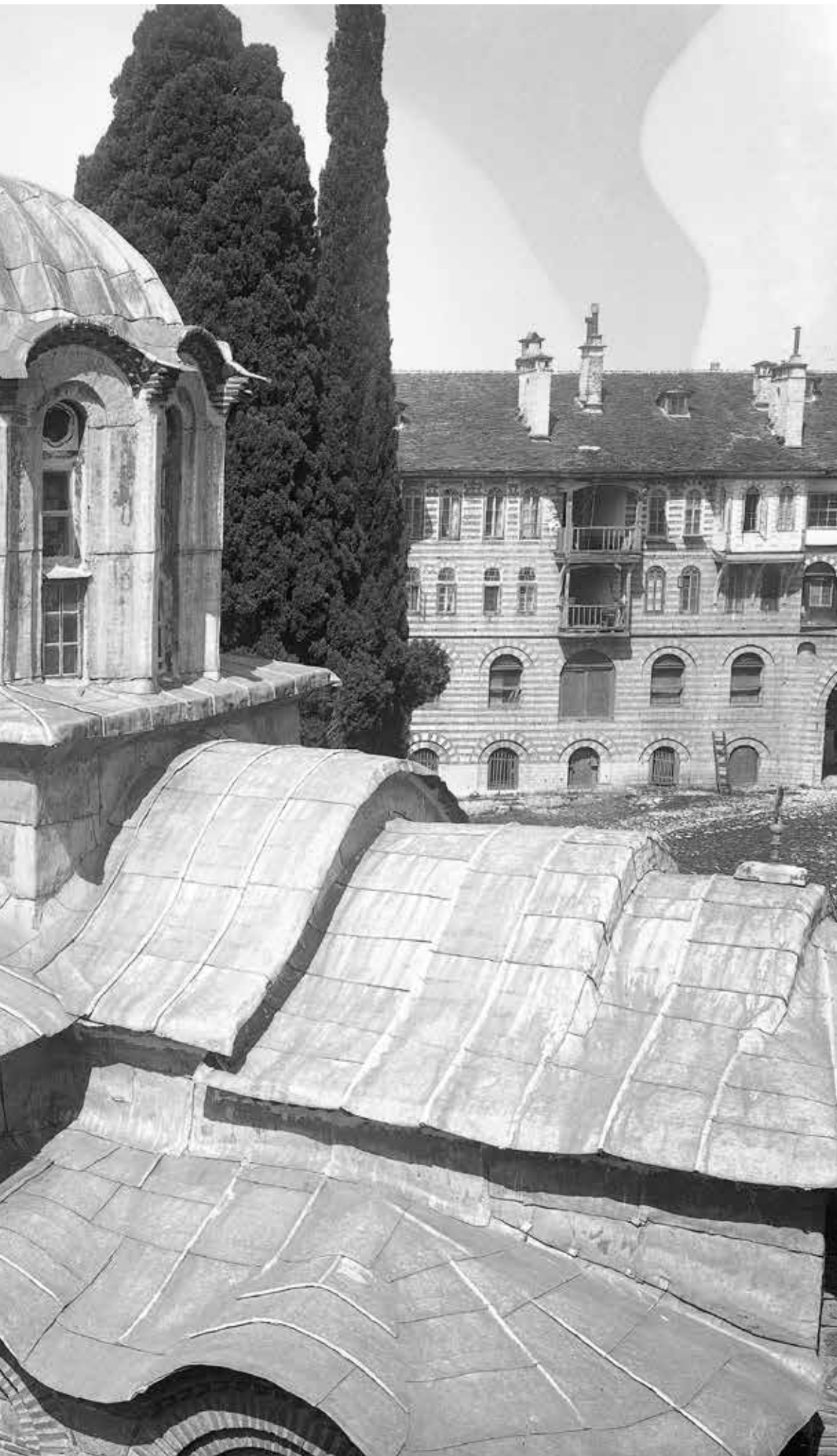
⁵⁸ Исто.

⁵⁹ В. Петковић, „Народни музеј у 1925. години”, 315.

⁶⁰ М. Кашанин, „Бела црква Каранска”, *Стираринар* (т. с.) 4, (1926–1927) 1928, 115–219.

⁶¹ Исти, „Манастир Добрун”, *Стираринар* (т. с.) 4, (1926–1927) 1928, 67–80.

82.
Хиландар, поглед на куполу
и кровни покривач храма
са југоисточне стране
(А 1542)

83.
Каленић, поглед на јужну
фасаду цркве (А 1847)

84.
Каленић, Свадба у Кани
(А 1845)

85.
Милица Бешевић у
свом дому, око 1930.
(фотографија у јавној
употреби)

86.
Свети Андреја на
Трески, изглед храма
са југоисточне стране
(А 5)

Пријепоља – у Дренови, манастиру Пустини, Ивању и Крушеву.⁶² У предговору своје монографске студије о Белој цркви Кашанин је подсетио на институције, пре свега Српску краљевску академију и Народни музеј, уз чију је подршку – материјалну и моралну – могао да обави теренска истраживања, па самим тим и напише своју докторску дисертацију. Он на том месту бележи:

„Тешкоће овог посла биле су многе и разноврсне, и ја их не бих могао ни оволико савладати без материјалне и моралне подршке која ми је пружена са више страна. Благодарећи помоћи Краљевске Српске Академије Наука и Уметности и Уметничког одељења Министарства просвете, у три маха сам посетио Белу Цркву и провео у раду на терену преко месец дана. Г. Др. Влад. Петковић, професор универзитета и управник Народног музеја у Београду, нарочито ме је задужио и обавезао на захвалност: са љубазношћу учитеља, упозорио ме је на Белу Цркву, ставио ми на расположење музејског фотографа, дозволио ми да се користим музејском и семинарском

⁶² Исти, „Извештај М. Кашанина”, 348–352.

87.
Бела црква Каранска,
поглед на цркву са
северне стране (А 625)

библиотеком, која је код нас најбогатија делима из историје уметности, и дао ми да проучим ванредну колекцију снимака из Дечана и Патријаршије. Г. Александар Белић, академик и секретар Академије Наука, омогућио ми је да подробно разгледам Академијин раскошан албум фотографских снимака у боји и у црном из Старог Нагоричина и Псаче. Г. Станоје Станојевић, професор универзитета, најљубазније ми је допустио да радим у библиотеци семинара за историју српског народа.”⁶³

Коначно, у тој години се бележи и једна важна иницијатива која се тиче очувања споменика друге вероисповести. Управа Музеја је, наиме, тражила да се спречи рушење старе цамије у Јагодини, што није уродило плодом.⁶⁴

1926

За разлику од претходне године, када је рад на истраживању ван музејске зграде био интензиван, године 1926. није било могуће наставити га у истом обиму. Истраживања Хиландара су обустављена због недостатка финансијских средстава, те се Петковић, праћен Лазаром Мирковићем, посветио ризницама фрушкогорских манастира (Беочин, Раковац, Крушедол, Велика Ремета, Гретег, Хопово, Врдник и Шишатовач), и с тог путовања донето је око стотину фотографских снимака (сл. 87, 88). Директор Музеја је с препаратором Јаковом Павелићем током десет дана у октобру 1926. године успео да истражи и Дечане, где је снимљена ризница и нешто од живописа, као и Пећку патријаршију, а потом је обишао и Рудник у Дреници, Бањску, Сопоћане, Ђурђево ступове, у којима

⁶³ М. Кашанин, „Бела црква Каранска”, 117.

⁶⁴ В. Петковић, „Народни музеј у 1925. години”, 313.

је констатовао, углавном јадно, стање споменика, те Стару и Нову Павлицу, где су „аутохромним плочама снимљени ликови Стефана и Лазара Мусића”⁶⁵

Владимир Ђоровић је захваљујући новцу Народног музеја добио прилику да истражује – али само пет дана – манастир Житомислић, где је, заједно с музејским фотографом, отишао са циљем да сакупи податке о његовој историји и где је забележио постојање 40 старих рукописа (из 16–18. века) и око 60 турских

⁶⁵ Исти, „Народни музеј у 1926. години”, *Годишњак СКА* 35, 1927, 296–298.

87. Лазар Мирковић и Владимир Петковић (стоје испред трема са десне стране) у Крушедолу (А 665)

88. Крушедол, ризница, митра београдско-сремског митрополита Лонгина, дар деспотице Екатарине, удовице деспота Стефана Бериславића, 1547. (лево) и митра Београдске митрополије, дар Кантакузине Бранковић, грофице цељске, после 1433. (десно)

докумената, а истом приликом боравио је и у Триједњу где је истражио и цркву Светог Николе војводе Радоја Храбрена с добро очуваним живописом.⁶⁶

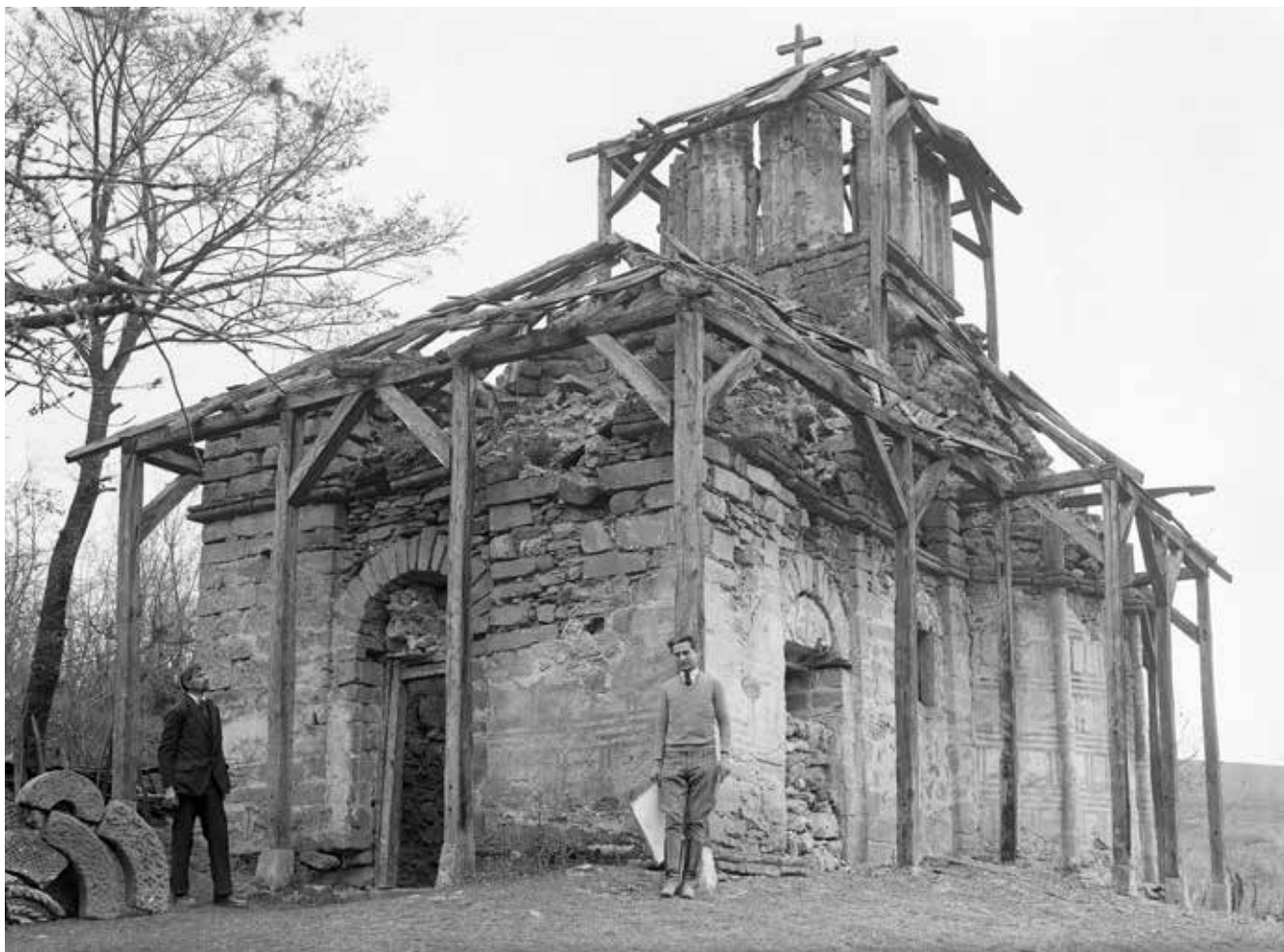
1927

Финансијска средства Народног музеја су изненада и у значајном обиму смањена 1927, а позиција за снимање и проучавање средњовековних споменика је чак избрисана из буџета, о чему Петковић са много резигнације пише у свом извештају за ту годину.⁶⁷ То је, по свему судећи, била последица чињенице да је део средстава предвиђених за музеје Министарство просвете наменило потребама оснивања и уређења Музеја савремене уметности, који је отворен 23. јула 1929. године у Конаку кнегиње Љубице.⁶⁸ Такође, у Београду је у пролеће 1927. године одржан Други међународни византолошки конгрес за који су такође издвојена значајна средства, али наместо да се том приликом повећа интерес за стару српску

⁶⁶ В. Ђоровић, „Народни музеј у 1926: Ђ”, 321–323. Обимну студију о овом манастиру објавио је деценију доцније: В. Ђоровић, „Херцеговачки манастири. Манастир Житомишљаћ”, *Старинар* (т. с.) 10–11, (1935–1936) 1936, 2–36.

⁶⁷ В. Петковић, „Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. год”, 187.

⁶⁸ О Музеју савремене уметности в.: И. Суботић, „Од музеја савремене уметности до Музеја кнеза Павла. Аристократизам, профил високих вредности, политичка воља”, у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Т. Цвјетићанин, Београд, 2009, 13–33.

уметност код надлежних органа и јавности, он је полако усахнуо. Недостатак финансијских средстава утицао је на свакодневне музејске активности, а посебно на проучавање споменика на терену. Упркос непостојању институционалне финансијске подршке, Музеј је нашао начина да и у наредном периоду настави с радом на том пољу. Како би попуњавао своју, тада већ богату, фото-документацију, Музеј је подржао, технички и персоналом, наставак експедиције Лазара Мирковића по фрушкогорским манастирима. Мирковић, који је у међуверемени постао декан Богословског факултета, снимио је с Јаковом Павелићем ризнице Мале Ремете, Јаска, Бешенова, Шишатовца, Кувеждина, Ђипше и Привине главе, које је ускоро и објавио.⁶⁹ Мирковић и Павелић су потом, праћени Ђурђем Бошковићем, још увек студентом архитектуре, испитали Руденицу (сл. 89)

⁶⁹ Л. Мирковић и Ђ. Бошковић, „Извештаји о проучавању споменика”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 209–210. Резултати тада изведених истраживања објављени су у: Л. Мирковић,

89.
Ђурђе Бошковић и
Лазар Мирковић испред
Руденице (А 1357)

90.
Ананије Вербицки и
Милан Злоковић у Градцу
(А 118)

и Манасију – прву како би што детаљније снимили живопис зографа Теодора и саму грађевину, због стања у којем се налазила, те је Мирковић ускоро о Руденици објавио детаљну студију.⁷⁰ Током боравка у Руденици прикупили су и фрагменте који су се налазили у околини грађевине, снимили их и урадили њихове цртеже. Маузолеј деспота Стефана су истраживали зарад припреме за штампу монографије о том храму. Бошковић је добио прилику да проучи Бањску у оквиру припрема за реконструкцију цркве Светог Стефана,⁷¹ а Милан Злоковић, како је напред већ писано, Богородичину цркву у Градцу (сл. 90).⁷²

То што практично нико од музејских стручњака није истраживао споменике на терену, последица је и несрећних околности због којих је Жарко Татић, будући прикован за болесничку постељу, био приморан да прекине са радом у Музеју.⁷³

Изложбена поставка средњовековне уметности поводом Другог међународног византолошког конгреса (1927)

„Да би добар сликар са успехом копирао једну фреску потребна је једна специјална добра воља, тако да се изостави сва индивидуалност талента и да се све сведе на што тачније преношење оригинала. Није довољно да копија даје само утисак истоветан са оним који човек има и од оригинала, већ је потребно да технички проседе буде што приближнији. Онда копија добије вредност аутентичности коју фотографија и када је у боји не може потпуно имати, јер хемијски створена не може располагати тачно баш са оном палетом боја у којој је оригинал рађен, да и не спомињем немогућност тачности при снимању кривих зидних површина.”⁷⁴

Александар Дероко

У Београду је од 11. до 16. априла 1927. године одржан Други међународни византолошки конгрес, захваљујући коме су се у престоници Краљевине Југославије стекла најзначајнија имена византијских студија – пријављено је око 135 излагања конгресиста из чак 16 земаља – која су била у пуном замаху.⁷⁵ Била је то ванредна прилика да се стручњаци интернационалног реномеа упознају са рановизантијским и средњовековним наслеђем младе Краљевине.

Стијарине фрушкогорских манастира, Београд, 1931; *Исти, Црквени уметнички вез*, Београд, 1940.

⁷⁰ Л. Мирковић, „Руденица”, *ПКЈИФ* 11/1–2, 1931, 83–112.

⁷¹ Л. Мирковић и Ђ. Бошковић, „Извештаји о проучавању споменика”, 211–218.

⁷² Види горе стр. 94, нап. 15.

⁷³ В. Петковић, „Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. год.”, 194.

⁷⁴ А. Дероко, „Изложбе наше византијске уметности”, *Политика*, 12. 4. 1927, 3.

⁷⁵ Ф. Гранић, „Други међународни конгрес за византијске студије у Београду (11–16. априла 1927)”, *Гласник СНД* 3, 1928, 325–339; D. Anastasijević et Ph. Granic (ed.), *Compte-rendu. Deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927*, Belgrade, 1929.

Стога је, након радног дела конгреса, под покровитељством краља Александра Карађорђевића (1921–1934), организована петодневна стручна екскурзија.⁷⁶ Петковић је на конгресу изложио своја запажања о једној сликарској школи из 14. века коју је идентификовао у Македонији, а чији најзначајнији представник јесу фреске у цркви Светог Андреје на Тресци, насликане руком митрополита Јована, који је са својим братом јеромонахом Макаријем, такође зографом, био настањен у манастиру Зрзе у близини Прилепа.⁷⁷

Пригодом конгреса је у Београду организован низ изложби и обиласци тих изложби уврштени су у његов програм рада. У свечаној сали Универзитета су биле изложене копије фресака портрета средњовековних владара и властеле, као и фотографски снимци цркава – сви из колекције *Народної дела*, друштва за националну културу. У просторијама Универзитета је било могуће видети ванредно богату нумизматичку колекцију Ђорђа Вајферта (1850–1937), као и иконе у дрвету – рад Сретена Стојановића (1898–1960). На Универзитету и у Другој београдској гимназији су били изложени пројекти архитеката Министарства грађевина и они Клуба студената архитектуре, „који јасно показују сав правац тежњи да се на извесне савремене грађевине примени наш стари грађевински стил.”⁷⁸ У уметничком павиљону „Цвијета Зузорић” су биле изложене иконе које је прикупио Љуба Ивановић (1882–1945). У Дому официра Краљеве гарде у Топчидеру приређена је велика изложба копија фресака (око 250 експоната) из краљеве збирке. Њих је у периоду између 1922. и 1927. године урадила екипа руских сликара, предвођена Сергејем Н. Смирновим (1877–1958), уз савете и надзор Пере Поповића, а у циљу припреме предлога за израду мозаика у цркви Светог Ђорђа на Опленцу, маузолеју династије Карађорђевића.⁷⁹

Народни музеј је приликом Византолошког конгреса успео да организује изложбену поставку средњовековне уметности у три просторије. Очито резигниран недостатком средстава за наставак рада на терену, Петковић у свом извештају о раду у Народном музеју 1927. године не помиње ни изложбу нити своје учешће на конгресу. Но, захваљујући написима из штампе и кратком извештају Светислава Страле, могуће је у основним цртама реконструисати поставку те изложбе. Милан Кашанин кратко бележи да је Музеј „отворио засебно средњовековно одељење, у коме се налазе копије и многобројни фотографски

⁷⁶ М. Радовановић, „Византолози на Косову”, *Политика*, 20. 4. 1927, 5; Извештај о раду конгреса као и детаљан опис екскурзије читају се у извештају француског научника: S. Salaville, „Le IIe Congrès international d'études byzantines à Belgrade (11–16 avril 1927)”, *Echos d'Orient* 27, 1928, 78–110.

⁷⁷ V. Petković, „Une école de peinture serbe du XIVe siècle”, in : *Deuxième congrès international des études byzantines*, 114–117; В. Петковић, „Једна сликарска школа XIV века”, *Гласник СНД* 3, 1928, 51–56.

⁷⁸ А. Дероко, „Изложбе наше византијске уметности”, 3.

⁷⁹ Исто; М. Кашанин, „Други међународни византолошки конгрес”, *ЛМС* год. 101, књ. 312, св. 2–3, 1927, 338; М. Јовановић, *Српско црквено традицијско и сликарско новије доба*, Београд–Крагујевац, 1987, 200.

91. Милешева, ктиторска композиција, краљ Владислав (А 913)

снимци”⁸⁰, док је Александар Дероко (1894–1988) нешто детаљнији. Он пише да је у првој просторији изложена „целокупна орнаментика која је тако обилато заступљена у нашем старом зидном сликарству. То су акварели г. Страле”. Он наводи, такође, да су изложене копије фресака међу којима се издвајају „она дивна два портрета ’Богоносног оца Саве’ и краља Владислава, можда најлепше две главе које је XIII век насликао уопште” и додаје да „Пријатно изненађују у једном углу и снажне патиниране златом времена, путописне скице масном бојом великог Ђоке Крстића.”⁸¹ Дероко, међутим, скреће пажњу на то да нису изложене фотографије из збирке Владе Петковића. Но, како о изложби пише дан након отварања конгреса, могуће је да су оне накнадно додате поставци, и то у великом броју, како то бележи Кашанин. Када је реч о копијама фресака, познато је да је Страла за потребе изложбе рестаурирао три копије Пашка Вучетића из Жиче, из 1907. године (сл. 31, 32, 33), које су биле оштећене током рата. Осим њих, од Вучетићевих радова су изложене и копије фресака, рађене у акварелу, из Сопоћана и Грачанице. Од радова Милице Бешевић биле су изложене копија деспота Стефана, у природној величини, из Каленића и Стефана Вукановића из Мораче. Њима су придружене и Стралине копије Светог Саве и краља Владислава из Милешева, које хвали Дероко, те краља Марка из манастира Светог арханђела код Прилепа и Гаврила Лесновског из Леснова – све урађене у природној величини.⁸² Нико од поменутих аутора не наводи да су део поставке чинили и неки од средњовековних предмета који су у том тренутку били део фонда Народног музеја, попут Родоповог звона, сребрног посуђа међу којим је био и суд са записом севаста Чузмена, или пак златног прстена из Бањске, за који се веровало да припада краљици Теодори.

Та, обимом скромна, изложба успела је да покаже како стручној тако и широј јавности макар део резултата дводеценијских истраживања средњовековних споменика која су извођена под окриљем Народног музеја. Петковић је, познато је, имао намеру да пригодом византолошког конгреса приреди публикацију о средњовековној српској уметности – од њеног почетка до краја 18. века, а „како би наша стара уметност због које је конгрес и заказан у нашој земљи била на овом еминентном скупу достојно приказана”⁸³. Та амбициозно замишљена публикација требало је да броји готово две хиљаде илустрација, од којих би сто било у боји (Прилог II), али Министарство ни овај пут није имало слуша за Петковићев предлог.⁸⁴

⁸⁰ М. Кашанин, „Други међународни византолошки конгрес”, 339.

⁸¹ А. Дероко, „Изложбе наше византијске уметности”, 3.

⁸² С. Страла, „Галерија слика”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 205–206.

⁸³ АНМ, акт бр. 293 од 6. маја 1925. Цитирано према: Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке”, 245, нап. 51.

⁸⁴ Петковић је свој наум остварио тек 1950. када је објавио *Прејлед црквених споменика кроз њовесницу српској народа* са више од хиљаду илустрација.

СМАЊЕНИ ОБИМ ТЕРЕНСКИХ ИСТРАЖИВАЊА (1928–1934)

Нови делатници и рад на заштити споменика

У годинама до 1934. Петковићев рад је примарно био посвећен систематичном ископавању Стодија, те је стога активност на истраживању средњовековних цркава и манастира препустио новим снагама, Ђорђу Мано-Зисију и Ђурђу Бошковићу. Како је партиција за проучавање и снимање средњовековних споменика у буџету Музеја укинута, музејски делатници су се на различите начине довијали да наставе ту активност.

Мано-Зисијев долазак 1928. године на место кустоса Средњовековне и Историјске збирке означио је нову, важну фазу у развоју тог одељења (сл. 92).¹ Једновремено је на месту препаратора запослен Бранимир Бугарчић (?-?), који је у периоду до почетка Другог светског рата изнео највећи део посла фотографисања споменика на терену. Током четврте деценије претходног столећа, кустос у Народном музеју био је и Ђурђе Бошковић (сл. 93),² којем је поверен рад на проучавању цркава и на њиховој конзервацији и рестаурацији, како у својству музејског кустоса, тако и као члана Комисије за чување и одржавање историјско-уметничких споменика. Он се у Музеју запослио 1930. године, али је његова сарадња с том институцијом почела коју годину раније када је још као студент био ангажован не само у раду на терену већ и као коаутор монографије о Манасији, а потом и када је Музеј пружио, истина само моралну, подршку његовим истраживањима Бањске (1928).

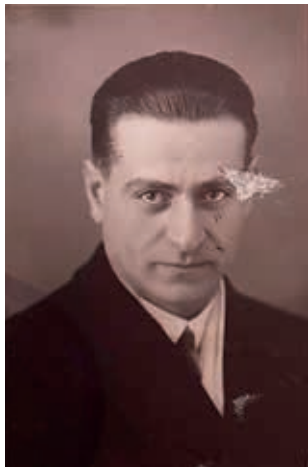
92.
Ђорђе Мано-Зиси
(АНМ ИНМ-1/57)

V
Дечани, поглед на
поткровне фризове
слепих аркадица са
конзолама и куполу
храма са југоисточне
стране (А 469)
(стр. 138–139)

¹ Ђорђе Мано-Зиси је завршио Филозофски факултет у Београду 1925. године, а потом се, као Хумболтов стипендиста, специјализовао за класичну археологију у Берлину. До пензионисања 1970. године радио је у Народном музеју, где је дуго руководио Античким одељењем. Био је професор музеологије на Филозофском факултету у Београду, научни саветник Археолошког института, члан немачког Археолошког института и Археолошког института у Бечу.

Лј. Роровић, „Мано-Зиси, Ђорђе”, *ELU* 3, 398; Љ. Обровачки, „Мано-Зиси, Ђорђе”, *ЕСИ*, 479–480; М. Јовић и др., „Кроз лица Музеја”, каталог изложбе, Београд, 2014.

² М. Шупут, „Бошковић, Ђурђе”, *ЕСИ*, 293–294; И. Стевовић, „Бошковић, Ђурђе”, *СБР* 1, 737–738.

93.
Ђурђе Бошковић,
фотографија из пасоша
(Археолошки институт у
Београду, Легат Ђурђа
Бошковића)

Није стога необично то што је за свој дипломски рад, одбрањен 1928. године, изабрао да уради пројекат управо зграде Народног музеја – у тада доминантном тзв. српско-византијском стилу. Архитектонска комисија при Министарству вера Краљевине Југославије овластила га је тада да руководи радовима на обнови Каленића, а у наредном периоду је извео, између осталог, обимне и сложене конзерваторске радове на Пећкој патријаршији и на манастиру Бањској.

У образложењу своје одлуке да почне с радом у Народног музеју оставио је и важно сведочанство о месту и улози те институције у заштити споменика на терену, као и њеном јасно дефинисаном научном профилу.

„Одмах по завршетку студија, за мене се поставила дилема – остати у земљи, радити на науци или отићи, рецимо у Париз, што је евентуално било могуће, на даље усавршавање.

Ја сам се без двоумљења определио да останем у земљи. Сматрао сам да прави научни рад могу да развијем само на материјалу који се непосредно проучава, дакле у земљи, а не у неком празном теоретисању ван земље.

У Историјско-уметнички музеј ме је позвао тадашњи директор Владимир Петковић, вероватно задовољан нашом дотадашњом сарадњом. Музеј је пре рата имао одређену потпору. То је, међутим, више била потпора бирократске врсте. Његове су се могућности, нарочито финансијске, кретале у врло скромним размерама.

Ипак, Музеј је омогућавао младом човеку да се озбиљно бави науком. То је, у ствари, била једина институција у земљи која је, поред осталог, дбринула о споменицима. Желим да истакнем да тадашња Југославија није имала законе о заштити споменика културе, нити је имала било какву другу организацију, сем Народног музеја, која би се бавила овом проблематиком.

Све у свему, Историјско-уметнички музеј је био једина институција у којој се, по сопственој иницијативи, човек могао определити за вођење бриге о нашим споменицима, и то не о једном већ и о више споменика. И та могућност – да могу да радим на више споменика – мени је била најважнија!”³

Како то наводи и Бошковић, правна регулатива о заштити споменика није постојала, иако се на доношењу Закона о старинама непрекидно инсистирало.⁴ Из тог разлога је у том периоду директор Музеја небројено пута интервенисао код надлежног министарства једнако као и код црквених власти како би се спречила дилетантска археолошка ископавања и боље водила брига о заштити споменика на терену. Међу многобројним случајевима покушаја да се зауставе девастације споменика издваја се, без сумње, узалудан вапај за спас средњовековног

³ Ђ. Бошковић и М. Јевтић, *Прочитивања историјског, разговори са Ђурђем Бошковићем*, Београд, 2004, 19.

⁴ М. Попадић, „Заштита и представљање средњовековног наслеђа у Србији у XIX и XX веку”, у: *Византијско наслеђе и српска уметност III, Замисљање историјског и рецепција средњег века у српској уметности XVIII–XXI века*, ур. А. Мереник, В. Симић и И. Борозан, Београд, 2016, 211–218.

утврђења Жрнова на Авали 1934. године. Једино што је Музеј могао да уради у овој безизлазној ситуацији било је да пошаље своје стручњаке да проуче и сниме остатке тог утврђења пре његовог дефинитивног рушења (сл. 94).⁵

Када је пак реч о раду на рестаурацији средњовековних цркава, ту је ситуација била нешто повољнија. Наиме, на иницијативу оновремених научника основана је 1923. године Комисија за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина. Првобитно у саставу Министарства вера Краљевине СХС, ова Комисија је 1929. године радила при Министарству правде, да би наредне године била придодата Синоду Српске православне цркве.⁶ Под њеним окриљем, а под стручним надзором најпозванијих оновремених стручњака, архитеката Пере Поповића, Жарка Татића, Александра Дерока и, нарочито,

94. Остаци средњовековног утврђења Жрнов на Авали снимљени пре рушења

95. Ђурђе Бошковић у Каленићу током радова на реконструкцији цркве (Археолошки институт у Београду, Легат Ђурђа Бошковића)

⁵ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и историјско одељење”, *Годишњак СКА* 43, 1935, 252–253; Ђ. Бошковић, „Испитивање и рушење града на Авали”, *Стијаринар* (т. с.) 10–11, (1935–1936) 1936, 144–145.

⁶ Ђ. Бошковић, „Комисија за чување старих споменика”, *ЈИЧ* 1–2, 1939, 336–371.

Ђурђа Бошковића, изведени су опсежни радови на конзервацији и рестаурацији Жиче, Сопоћана, Каленића (сл. 95), Пећке патријаршије (сл. 96), Бањске и других ванредно значајних средњовековних цркава.⁷

Највише удела у тој активности имао је управо Ђурђе Бошковић. Његов интензиван рад на проучавању, заштити и рестаурацији споменика могуће је пратити кроз музејске извештаје што су објављивани у Академијином *Годишњаку*.⁸

96.
Жарко Татић, Александар
Дероко и Лазар
Мирковић на крову цркве
Светих апостола у Пећи
(А 1286)

Систематско инвентарисање и брига о уређењу и проширењу средњовековне збирке

„...колико скривеног интереса према старинама и уметности има у нашој средини и колико добивају ствари у вредности када су, макар на приближно достојан начин, и у одговарајућој згради и средини изложени публици.”⁹

Ђурђе Мано-Зиси

Долазак Мано-Зисија на место руководиоца средњовековне и историјске збирке умногоме је допринео њеном уређењу. То се првенствено односи на систематско инвентарисање, фотографисање и рестаурацију предмета. Вредан је помена и његов труд да променама у сталној поставци, излагањем предмета ван Музеја и држањем јавних и стручних предавања боље упозна публику са средњовековном уметношћу.

Мано-Зисијев први задатак у Музеју био је да уради стручни инвентар средњовековне и историјске збирке. Он је, на основу старог аквизиционог дневника, забележака Михаила Валтровића и привременог списка ствари из 1925. године, саставио инвентар збирке који је бројао 1380 каталожних јединица (2242 предмета). Радећи на каталогизацији, постарао се и за то да се предмети очисте или да се бар констатује њихово стање како би се могло у догледно време приступити њиховој рестаурацији. Једнако важним сматрао је и фотографисање предмета, на чему је у наредним годинама, кад год су то средства дозвољавала, радио

⁷ А. Стојаковић, „Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата”, *Рашка ба- шћина* 3, 1980, 259–267; Д. Павловић, „Почети истраживања и збрињавања споменика”, у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метихији: историја, идентитет, угро- женост, зашћина*, ур. Д. Војводић и М. Марковић, Београд, 2017, 431–441.

⁸ Ђ. Бошковић, „Рад на рестаурисању, конзервирању и проучавању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 39, 1931, 217–237; Исти, „Рад на ресторирању, конзервирању и проучавању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 40, 1932, 255–261; Исти, „Рад на проучавању, конзервирању и рестаурисању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 41, 1933, 248–256 (овај прилог је погрешно потписан именом Ј. П. Петковић); Исти, „Рад на прокрчавању и конзервирању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 42, 1934, 290–315; Исти, „Рад на испитивању и обезбђивању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 43, 1935, 257–262.

⁹ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и Хисторијско одељење”, *Годишњак СКА* 41, 1933, 234.

систематски јер је, у складу са савременом музеолошком праксом, инсистирао на томе да „Сви картони лисног каталога имају бити снабдевени фотографијама предмета”.¹⁰ Инвентарисање и фотографисање предмета били су први, и несумњиво неопходни, кораци у припреми планираних музејских водича/каталога, који су наведени као приоритет у раду Одељења.¹¹ Његов рад је стога и у наредном периоду био усредсређен на каталогизацију и научну обраду музејског фонда, те је убрзо завршено „ново, стручно инвентарисање свих објеката и састављен је регистар ствари” средњовековне и историјске збирке. Једновремено је извршена ревизија збирке, те је захваљујући њој било могуће саставити списак ствари које су нестале за време рата, а почело се и са систематским фотографисањем предмета у Музеју. Наиме, план је био да се објави албум фотографија те збирке.¹² Тако су 1931. године снимљене све иконе, али током 1932, због недостатка фото-материјала, снимање није било могуће наставити, па је планирано публиковање албума одложено. Наредне године су рестаурирани и снимљени предмети од текстила, како литургијског са везом, тако и застава и одела. Рад на систематском снимању је 1934. године поново одустан и тада је донесена одлука да се изводи само „снимање значајнијих објеката с обзиром на будући музејски каталог”.¹³

Поред предмета који су припадали средњовековној и историјској збирци, Мано-Зиси је 1932. године преузео и инвентарисао и збирку копија средњовековних орнамената што их је током музејских експедиција израдио Светислав Страла, а 1934. године је инвентарисао негативе већ снимљених објеката и предузео важно инвентарисање негатива насталих приликом истраживања средњовековних споменика на терену, што је био посао који је наставио и у наредном периоду.¹⁴

Акрибичан увид у садржај и историјат збирке потакао је Мано-Зисија да промишља програмско и планско формирање и проширење збирке. Но, како су збирке обogaћиване првенствено поклонима дародаваца и захваљујући археолошким ископавањима те повременим случајним срећним налазима, какав је био проналазак оловног прозора из Леснова на ђубришту,¹⁵ а сасвим изузетно аквизицијама, није било могуће остварити такав наум. Тако 1934. Музеј није имао средства да откупи сребрни тањир с натписом цара Душана. Из тог разлога је вођена евиденција о предметима понуђеним Музеју на откуп као и о онима који би се појавили на тржишту, додатно стога што је, услед непостојања закона о заштити старина, њихов извоз и продају у иностранству било једноставно спровести у дело.

Поред хроничног недостатка средстава за свакодневни рад, непремостив проблем с којим се из године у годину суочавао Народни музеј било је питање

¹⁰ Ђ. Мано-Зиси, „Извештај о стању и раду на уређењу средњовековне и народне историјске збирке Народног музеја у год. 1928”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 237.

¹¹ Исто.

¹² Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековна и историска збирка”, *Годишњак СКА* 38, 1930, 244–245.

¹³ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и хисториско одељење” (1935), 250–251.

¹⁴ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и Хисториско одељење”, *Годишњак СКА* 41, 1933, 232;

Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и хисториско одељење” (1935), 251.

¹⁵ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и Хисториско одељење” (1933), 230–231.

смештаја и излагања збирки. Највећи део музејског фонда није био доступан публици. Тако Мано-Зиси у извештају за 1930. годину бележи да Музеј не располаже ни просторијама ни *модерним* витринама погодним за излагање, због чега се већина фонда налази у магацинским собицама. У таквим околностима није било могуће изложити најзначајније предмете збирке, што је, према Мано-Зисијевим речима, израду једног сталног изложбеног каталога чинило илузорним.¹⁶ Оно што, међутим, сазнајемо из његовог извештаја јесте то да се стална поставка повремено мењала, тј. да су се предмети наизменично излагали, што је била посве изузетна пракса која је омогућавала да се јавност с временом што боље упозна са богатством музејских фондова.¹⁷ Посредно се сазнаје да је Музеј планирао једну изложбу црквене уметности, зарад које се Мано-Зиси током рада на терену трудио да прикупи податке о иконама и другим црквеним старинама, истина без неких запажених резултата.¹⁸ Такву изложбу Музеј у том периду, међутим, није био у могућности да организује. Такође, прилике у којима су предмети излагани ван музејске зграде биле су ретке и сасвим изузетне. Тако је на изложби средњовековних икона и копија фресака коју је приредило Друштво пријатеља уметности „Цвијета Зузорић” било изложено 11 икона из Народног музеја.¹⁹ На истом месту је наредне године, Петковићевом иницијативом и према његовим упутствима, приређена и изложба археолошких предмета из Стоба и Требеништа која је привукла велики број посетилаца.²⁰ Током њеног трајања била су два пута недељно организована стручна вођења кроз поставку.

Када је, због недостатка простора у Музеју, један део налаза из Стоба, међу којима делови архитектонске скулптуре као и скинуте фреске из сокла епископске базилике, смештен у просторију Техничког факултета, Музеј је предложио да се та збирка „у извесне дане стави на расположење и широј публици, сачињавајући на тај начин засебну малу филијалу овог Музеја.”²¹ Како се систематичним ископавањима број налаза увећавао, с временом је и у самој згради Музеја једна изложбена просторија посвећена Стобима, и то на уштрб средњовековне збирке која је тада морала бити премештена у мрачне ходнике или депо Музеја.

Једино што је у таквим околностима Мано-Зиси могао да уради на промовисању средњовековне уметности код шире јавности било је да држи предавања у Народног музеју и на Народног универзитету и да објављује написе у дневној штампи.²²

¹⁶ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и историско одељење”, *Годишњак СКА* 39, 1931, 199.

¹⁷ *Нав. место*.

¹⁸ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и Историско одељење” (1933), 236–237.

¹⁹ В. Петковић, *Изложба старих православних икона у Уметничком павиљону Цвијете Зузорић. Удружење пријатеља уметности*, Уметнички павиљон 11–28 јануар, Београд, 1931.

²⁰ В. Петковић, „Хисторијско-уметнички музеј у 1932. години”, *Годишњак СКА* 41, 1933, 214; Аноним, „Отворена је велика археолошка изложба ископина из Стобија и Требеништа”, *Политика*, 10. 6. 1932, 6.

²¹ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и Историско одељење” (1933), 227.

²² Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и Историско одељење”, *Годишњак СКА* 42, 1934, 269; Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и историско одељење” (1935), 253.

97. Дечани, капител са потписом *Срђа грешног* (Б 717)

98. Полошко, поглед на цркву са југоисточне стране (А 1309)

Теренска истраживања (1928–1934)

Упркос свим неповољним околностима, истраживања средњовековних споменика нису остављена, и то првенствено захваљујући помоћи Београдског универзитета и Српске краљевске академије. Петковић је 1928. године успео да проведе седам дана у Грачаници, када је направљено 50 снимака, а тада је посетио Ново Брдо и проучио цркве у Прокупљу и у Лепенцу код Бруса.²³ Како Петковић, услед бројних обавеза око руковођења ископавањима у Стобима, није могао да настави изучавање живописа у Дечанима које је започео 1926, када је идентификовао циклус Стварања света у своду северног брода – али није могао да га фотографише зато што старешина манастира није пристао на постављање скела и употребу магнезијума у цркви²⁴, упутио је стога 1929. у Дечане Мано-Зисија и Јакова Павелића како би се наставило истраживање првенствено горњих зона живописа и сводова храма. Њих двојица су те године направили 80 снимака. Приликом чишћења фресака зарад снимања Мано-Зиси је у северном броду, на северној страни капитела стуба испод сцене Зачећа Каина, открио запис са именом *грешној Срђа* (сл. 97), вероватно једног од класара, који

²³ В. Петковић, „Историјско-уметнички Музеј у 1928. год.,” *Годишњак СКА* 37, 1929, 218–225.

²⁴ В. Петковић, „Народни музеј у 1926. години,” 296.

99.

Сисојевац, изглед храма
са североисточне стране
након уклањања наноса
земље (А 1385)

100.

Вољавча, поглед на
цркву са источне стране
(Б 320)

је убрзо и публиковао у *Стџаринару*.²⁵ Мада је наредне године био упуслен на ископавањима Стодија, Мано-Зиси није пропустио могућност да том приликом сними и проучи цркве у Македонији. Тако је 1930. године, осим цркве Светог Пантелејмона у Нерезима, проучио и цркву Светог Ђорђа, католикон манастира Полошко (сл. 98), где је направио шеснаест снимака. У октобру исте године је с Јаковом Павелићем истражио и цркве на Охридском језеру: Свету Софију, Богородицу Перивлепту, Светог Димитрија у Охриду, Заум и Калишта.²⁶ Петковић је, уз значајну финансијску помоћ Моравске бановине, имао прилику да у кратком периоду почетком септембра 1931. године изведе важна ископавања манастира Сисојевац, чија је црква, рушевинама затрпана, тада у потпуности

²⁵ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековна и историска збирка”, 247–248; Исти, „Један запис капители из Дечана – испод фрескослике Зачећа Каина”, *Стџаринар* (т. с.) 3/5, 1930, 185–193.

²⁶ Ђ. Мано-Зиси, „Средњовековно и историско одељење” (1931), 204.

очишћена (сл. 99).²⁷ Значајније истраживање извео је Мано-Зиси, који је у пратњи Јакова Павелића проучио цркве у Шумадији и долини Ибра – Копорин, Вољавчу (сл. 100), манастир Благовештење, Светог Николу у Шаторњи, Вујан, а потом и Стару и Нову Павлицу (сл. 101, 102).²⁸ Године 1933. је екипа, коју су поред директора Музеја чинили још Ђурђе Бошковић и Јаков Павелић, за два дана истражила и снимила цркву у Доњој Каменици.²⁹ Исте године су Мано-Зиси и Ђурђе Бошковић учествовали у експедицији Универзитета током које су проучавани споменици у долини Лима и околини Косовске Митровице.³⁰

101.
Нова Павлица, поглед на цркву са југоисточне стране (А 1308)

102.
Стара Павлица, остаци живописа у горњим зонама цркве (А 1290)

Истраживања и снимања Дечана под окриљем Српске краљевске академије

Како није био у могућности да за Музеј обезбеди средства која би била намењена за рад у Дечанима, Петковић је тражио, и добио, од Српске краљевске академије помоћ за истраживање и снимање тог, како сам каже, „најлепшег споменика старе српске уметности”. Петковићева намера је била да напише једну „строга научну” монографију о манастиру, што се чита у молби за помоћ коју је почетком 1933. упутио Академији. Ту би публикацију „са што више репродукција живописа, скулптура и архитектуре” требало да изда Академија. Стога је зарад припреме те публикације било потребно одавити опсежна снимања Пантократоровог храма и ти снимци „би требало да буду у бојама, а требало би их бити најмање три стотине”.³¹ Академија је те године успела да обезбеди средства за проучавање и снимање. Фотографисање је поверено Јакову Павелићу, који је током лета направио „172 снимка од којих је претежни део у боји (112)”.³² Међутим, већ наредне године Академија није била у могућности да у једнаком обиму финансира рад у Дечанима. Стога се управа Академије обратила ректору Универзитета с молбом да се Петковићу додели новац из Фонда Луке Ђеловића како би могао да настави започети посао.³³ Тако је заједничким средствима Академије и Универзитета Петковићу омогућено ново истраживање у Дечанима (сл. 103). Те две кампање, међутим, нису биле довољне да се заврши обиман посао на истраживању и снимању дечанске цркве. Управа Академије му

²⁷ В. Петковић, „Историјско-уметнички музеј у 1931. години”, *Годишњак СКА* 40, 1932, 225–226.

²⁸ Ђ. Мано-Зиси, „Средњевековно и историско одељење”, *Годишњак СКА* 40, 1932, 236–242.

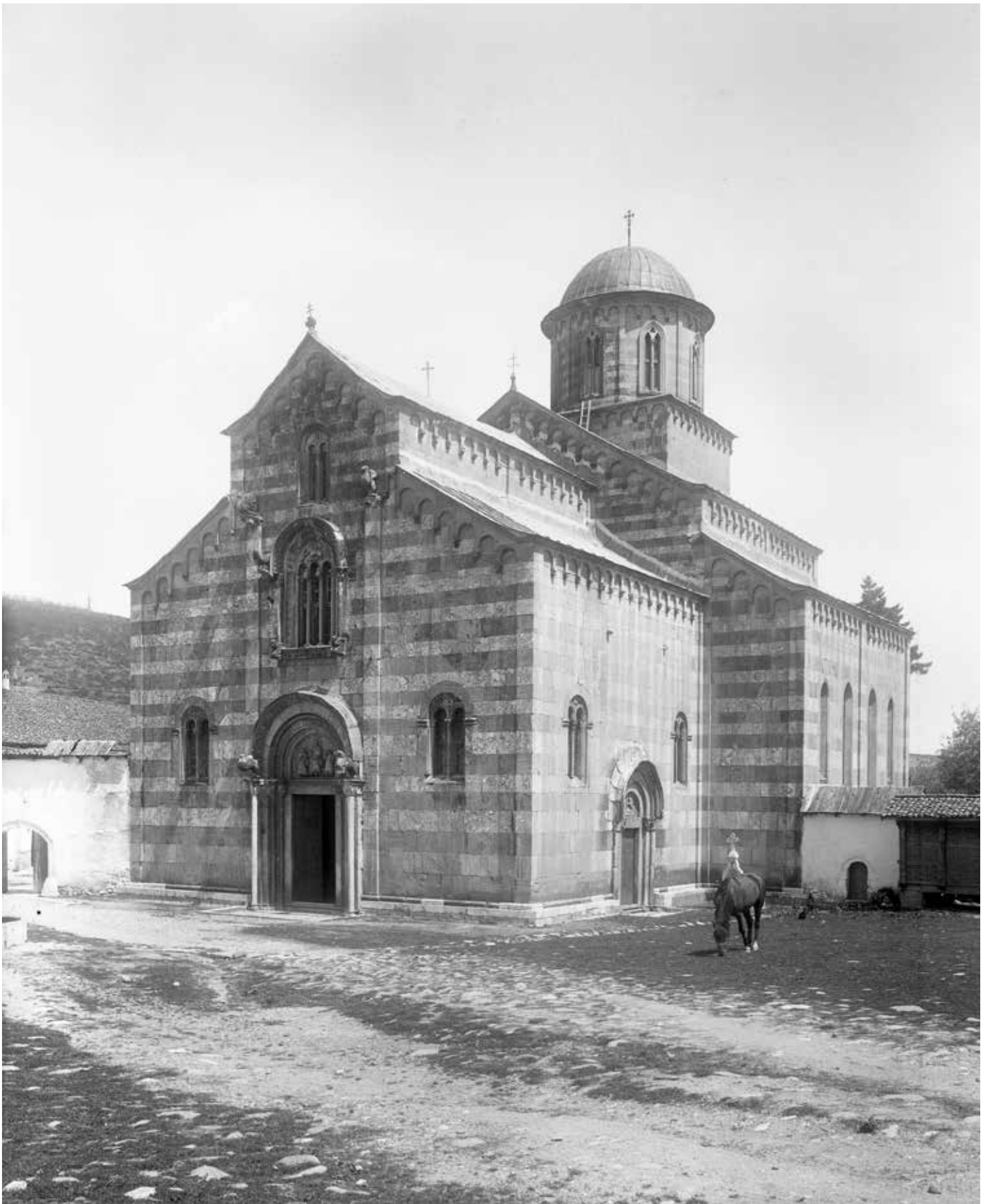
²⁹ В. Петковић, „Хисторијско-уметнички музеј у 1932. години”, *Годишњак СКА* 41, 1933, 212.

³⁰ Ђ. Мано-Зиси, „Средњевековно и Историско одељење”, *Годишњак СКА* 42, 1934, 274–278; Ђ. Бошковић, „Рад на прокрчавању и конзервирању средњевековних споменика” (1934), 293–301.

³¹ Архив САНУ, акт бр. 118 од 4. фебруара 1933.

³² Архив САНУ, акт бр. 695 од 7. новембра 1933.

³³ Архив САНУ, акт бр. 550 од 6. јуна 1934.

103.
Дечани, изглед храма
са југозападне стране
(А 306)

104.
Дечани, лунета трифоре
на западној фасади,
свети Ђорђе и царева
кћи, детаљ (Ц 21)

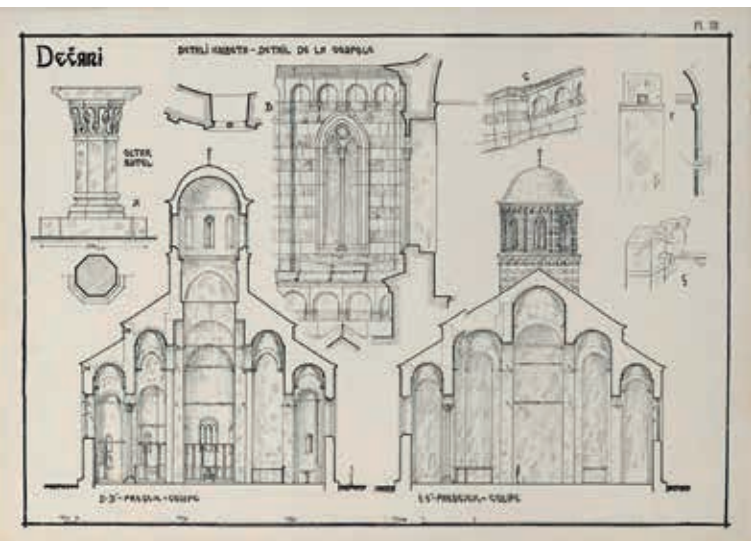
је још једанпут изашла у сусрет и одобрила средства за рад, и чак се заложила код управе Музеја кнеза Павла да се музејском фотографу, који је претходних година обавио снимања Дечана, омогући да крене на пут са Петковићем и заврши започети посао (сл. 105).³⁴

Недуго по завршетку рада на споменику Петковић је рукопис спреман за штампу могао да приложи управи Српске краљевске академије, којој почетком марта 1936. године пише:

„Част ми је приказати своју расправу „Манастир Дечани”. Она садржи одељке: „Хисторија”, „Архитектура” и „Живопис”. Први и последњи одељак разрадио сам ја, а одељак о архитектури уступио сам на разраду г. Ђ. Бошковићу, полазећи са гледишта, да тај одељак, с обзиром на врло велики број чисто техничких детаља, треба

³⁴ Архив САНУ, акт бр. 500 од 14. јуна 1935.
О Луки Беловићу, знаменитом добротвору в.: М. Софронијевић: *Даривали су своје отеческију*, Београд, 1995, електронско издање: http://www.rastko.rs/istorija/zaduzbinari/msofronijevic1995/16_c.html [приступљено 19. 2. 2023]; Д. Филиповић, *Лука Беловић (1854–1929): велики добротвор Београдској универзитетској*, каталог изложбе, Београд, 2004; Љ. Трговчевић, „Добротвори Београдском универзитету”, у: *Добротвори Београдском универзитету*, каталог изложбе, ур. М. Шупут и Т. Бошњак, Београд, 2005, 15–37.

да у првом реду обради један стручан архитект. Г. Бошковић је израдио 57 цртежа, а уз то је потпуно успео, да стручно обради архитектуру Дечана. Он је уз то дошао до оригиналног и духовитога закључка, да пластична декорација портала и прозора стоји у свези са Апокалипсом. Расправу илуструју 177 снимака у боји (на бојеним плочама) и 385 фотографија, укупно 562 снимака поред 60 цртежа.³⁵ (сл. 106)

Управа Академијиног Одељења философских наука је убрзо обавестила Председништво Академије да је донета одлука да се књига Владимира Петковића објави као друга публикација

едиције „Стари српски уметнички споменици” у серији „Стари југословенски уметнички споменици”. Председништво је тај предлог прихватило уз напомену да се за потребе публикавања искористе средства из Фонда Михајла Пупина,³⁶ захваљујући којима је, уистину неколико година доцније, ова монографија угледала светло дана (сл. 107).³⁷ Реч је о Фонду који је две године раније, жељом самог Пупина, из Народног музеја пребачен у Српску краљевску академију, а чија су се средства према правилнику Фонда имала првенствено користити за издавање књига о старим српским споменицима. Захваљујући новцу Пупиновог фонда, Народни музеј је у претходном периоду успео да објави шест, од укупно седам, публикација едиције *Српски споменици*.

106. Ђурђе Бошковић, подужни пресеци дечанског католикона и детаљи фасада и олтарске мензе (В. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани*. Прилози, таб. III)

107. В. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I. Историја, архитектура*, Београд, 1941.

105. Дечани, тамбур куполе, пророк Софроније (Ц 90) – стр. 156

³⁵ Архив САНУ, акт бр. 190/1936.

³⁶ Исто.

³⁷ В. Р. Петковић и Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I. Историја, архитектура*, Београд, 1941; В. Р. Петковић, *Манастир Дечани II. Живопис*, Београд, 1941. У Архиву САНУ се чувају документа која показују с којим је све препрекама било скопчано публикавање монографије о Дечанима. Ти документи, посредно, сведоче и о дOMETИМА ондашњег штампарства у Краљевини Југославији. На концу су почетком 1941. године табле са илустрацијама штампане у Бечу, а књижни блок у штампарији „Млада Србија” у Београду (Архив САНУ, акт бр. 407 од 20. децембра 1941).

ЕДИЦИЈА СРПСКИ СПОМЕНИЦИ

Серија *Српски споменици* била је део амбициозно замишљеног издавачког програма Народног музеја. Према Петковићевим речима у поговору монографије о Раваници, „Управа Нар. Музеја има у пројекту издавања неколико серија периодичних публикација, које ће носити називе: *Српски споменици*, *Прехисторијски споменици*, *Антички споменици*, *Писани споменици*. Нашло се да је ово у сваком погледу подесније од издавања једног стручног часописа.”¹ Готово једновремено с публиковањем прве монографије у серији *Српски споменици*, из пера директора Музеја произашла је прва и, показале се, једина свеска серије *Писани споменици*, у којој је он објавио резултате теренског истраживања из 1922. године, када је сакупио више од две стотине углавном непознатих записа и натписа.² И у оквиру едиције посвећене праисторијским споменицима објављена је само једна свеска – она Миодрага Грдића (1901–1969) о енеолитском насељу Плочник, написана на немачком језику.³ Едиција посвећена средњовековним споменицима заживела је првенствено захваљујући средствима Фонда Михајла Пупина, којима је финансирано њихово публиковање. То што је Петковић одлучио да се посвети објављивању монографија уместо једног стручног часописа не треба да изненађује. Управо је 1922. године, након дуже паузе, поново обновљен *Старинар*. Уредник првих пет бројева те нове, треће, серије био је Никола Вулић (1872–1945), а од 1927. Владимир Петковић, који је на том месту остао дуже од две деценије.⁴ Аутори прилога у *Старинару* били су практично сви оновремени истраживачи средњовековних старина.⁵ Њих су предводили музејски стручњаци и сарадници и на страницама тог часописа огледа се тесна веза између теренских и кабинетских истраживања средњовековних споменика што су спровођена под покровитељством Народног музеја. Осим *Старинара*, у Београду су чланци о средњовековној уметности и архитектури објављивани и у књижевним часописима какви су били *Српски књижевни гласник*, *Прилози за књижевност*, *језик, историју и фолклор* или *Мисао*, књижевно-политички часопис.

¹ В. Петковић, Поговор, у: Исти, *Манастир Раваница*, Београд, 1922, s. p.

² В. Петковић, *Старине: записи, натписи, листине*, Београд, 1923.

³ М. Grbić, *Pločnik. Aeneolithische Ansiedlung*, Belgrad, 1929.

⁴ И. Ђорђевић, „Владимир Р. Петковић, уредник Старинара од 1931–1956”, 41–46.

⁵ С. Петковић, „Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама Старинара (1884–1984)”, *Старинар* (н. с.) 35, 1984, 140.

VI
Каленић, бифора
на источном делу
северног зида
(А 537, прекадрирано)
(стр. 158–159)

108. Ђ. Бошковић, *Грачаница*, Друштво пријатеља старина, Београд, без датума, насловна страна

У Скопљу је 1926. покренут *Гласник Скопској научној друшћива*, у којем је значајан простор био посвећен средњовековним темама. Првих десет бројева тог часописа уредио је Радослав Грујић (1878–1955), заслужан и за то што је скопски факултет постао важан научни центар интернационалног карактера. Будући да су сарадници Народног музеја објављивали радове и у том часопису, јасно је што је код Петковића превагнула намера о установљењу једне научне едиције, а не о оснивању стручног часописа.

У првој половини четврте деценије је Друштво пријатеља старина, које је деловало на адреси Музеја, покренуло едицију *Популарна библиотека старина*, у оквиру које је планирано објављивање мањих научнопопуларних студија „наших познатих научењака о старинама и уметничким споменицима у Југославији”. Њен уредник био је Миодраг Грбић, кустос у Народном музеју. У уводнику прве свеске, која је била посвећена Грачаници (сл. 108), најављене су монографије Дечана, катедрале у Шибенику, Диоклецијанове палате у Сплиту, а потом и публикације о преисторијском добу, југословенском новцу итд., а све ради тога да се „у најширим слојевима рашири познавање наше културне прошлости и изазове жеља да се ти споменици виде и сачувају”.⁶ Другу, и последњу, свеску ове едиције, малу монографију о Дечанима, објавило је Друштво пријатеља старина заједно са Народним музејом и Друштвом пријатеља Народног музеја.⁷ Њу је потписао Ђорђе Мано-Зиси, који се и у свом свакодневном музејском послу старао о популаризацији средњовековне уметности. Но, ова као год и едиција *Српски споменици*, у оквиру које је до 1934. године објављено седам публикација – пет монографија и два албума сликарства, угашене су с формирањем Музеја кнеза Павла.

Прва свеска серије *Српски споменици* била је монографија о Раваници. Рад на тој књизи је Петковић завршио још 1911. и надао се да ће бити објављена 1912. године.⁸ Међутим, околности су биле такве да је до објављивања монографије о Раваници протекла читава деценија. Крајем Великог рата Петковић је, осим

⁶ Ђ. Бошковић, *Грачаница*, Београд, без датума.

⁷ Ђ. Мано-Зиси, *Дечани*, Београд, 1934.

⁸ В. Петковић, „Извештај о раду у одељењу за српску и византиску уметност у Нар. Музеју” (1911), 299.

монографије о Раваници, имао спреман и рукопис о живопису Каленића и требало је да обе те публикације штампа Српска краљевска академија, након што је реферат о њима написао Јозеф Стжиговски. Међутим, како Петковић није био у могућности да уз текст приложи илустрације, управа Академије је одлучила да се расправе штампају „пошто писац поднесе добро израђене снимке живописа, који би одговарали Академијином издању”.⁹ Након низа перипетија и након што су 1920. године поново направљени снимци архитектуре и живописа храма, монографију о Раваници објавио је Народни музеј (сл. 109). Произишла из пера Владимира Петковића, публикација је, како је то уобичајено код монографских студија, подељена на три поглавља – историју, архитектуру и живопис, којима је као прилог придружен интегрални препис хрисовуље кнеза Лазара која се чува у фрушкогорском манастиру Врднику. Петковић је дрижљиво реконструисао историју обитељи од оснивања манастира до средине 19. столећа користећи се, првенствено, у том тренутку расположивим писаним изворима. Он, међутим, није занемарио ни предање о Раваници што је сачувано у народној поезији. Поглавље о архитектури подељено је на два дела – први посвећен основи цркве и њеној структури, и други који се односи на скулптуралну декорацију храма. Већ у уводном пасусу Петковић наглашава да раванички храм припада скупини цркава које су грађене у другој половини 14. и током 15. века, а које имају триконхалну основу и карактеристичну декорацију. Он, међутим, не наводи да је ту групу грађевина Габријел Мије само неколико година раније назвао Моравском школом, што помало изненађује будући да је Петковић био добро упознат са резултатима Мијеових истраживања старе српске архитектуре.¹⁰ У опису грађевине пажњу задржава на обновљеној спољној припрати и соклу, који опасује читаву грађевину и за који закључује да је из времена обнове егзонартекса (друга и трећа деценија 18. века). Када је пак реч о карактеристичној скулптуралној декорацији Лазаревог маузолеја, Петковић је пажњу усмерио на питање њеног порекла, а не на опис. Он прихвата тада преовлађујуће мишљење према којем узор за декорацију моравских грађевина треба тражити у грузијској и јерменској, односно исламској уметности, и покушава да одгонетне путеве којима је српска уметност с њима дошла у контакт. Нимало изненађујуће, у књизи је највише простора поклоњено живопису – иконографији, анализи стила и орнаментици. Петковић детаљно описује сачуване фреске и, у складу са у то време актуелном расправом, покушава да одреди да ли је порекло раваничких композиција византијско или га пак треба тражити у уметности хришћанског Истока.

Мада је прегао да оствари равнотежу у броју илустрација архитектуре и живописа – по 18 у сваком делу књиге, Петковић је ипак располагао много бољим фотографијама спољашњости храма. Цртеже плана и основе Раванице преузео

109.
В. Петковић,
Манастир Раваница,
Београд, 1922, насловна
страна

⁹ Аноним, „Заједнички скуп Академије философских наука и уметности, 12. јануар 1920”, *Годишњак СКА* 28, 1921, 52.

¹⁰ Петковић, наиме, у књизи цитира Мијеову студију о старој српској архитектури. В. Петковић, *Манастир Раваница*, 40, нап. 17.

110.
В. Петковић,
Манастир Студеница,
Београд, 1924, насловна
страница

је из постојеће литературе – основу цркве од румунског истраживача Георга Балша (Georges Balș, 1868–1934)¹¹, а њен попречни пресек од руског историчара Петра Покришкина.¹² Део са живописом има само три фотографије, док су остале илустрације акварели, и то првенствено орнамената, које су урадили Пашко Вучетић, Светислав Страла и Бранко Таназевић.

На крају ове монографије Петковић је још прибележио:

„Што се могло почети са публикавањем споменика, од којих у огромном броју има расутих по свима областима наше државе, заслуга је Бран. Нушића, начелника Уметничког одељења Мин. Просвете, који је издејствовао потребну помоћ. За сада још публикација излази у скромној опреми. Судбина будућих публикација зависиће од интересовања, које код публике и код надлежних фактора буде подстакла појава ове књиге.”¹³

На срећу, финансирање ове едиције је, од друге свеске, преузео Михајло Пупин, угледни српски научник и професор Колумбија Универзитета, који је 1923. године основао фонд при Народном музеју. Стога је већ 1924. године било могуће објавити друго издање новоосноване едиције. Била је то монографија о Студеници, такође из пера Владимира Петковића. По обиму и структури садржаја једнака претходној, ова књига је знатно богатије илустрована – са чак 114 слика у тексту, како је то наглашено на њеној насловној страни (сл. 110).¹⁴ Ову свеску, као и прву из едиције, штампала је издавачка књижевница *Најпрегак*, која „није жалила средства, да публикација изађе у што бољој опреми”.¹⁵

У књизи су обрађени историја, архитектура и живопис Богородичине и Краљеве цркве манастира Студенице. Пишући о архитектури, Петковић није занемарио ни омањи храм Светог Николе. Сликаство тог параклиса је откривено неколико деценија касније, тако да се није нашло у овој публикацији.¹⁶ Петковић је детаљно описао скулптуру Богородичине цркве – олтарску трифору и сва три портала. Најобимнији део књиге посвећен је живопису Богородичине и Краљеве цркве и првенствено је дескриптиван. Питањима која се тичу програма тих храмова дато је мало простора. Како је Студеница била један од првих манастира које је истраживао и о којем је већ писао¹⁷, Петковић је у монографији поновио своје пређашње закључке. У одељку насловљеном „Иконографија”, не дужем од половине једне странице, Петковић је скренуо пажњу на неколике

¹¹ G. Balș, *Une visite a quelques églises de Serbie*, Bucarest, 1911, 18, fig. 21.

¹² П. П. Покришкин, *Православная церковная архитектура*, 66, сл. 23.

¹³ В. Петковић, Поговор, у: Исти, *Манастир Раваница*, s. p.

¹⁴ В. Петковић, *Манастир Студеница*, Београд, 1924.

¹⁵ В. Петковић, Предговор, у: Исти, *Манастир Студеница*, s. p.

¹⁶ Нове фреске су откривене 1949. и 1950. године, док су фреске у соклу олтара изашле на светло дана 1968. године. О њиховом открићу, чишћењу и конзервацији: В. Ј. Ђурић, „Једна сликарска радионица у Србији XIII века”, *Старинар* (н. с.) 13, 1961, 70–72; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 37, нап. 37.

¹⁷ В. Петковић, „Иконографија манастирских цркава у Србији”; Исти, „Ликови ктитора у старим црквама српским”, *Нова искра*, год. 10, бр. 10, 1911, 302.

карактеристике живописа Богородичине цркве – на неуобичајен положај представе Распећа на западном зиду наоса, где се најчешће налазила сцена Успења Богородице, за коју је претпоставио да је била насликана на северној страни поткуполног простора, те на приказе старозаветних сцена у северном односно представу Четрдесеторице севастијских мученика у јужном вестибилу. Када је пак реч о Краљевој цркви, истакао је циклус Богородичиног живота, илустрован према апокрифним изворима, чије су се сцене нашле и у олтару храма. Након тог кратког запажања Петковић доноси опис фресака у Богородичиној цркви, уз напомену да се у цркви налази велики број слика које су „плод руку наивних и невештих молера” из деветнаестог столећа, те их стога није ни узео у обзир у својим описима. Он је, на основу натписа у прстену тамбура куполе из 1846. године, био мишљења да је првобитно сликарство могло настати заслугом Немањиног најстаријег сина Вукана, за кога верује да је био насликан у цркви.¹⁸ Када је реч о датовању другог слоја живописа, с правом је, на основу представе светог Георгија Новог Кратовца, закључио да обнова живописа није могла бити старија од канонизовања тог светитеља у 16. веку.¹⁹ У представама Синагоге и Цркве на Распећу, као и у једној женској фигури, у овој композицији је, међутим погрешно, видео обнову живописа из времена краља Милутина. Штавише, сматрао је да их је извела иста рука која је радила фреске у Краљевој цркви.²⁰ Књигу о Студеници закључују два кратка потпоглавља – једно посвећено анализи стила и друго орнаменталном украсу. Планове цркава је извео Анта Мудровчић, а аквареле орнамената, уобичајено, Светислав Страла, док су као илустративни материјал коришћени и цртежи Михаила Валтровића.

Трећа публикација едиције *Српски споменици*, објављена наредне године, била је монографија о Марковом манастиру (сл. 111), из пера Жарка Татића и Лазара Мирковића. Монографија о Марковом манастиру била је резултат обимних теренских истраживања која су извели њени аутори.²¹ Непосредан разлог за истраживање овог храма лежао је у томе што је „не само научно, но и шире интересовање за ову задужбину уништавањем српских трагова у овом манастиру од стране Бугара и открићем замазаних фресака српских владара и српске властеле од г. Андре Стевановића професора Универзитета веома порасло.”²² Реч је о истраживањима што их је у лето 1912. извела екипа стручњака, предвођена Андром Стевановићем, која је требало да прикупи грађу за писање монографије о манастиру.²³ Током истраживања су констатовали да је део живописа премазан масном бојом, али тада ништа нису могли да учине у том погледу. Андра Стевановић је тек по завршетку Балканских ратова и Великог рата, у јуну 1920. и крајем августа 1921. године,

111.
Л. Мирковић, Ж. Татић,
Марков манастир, Нови
Сад, 1925, насловна
страна

¹⁸ В. Петковић, *Манастир Студеница*, 2.

¹⁹ Исто, 79.

²⁰ Исто.

²¹ Л. Мирковић, „Извештај о експедицији Народног Музеја у Марков манастир”, 314–316;
Ж. Татић, „Извештај о екскурзији у Марков манастир”, 214–216.

²² Л. Мирковић, „Извештај о експедицији Народног Музеја у Марков манастир”, 315.

²³ О овим истраживањима види горе стр. 85.

112.

В. Петковић, Ж. Таћић,
Манастир Каленић,
 Народни музеј у
 Београду, Вршац, 1926,
 насловна страна

хемијским средствима (алкохолним амонијаком и бензалдехидом) очистио шест ликова у најнижој зони живописа на северном зиду који су били премазани дебелим слојем масне боје, а за које је, испоставиће се погрешно, веровао да су портрети Немањића и Мрњавчевића – цар Урош или свети Сава, краљица Јелена и једна од Вукашинових кћери.²⁴ Црква Светог Димитрија је током више деценија, од 1869. до 1909. године, била изложена систематском уништавању које је вршено по налогу Бугарске егзархије, црквене институције коју је признавала отоманска власт, а под чију је ингеренцију спадала и Скопска епархија. У том периоду у задужбини Мрњавчевића уништавани су и инвентар и ликови насликани у зони стојећих фигура. У више наврата су премазивани и пресликавани историјски портрети и они за које се у то време веровало да приказују поворку српских владара из рода Немањића, а прекречен је и ктиторски натпис.²⁵ Андра Стевановић је успео да скине само део тих наноса масне фарбе (око 4,5 m²), тако да је екипа Народног музеја 1923. у цркви затекла један део живописа који је недавно премазан свежом плавом бојом и доњу зону живописа која је била замазана црвеножутом масном бојом. Лазар Мирковић је проценио да је површина покривена бојом износила 27 m², али се 1923. није упустио у чишћење живописа, већ је тај посао обавио неколико година доцније и након објављивања монографије о Марковом манастиру.²⁶

У књизи о Марковом манастиру, организованој као и претходне у три целине, Лазар Мирковић је написао поглавља о живопису и о историји, у којима се осврнуо и на дотадашња истраживања храма, док је Жарко Таћић потписао поглавље посвећено архитектури. Осим манастирском католикону и трпезарији, пажњу је посветио и црквама Светог Николе, Свете Богородице и Светих арханђела у непосредној околини манастира.²⁷ Мирковић се није ограничио на опис фресака, већ је прегао да протумачи богословски и литургијски смисао сликаног програма храма Светог Димитрија, чиме је у великој мери допринео његовом разумевању. Он је, стога, своје излагање организовао према циклусима који су насликани на зидовима цркве, међу којима је важно место имала илустрација Богородичиног акатиста. Брижљиво анализирајући ликове у доњем регистру северног зида, показао је да на том месту није приказана поворка српских владара, већ да је ту

²⁴ А. Стевановић, „Једно занимљиво откриће у изгледу”, *СКГ* (н. с.), књ. 1, бр. 1, 1920, 371–376; Исти, „Реферат Српској Краљевској Академији Наука и Уметности”, *Годишњак СКА* 29, 1921, 34–44; Исти, „Неколико профаних фреско слика откривених у Марковом манастиру”, *СКГ* (н. с.) 5/1, (1. 1. 1922) 216–220, 293–298; Исти, „Реферат Српској Краљевској Академији Наука и Уметности”, *Годишњак СКА* 30, 1922, 73–93.

²⁵ У. Шешум, „Уништавање историјских извора у Марковом манастиру у другој половини 19. и почетком 20. века”, *Српске студије* 7, 2016, 297–312.

²⁶ Л. Мирковић, „Новооткривене фреске у Маркову манастиру код Скопља”, *Гласник СНД* 12, 1933, 181–191.

²⁷ Исти текст са малим изменама и допунама објављен је и у: Ж. Таћић, *Трајом велике прошлости, Светиојорска писма и монографске студије старе српске архитектуру. Дело илустрирано са 197 слика и цртежа у тексту, 2 табле ван текста и 27 заглавља и иницијала комбинованих од старе писме*, Београд, 1929, 133–173.

113. Жарко Татић, пројекат за реконструкцију Каленића, северна фасада, цртеж тушем, 1925. (А 583)

насликан Царски Деизис са Христом на престолу око којег су анђели и којем са десне стране прилазе Богородица и цар Давид.²⁸ Он је, међутим, погрешно претпоставио да фигури Давида следе и други старозаветни цареви Соломон и Ровоам, будући да је на том зиду насликана поворка светитеља, односно композиција Небеског двора.²⁹ Упркос тим омашкама, текст Лазара Мирковића о живопису католиконе Марковог манастира одвојио се од преовлађујућег дескриптивног метода претходних монографија едиције *Споменици српски*.

Наредно издање те серије била је монографија о манастиру Каленић (сл. 112), коју су потписали Петковић (историја и живопис) и Татић (архитектура).³⁰ Књига је објављена, помало изненађујуће, пре него што су почели радови на рестаурацији каленићке цркве. Петковић се истраживањима овог храма бавио пре Великог рата, најпре 1906. у пратњи Габријела Мијеа, а потом 1908. када је у програму Народног музеја дошло на ред истраживање живописа

²⁸ Л. Мирковић и Ж. Татић, *Марков Манастир*, Нови Сад, 1925, 35–38.

²⁹ М. Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, Београд–Битољ, 2019, 399–411.

³⁰ В. Петковић и Ж. Татић, *Манастир Каленић*, Вршац, 1926.

114.
Каленић, Теодосије
Киновијарх
(В. Петковић, Ж. Татић,
Манастир Каленић, табла
у боји)

у задужбинама из времена кнежевине и деспотовине, те 1914. када су истраживања рађена под покровитељством Српске краљевске академије. Но, како су снимци цркве страдали током рата, музејски фотографи су 1925. године поново снимили архитектуру и живопис, направивши тада и фотографије у боји, а истом приликом је и Татић проучавао архитектуру Богородичине цркве (сл. 83, 84).³¹ Он се нашао пред нимало једноставним задатком да истражи споменик који је тек требало рестаурирати и ослободити од накнадних интервенција. Ванредно илустровано фотографским снимцима и цртежима самог аутора, поглавље о архитектури Каленића, у којем је Татић прегео да докучи оригиналне облике храма, знатно је већег обима од оног о његовом живопису.³² Његово истраживање имало је и практичан карактер, будући да је Татић током истраживања припремио пројекат према којем је требало извести рестаурацију Каленића, о чему сведоче цртежи објављени у самој књизи (сл. 113).³³ Две године доцније је уистину започета рестаурација Богородичиног храма, али како је Татић био болестан, руковођење радовима је поверено Ђурђу Бошковићу. Он је, након што је ослободио грађевину накнадног малтера, констатовао да Татићеви цртежи не одговарају оригиналном облику грађевине.³⁴ Новину у тој публикацији представљали су резимеи на француском језику, дати на крају сваког поглавља. У књизи је објављена и једна илустрација у боји – представа Теодосија Киновијарха тј. Општежитеља (сл. 114), а уз Петковићев текст и цртеж основе храма са распоредом живописа.

Следећа публикација едиције *Српски споменици* била је монографија о Манасији (сл. 115), која је написана наменски, поводом петстоте годишњице смрти деспота Стефана Лазаревића и његове канонизације. Истине за вољу, монографија је каснила са издањем. Свечани чин канонизације деспота Стефана Лазаревића – Светог Стефана Високог уприличен је 1. августа 1927. у Саборној

³¹ Види горе стр. 121.

³² В. Петковић и Ж. Татић, *Манастир Каленић*, 13–58. Татић је студију о архитектури Каленића, са незнатним изменама, објавио у: Ж. Татић, *Тријом велике прошлости*, 207–255.

³³ В. Петковић и Ж. Татић, *Манастир Каленић*, сл. 7, 9.

³⁴ Детаљно о тадашњој обнови Каленића: И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијској свети*, Београд, 2006, 112–127 (са старијом литературом).

цркви у Београду,³⁵ а монографија о деспотовом маузолеју је објављена почетком наредне године. Мада би се могло очекивати да је у тој публикацији одељак о сликарству написао Петковић, који је 1927. године приредио студију о портретима деспота Стефана³⁶, монографију о Манасији написали су историчар Станоје Станојевић (1874–1937), Лазар Мирковић и Ђурђе Бошковић.³⁷ По већ уобичајеној пракси, пре него што су приступили раду на монографији Бошковић и Мирковић су обавили мерења, снимање и истраживање деспотовог маузолеја.³⁸ Ђурђе Бошковић је на терену урадио немали број цртежа основе, уздужних и попречних пресека и делова фасаде као и изгледа прозорских отвора. Ти цртежи су инкорпорирани у његов прилог. У књизи су, међутим, табле са илустрацијама стављене на крај књиге, уз напомену да је све фотографије израдио Јаков Павелић, препаратор Народног музеја. На истом месту је истакнуто да је табла у доји – цртеж пода храма – урађена у Државној штампарији у Београду, којој је било поверено штампање књиге. Фототипија је, међутим, одштампана у Бечу. И у овој публикацији, као и у претходној, свако поглавље праги резиме на француском језику. Очито настала у журби – истраживања споменика вршена су у лето 1927. а књига је објављена 1928. године, ова књига наишла је на ванредно оштру критику Милоја Васића, који је похвалио само илустрације у монографији.³⁹

Петковић је без сумње имао намеру да настави са објављивањем научних монографија о средњовековним српским манастирима, те је 1928. године почео систематичан рад на истраживању и снимању Грачанице.⁴⁰ Тада се обратио уметничком одељењу Министарства просвете дописом у којем истиче да је живопис те задужбине један од најквалитетнијих у нашој уметности те да је у припреми монографија која треба да се појави у серији *Српски споменици*.⁴¹ До остварења ове замисли, међутим, није дошло – једнако као што није објављена ни велика студија о српском живопису планирана за Други међународни византолошки конгрес. Петковић је стога прегао да за наредни византолошки конгрес, онај одржан у Атини 1930. године, приреди први том албума српског средњовековног сликарства, који је био шесто издање едиције *Српски споменици* (сл. 116).⁴² Овај албум био је само део амбициозно замишљеног прегледа старог српског

115.
С. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд, 1928, насловна страна

³⁵ Л. Мирковић, „Уврштење деспота Стефана Лазаревића у ред светитеља”, *Богословље*, год. 2, св. 3, 1927, 161–177.

³⁶ В. Петковић, „Ликови деспота Стефана Лазаревића”, *Богословље*, год. 2, св. 3, 1927, 177–180.

³⁷ О томе како га је Петковић ангажовао на овом задатку: Ђ. Бошковић и М. Јевтић, *Проучивања прошлости*, 26.

³⁸ Види горе стр. 132–134.

³⁹ М. Васић, „Манастир Манасија”, *Мисао*, књ. 27, св. 7–8, август 1928, 466–477.

⁴⁰ В. Петковић, „Историјско-уметнички Музеј у 1928. год.”, 222.

⁴¹ АНМ, акт бр. 583 од 2. маја 1928. Цитирано према: Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке”, 246, нап. 55.

⁴² V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge I*, Beograd, 1930.

116.

V. Petković, *La peinture serbe du moyen âge I*, Beograd, 1930, насловна страна

живописа, али је због ограничених средстава за штампање објављен у скромној опреми. По речима Александра Дерока, њега је Петковић приредио у журби, „не чекајући време и могућност да би могао издати оба дела уједно”. Разлог за ту журбу чита се у наставку Дероковог приказа, где стоји: „Исувише се већ почело говорити о уметности свих наших суседа као да наше није било. А ова је збирка дошла таман пред отварање византолошког конгреса у Атини да подсети чак и стручњаке и заинтересоване да ми постојимо.”⁴³ Други, обимнији, албум објављен је 1934. године,⁴⁴ када је одржан Четврти међународни византолошки конгрес чији је домаћин била Софија. Њиме је обухваћено више од четрдесет цркава, а Петковић је у уводном тексту, написаном на француском језику, покушао да изнесе синтезу средњовековног српског живописа полазећи од Мијеовог концепта школа. Он је од француског истраживача прихватио систематизацију Рашке и Моравске школе, док у сликарству из времена краља Милутина и цара Душана идентификује више целина, школа: Хиландарску, Пећку, Дечанску те Школу Андреаша.

Тај је албум био седма и последња свеска серије *Српски сџоменици*. Пупинов фонд је убрзо пребачен у Српску краљевску академију, а Петковић је смењен са места директора Музеја.

Издања едиције *Српски сџоменици* су у међународној јавности дочекана благонаклоно. У приказима, објављеним у водећим византолошким часописима Немачке и Француске, поред описа садржаја књига поздрављени су напори Народног музеја у њиховом публиковању.⁴⁵ Писцима тих приказа музејских издања није промакла велика вредност техничке документације и илустративног материјала, мада указују на недостатак црно-белих илустрација, нарочито када је у питању анализа живописа. Дескриптивни и обимом сведени били су прикази тих публикација у домаћој средини. У том смислу се издвајају већ наведен изразито негативан чланак Милоја Васића о монографији о Манасији и два написана Александра Дерока, у којима је покушао да донесе своје виђење и оцену

⁴³ А. Дероко, „Издања Народног музеја у Београду”, *СКГ*, књ. 32, бр. 1, 1931, 68–69.

⁴⁴ V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge II*, Beograd, 1934.

⁴⁵ A. Mazon et al., „Publications”, *Revue des études slaves* 2, fasc. 1–2, 1922, 167; D. Lathoud, „Dr. Vlad. R. Petkovic, Manastir Studenica (Collection du Musée national. Monuments serbes II)”, *Échos d'Orient* 26, 1927, 203–204; D. Lathoud, „Lazare Mirkovic et Zarko Tatic, Markov Manastir (Collection du Musée national de Belgrade. Monuments serbes, III)”, *Échos d'Orient* 26, 1927, 204–205; S. Salaville, „St. Stanojevic, L. Mirkovic, Dj. Boskovic, Le monastère de Manasija (Musée National de Belgrade: Monuments Serbes, V)”, *Échos d'Orient* 28, 1929, 251–252; Anon., „III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 26/1, 1926, 209–210 (белешка о монографијама Раванице, Студенице, Марковог манастира); Anon., „III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 27/1, 1927, 208 (белешка о монографијама Студенице и Марковог манастира); Anon., „III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 31, 1931, 212 (белешка о: *La peinture serbe du moyen âge I*); Anon., „III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 35/1, 1935, 248 (белешка о: *La peinture serbe du moyen âge II*).

читаве едиције.⁴⁶ Неоспорно јој признајући значај, Дероко је, међутим, скренуо пажњу на оновремено стање споменика и чињеницу да су због накнадних исправки многи споменици „неприступачни правом проучавању”, али је додао да је „боље објавити резултате рада ма и не завршене него их уопште не објављивати. Накнадне публикације ће допунити и исправити оне раније”.⁴⁷

⁴⁶ А. Дероко, „Издања Народног музеја у Београду”, 67–70; Исти, „Публикације Народног музеја у Београду о нашој средњовековној уметности”, *ЈИЧ* 1/1–4, 1935, 142–146.

⁴⁷ А. Дероко, „Публикације Народног музеја”, 143. Уистину, неретко су и сами аутори непосредно по њиховом објављивању настављали са проучавањем споменика и публиковањем нових резултата. Примера ради, Лазар Мирковић је убрзо по изласку монографије о Марковом манастиру своја истраживања допунио са више чланака (Л. Мирковић, „Још нешто из Маркова манастира код Скопља”, *Гласник СНД* 1, 1926, 301–308; Исти, „Анђели и демони на капителима у цркви Св. Димитрија Маркова манастира код Скопља”, *Сџаринар* (т. с.) 6, 1931, 3–13; Исти, „Новооткривене фреске у Маркову манастиру код Скопља”, *Гласник СНД* 12, 1933, 181–191).

ФОНД МИХАЈЛА ПУПИНА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ И ЕДИЦИЈА СРПСКИ СПОМЕНИЦИ

„...ја не примам никаква одликовања за тако мале поклоне, који ми може бити чине још више задовољства него онима који те поклоне примају. Молим Вас да будете уверени да што год ја чиним сад и што ћу може бити доцније учинити за народни музеј, израз је моје чисте љубави према овој скромној установи која је за рата толико страдала.”¹

Михајло Пупин

VII
Манастир Манасија
(А 7936) (стр. 172–173)

Уз сву трудољубивост музејских стручњака, едиција *Српски споменици* не би заживела да од другог издања није финансирана средствима из Фонда Михајла Пупина (сл. 117). Основан при Народном музеју 1923. године,² овај Фонд је 1932. прерастао у Задужбину Михајла Пупина. Она је поседовала фонд од милион динара и, по Пупиновој жељи, имала је да служи за „издавање публикација српских старина, и с времена на време за куповину дела српских уметника за Народни музеј” (Прилог IV).³ Тиме је Пупин спровео у дело замисао о промоцији средњовековног наслеђа на територији новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, на којој је почео да ради на самом крају Великог рата.

Иако никада није имао прилику да те споменике посети и с њима се и непосредно упозна, он је поседовао јасну визију о значају и неопходности валоризовања средњовековног наслеђа на читавом простору ондашње Краљевине. Стога се zaloжио да се 1918. у Лондону објави књига под насловом *Serbian Orthodox Church*, као прва публикација шире замишљеног корпуса насловљеног *South Slav Monuments* (сл. 118).⁴ Била је то прва књига посвећена српским средњовековним споменицима која је написана на енглеском језику.⁵ Уводни текст о српској средњовековној архитектури потписао је Сер Томас Грахам Џексон (Sir Thomas Graham Jackson, 1835–1924), знаменити британски архитекта и истраживач,

¹ Прилог III

² В. Петковић, „Народни музеј, Хисторијско-уметнички музеј у 1924. години”, 180.

³ Укратко о Пупиновој задужбини при Народном музеју: П. Петровић, „Легат Михаила Пупина у Народном музеју у Београду”, у: *Пупин: од физичке ка духовној реалности*, ур. А. Нинковић-Ташић, Београд, 2016, 134–139.

⁴ M. J. Pupin (ed.), *South Slav Monuments*, Vol 1, *Serbian Orthodox Church*, London, 1918.

⁵ О овој публикацији са позиције њеног значаја за заштиту архитектонског наслеђа након Првог светског рата: J. Bogdanović, “The Preservation of Architectural Heritage after World War One: Mihajlo Pupin and His Book *Serbian Orthodox Church*”, *ЗЛУМС* 43, 2015, 195–210.

117.
Михајло Пупин, 1924.

познат научној јавности, између осталог, по својој обимној тротомној студији о Далмацији и Кварнеру.⁶ Описе двадесет и пет средњовековних цркава и манастира потписао је Коста Јовановић, пројектант цркве Светог Ђорђа на Опленцу, која је такође нашла своје место у тој публикацији. Нико Жупанчић (1876–1961), етнолог и антрополог, велики борац за осамостаљење Јужних Словена, у то време кустос музеја у Крањској, урадио је генеолошке табле српских владарских династија – од Властимира и његових наследника, преко Војисављевића, Немањића и Лазаревића, до династија Обреновића и тада владајуће династије Карађорђевића, као и мапу територија насељених Јужним Словенима у времену пре Првог светског рата. Овај подухват је надгледао Николај Велимировић (1881–1956), потоњи епископ жички и охридски, који је ратне године провео у Америци и Енглеској активно радећи на промоцији идеје југословенства.

У кратком *post scriptum*-у Пупин образлаже временски и географски ограничен избор споменика представљених у књизи немогућношћу да дође до квалитетних илустрација. Како материјал из Србије није био доступан, уредник је морао да се ограничи на фотографије и цртеже планова и пресека цркава који су били доступни у „савезничким и неутралним земљама”. Иако у књизи није наведено порекло фотографија, препознаје се да су у питању снимци Габријела Мијеа што су настали 1906. а објављени 1917. у његовој познатој студији о српској средњовековној уметности, првој те врсте у Француској.⁷

Пупин је планирао да после књиге о српским средњовековним споменицима наредно издање посвети римокатоличким црквама на територији јужнословенских земаља, али најављена публикација никада није објављена.

Иако едисија *Јужнословенски споменици* (*South Slav Monuments*) није заживела, овај југословенски патриота и амерички грађанин је део своје замисли о истраживању и промоцији наслеђа на просторима Краљевине, у чијем је стварању и дефинисању граница активно учествовао⁸, остварио сарадњом са Народним

⁶ T. G. Jackson, *Dalmatia: the Quarnero and Istria with Cattigne in Montenegro and the Island of Grado*, I–III, Oxford, 1887.

⁷ G. Millet, “L’ancien art Serbe”, *L’Art et les Artistes*, t. 22, ser. 3, n. 1, 1917, 30–56.

⁸ М. Грчић и Р. Њато, „О националном раду Михајла Пупина”, *Гласник Српског географског друштва* 84/2, 2004, 71–82.

музејом. Пупин је у лику Владимира Петковића пронашао идеалног сарадника посвећеног истраживању српске средњовековне уметности, једнако кадрог да као директор Народног музеја ангажује на проучавању средњовековног наслеђа најбоље стручњаке тог времена. Није, међутим, познато како су Петковић и Пупин ступили у контакт нити ко је иницирао плодну сарадњу између славног научника и Народног музеја. До 1934. године је захваљујући новцу Фондације Михајла Пупина при Музеју финансирано штампање шест публикација едиције *Српски споменици*. Поред тога, током периода нешто дужег од једне деценије уметничка колекција Народног музеја обogaћена је делима Уроша Предића, Паје Јовановића, Константина Данила, Влаха

118.
M. Pupin (ed.). *South Slav Monuments*. Vol. 1. *Serbian Orthodox Church*, London 1918, насловна страна

Буковца, Стевана Алексића и других која су купљена средствима из Пупинове фондације или су пак у Музеј доспела његовим личним донацијама.⁹

У извештају о раду Народног музеја за 1923. годину чита се да је професор Пупин приликом оснивања Фонда у њега уложио 80.000 динара.¹⁰ Према правилима о коришћењу тих финансијских средстава, које је прописао оновремени министар просвете, значајан део наведене суме – 50.000 динара – употребљен је за штампање богато илустроване монографије о манастиру Студеници. Рукопис је био спреман за штампу већ у марту те године када је Петковић тражио од Пупина фотографију како би је ставио у најављену публикацију. Истом приликом му је послао монографију о Раваници, која се Пупина необично дојмила, те он у једном свом писму упућеном директору Музеја изражава наду да ће и књига о Студеници бити једнаког квалитета (Прилог III). Монографија о Студеници је, управо захваљујући средствима из Фонда Михајла Пупина, обимом и бројем фотографија значајно премашила прву књигу серије *Српски споменици*.

Мада нема података о Пупиновој реакцији на ову монографију, може се претпоставити да је био задовољан како њеним садржајем, тако и изгледом. Након ње уследиле су монографија о Марковом манастиру и потом књига о манастиру Каленићу. У предговору потоње Петковић још једанпут подвлачи немерљив значај Пупинове помоћи у објављивању монографија средњовековних цркава речима: „Слика Великог добротвора Нар. Музеја г. Д-р. Мих. Пупина, професора Колумбија Универзитета у Њујорку, која стоји на челу ове монографије, приказује 'ктитора' који је омогућио, да се она 'сагради'. На тај начин црква

⁹ П. Петровић, „Легат Михаила Пупина у Народног музеју”, 139.

¹⁰ В. Петковић, „Народни музеј у 1923. години”, 290.

у Каленићу постала је у слици и речи, доступна целом свету.”¹¹ Тој доступности додатно су допринели резимеи на француском језику на крају сваког поглавља.

Захваљујући сачуваном нацрту писма које је директор Музеја крајем новембра 1927. упутио Пупину, сазнају се неки детаљи у вези с публиковањем монографије о Манасији (прилог II). У том писму се чита да је публикација спремна за штампу и да је планирано да има 70 илустрација. Цена тиража од 1.000 примерака коштала је према предрачуноу 70.000 динара. Петковић је био мишљења да књига може да буде објављена најкасније до априла наредне године, под условом да се одмах почне с њеним штампањем. Из Петковићевог писма се види да су он и Пупин промишљали илустрације у боји, те да је горепоменућа сума подразумевала и штампање две репродукције живописа у колору. До које мере је Пупин био непосредно укључен у рад на објављивању ових публикација показује и то да су двојица истраживача промишљала и распоред илустрација у музејским издањима, те да су се сложила у томе да „би требало одвојити албум слика од научног текста”. Монографија о Манасији објављена је према плану, али се у њој нису нашле две планиране колор репродукције живописа него је објављена једна илустрација у боји – цртеж пода припрате цркве који је у акварелу насликао Ђурђе Бошковић. У складу с мишљењем дародаваца и директора Музеја, у овој публикацији су илустрације живописа стављене на засебне табле на крају књижног блока, док су унутар текста остављени само цртежи архитектуре.

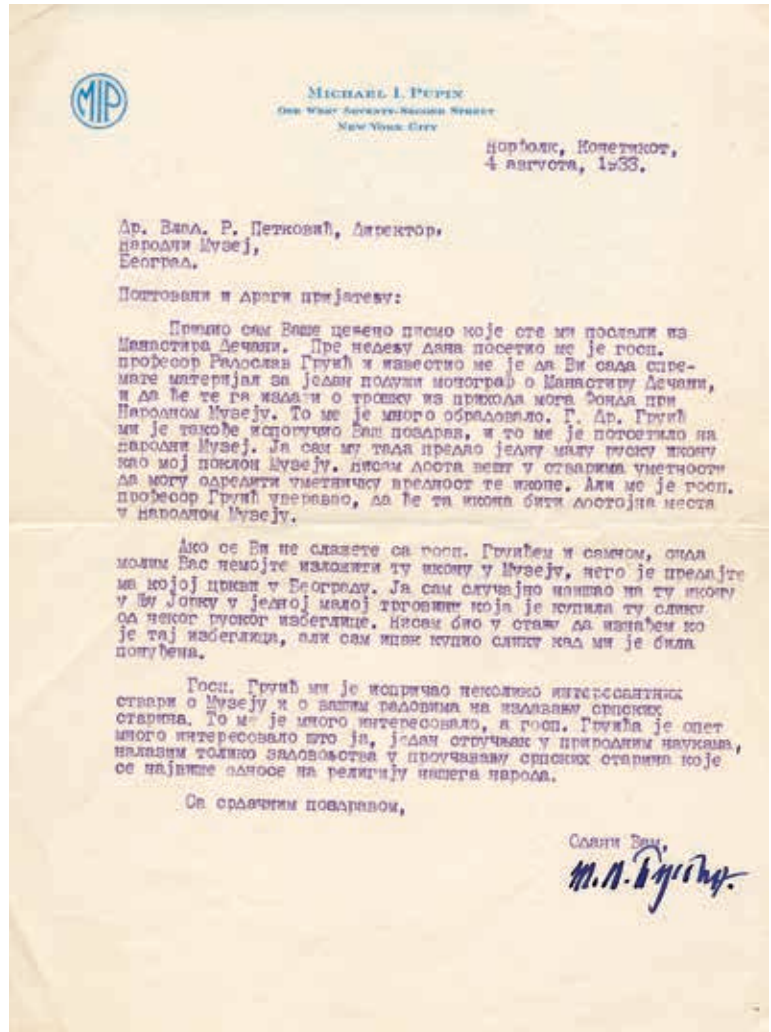
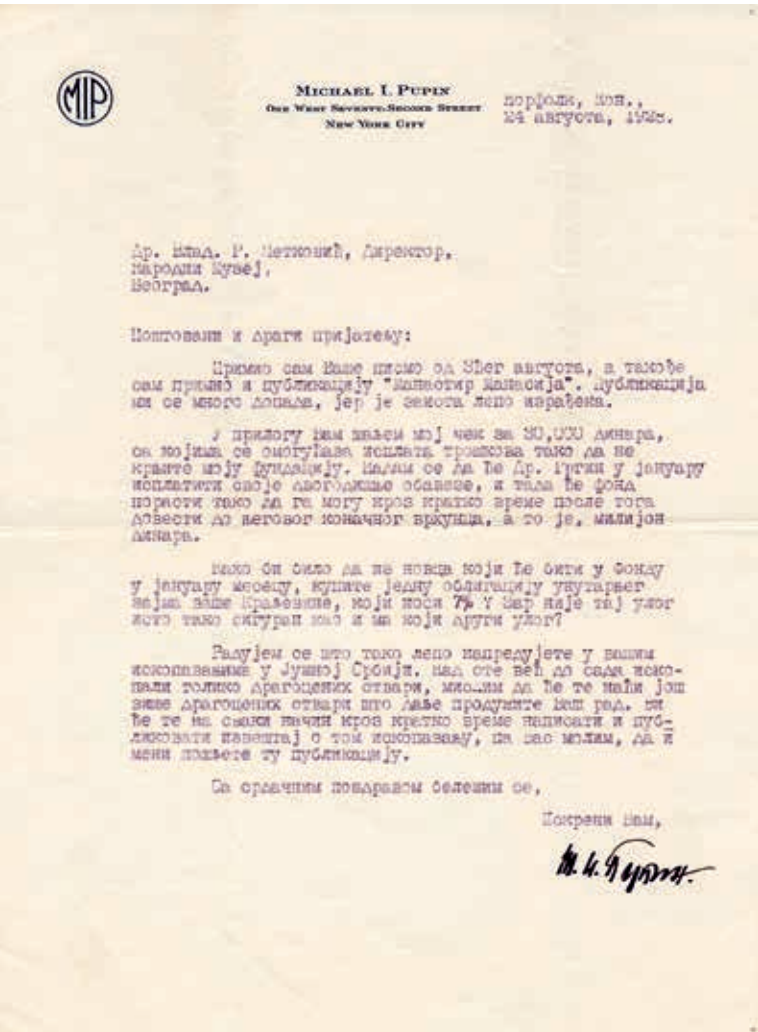
Пупин је књигу о Манасији добио током лета 1928, те у писму Петковићу изражава своје задовољство постигнутим резултатом и шаље му чек у износу од 30.000 динара (сл. 119).¹² Тим средствима исплаћени су трошкови око објављивања монографије о Манасији, будући да Пупин није желео да се његова фондација „крњи”. Намера му је, наиме, била да износ њених средстава досегне цифру од милион динара. У том циљу он саветује Петковића на који начин да тим новцем располаже, предлажући му да инвестира у облигације унутрашњег зајма Краљевине, што показује у којој је мери Пупин био упознат са унутрашњим приликама у домовини. Будући да је с интересом пратио и Петковићев ангажман на ископавањима Стобија, Пупин га је замолио да му једном пошаље објављен извештај о том ископавању, с обзиром на то да је 1928. године током ископавања пронађено више бронзаних и мермерних статуа и уломака скулптуре.¹³ И три године касније, у прилогу писма од 11. фебруара 1931. године, Пупин се још једанпут осврће на ископавања тог вредног локалитета, овај пут забринут за безбедност пронађених артефаката који су били похрањени у импровизованом музеју у оближњем Градском. Подсећајући на Цвијићеву анализу сеизмолошких карактеристика егејске обале, као и на недавне потресе у Бугарској и у околини Струмице, Пупин се пита да ли било боље да се ископине ипак пренесу у северне делове земље.¹⁴

¹¹ В. Петковић, „Предговор”, у: В. Петковић и Ж. Татић, *Манасијин Каленић*, с. р.

¹² Писмо се налази у архиви Народног музеја Србије.

¹³ В. Петковић, „Историјско-уметнички Музеј у 1928. год.”, 220–221.

¹⁴ Ово писмо се чува у архиви Народног музеја Србије.

Познато је да се неуморни Пупин старао не само о издавању књига Народног музеја већ и о њиховој дистрибуцији. Он је, примера ради, други албум српског средњовековног сликарства проследио принстонској библиотеци почетком 1935. године, што показује да се и у месецима пред смрт активно бринуо о промоцији српског средњовековног наслеђа. Наиме, библиотекар Универзитета Принстон потврдио је 1935. године, писмом од 25. јануара упућеним на Пупинову њујоршку адресу, пријем књиге коју им је Пупин поклатио. Библиотека је већ имала први том те публикације, али не и друге из едиције *Српски споменици*, јер због неповољне финансијске ситуације није у том тренутку могла да их прибави.¹⁵ У међувремену су добро обавештени принстонски библиотекар или неки од његових

¹⁵ Писмо библиотекара Универзитета Принстон чува се у архиви Народног музеја Србије.

119.
Писмо Михајла Пупина
Владимиру Петковићу од
24. августа 1928.

120.
Писмо Михајла Пупина
Владимиру Петковићу од
4. августа 1933.

наследника успели да за богати фонд библиотеке тог престижног америчког универзитета прибаве међуратна издања Народног музеја.

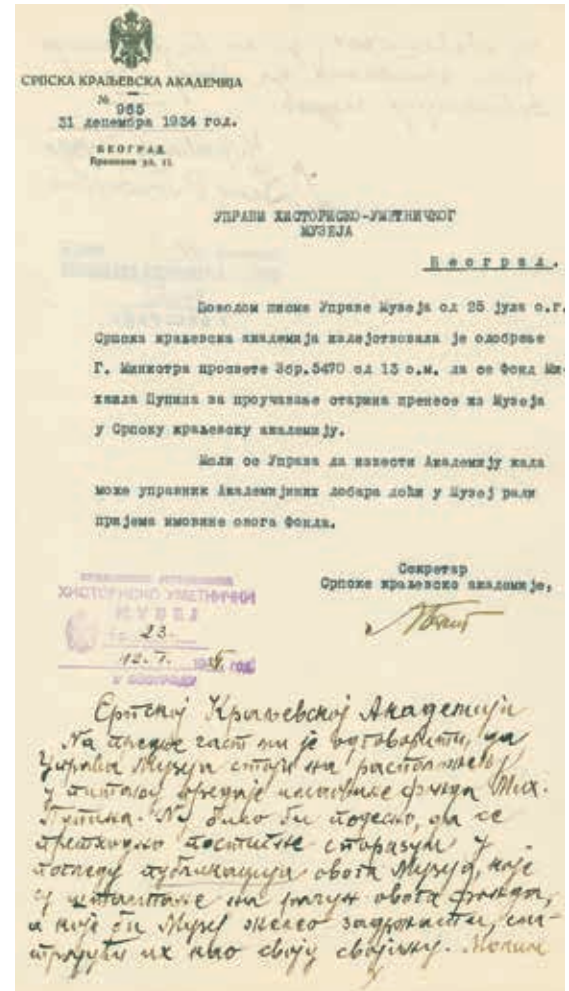
Пупинова фондација при Историјско-уметничком музеју, како се тада званично називао Народни музеј, трансформисана је у Задужбину 1932. године. Према његовој жељи, имовином Задужбине, која је на дан оснивања износила милион динара, управљао је одбор који су чинили: директор Музеја (или онај ко ту дужност врши), најстарији кустос Музеја и председник Удружења „Привредник” из Београда. Сврха Задужбине није промењена у односу на претходни период. Њен приход, као што је то био случај и са приходима Фондације, примарно је био намењен објављивању публикација које су за тему имале српску средњовековну уметност.

Стога се Пупин живо интересовао о раду на истраживању и припреми монографије о Дечанима која је требало да буде штампана средствима његове задужбине (сл. 120).¹⁶ Обимна двотомна, ванредно илустрована, монографија уистину је објављена захваљујући финансијама Задужбине Михајла Пупина, истина тек 1941, а њен издавач није био Народни музеј, већ је то била Српска краљевска академија (сл. 107).

Наиме, године 1934. је жељом самог Пупина његова Задужбина, у износу од једног милиона динара, прешла у надлежност Српске краљевске академије (сл. 121). Разлог за то лежао је у Пупиновом уверењу да Академија може да гарантује строго научни приступ истраживању старе српске уметности. Познати научник је већ имао искуства у сарадњи са Краљевском академијом, будући да је при тој институцији, почетком Великог рата, године 1914. основао „Фонд Пијаде Алексић-Пупин” у знак сећања на мајку Олимпијаду, а из којег су додељиване стипендије за школовање сиромашној деци у Старој Србији и Македонији.¹⁷

¹⁶ Ово писмо се чува у архиви Народног музеја Србије.

¹⁷ Из овог фонда је на годишњем нивоу додељивано двадесет награда од по 100 динара и двадесет награда од по 50 динара за радове из књижевности и историје, као и за такмичење гуслара.

О преносу Задужбине из једне у другу институцију постарао се лично Петковић, који је у једном писму обавестио управу Академије о Пупиновој одлуци. Он на том месту преноси речи дародавца:

„Особито ми је мило, што Нар. Музеј ради паралелно са Академијом наука на проучавању и публикацијама српских старина. Било би ми особито мило, када би се овакав рад продужио и убудуће и ја Вас опуномоћавам да у моје име пренесете моју задужбину која се данас налази под покровитељством Нар. Музеја у Академију наука. Разуме се под условом, да Академија троши, као што је и Музеј до сада трошио, само приход од те задужбине на публикације српских старина и на повремену куповину дела српске уметности за галерију Нар. Музеја.”¹⁸

Петковић је приликом преношења Задужбине покушао да задржи примерке књига едиције *Српски споменици*, сматрајући их музејском својином,¹⁹ али се из акта о примопредаји види да договор о том питању није постигнут и да су Академији, осим банковне књижице, предата и четири ормана са 2441 примерком књига.²⁰ Пупинова одлука да своју задужбину, чија су средства била намењена „публиковању српских старина”, стави под управу Академије показала се далековидом и исправном, с обзиром на то да је недуго потом, оснивањем Музеја кнеза Павла, едиција *Српски споменици* угашена.

121.

Документ о преносу Фонда Михајла Пупина из Народног музеја у Српску краљевску академију од 31. децембра 1934. (Архив САНУ, Задужбина Михајла Пупина)

¹⁸ Архив САНУ, Задужбина Михајла Пупина, акт бр. 664 од 26. јула 1934.

¹⁹ Архив САНУ, Задужбина Михајла Пупина, акт бр. 965 од 31. децембра 1934.

²⁰ Архив САНУ, Задужбина Михајла Пупина, акт бр. 39 од 31. јануара 1935.

ФОТО-ДОКУМЕНТОВАЊЕ БАШТИНЕ (1935–1940)

Средњовековна збирка Музеја кнеза Павла

„Једино чега нема у Музеју у оној мери у којој би требало, то је српска средњовековна уметност, која представља највеће културно дело и највећи понос нашег народа. И наши и страни посетиоци одлазе из Музеја не видевши оно што је најлепше у целокупној нашој прошлости. Стварање средњовековне збирке остаје једна од главних брига за управу Музеја Кнеза Павла.”

Милан Кашанин¹

VIII
Грачаница, поглед на сводове и куполе храма са северне стране (ЕРНЕ, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, С 11718, детаљ) (стр. 182–183)

Када је у марту 1935. године Историјско-уметнички музеј, како се тада називао Народни музеј, спојен с Музејом савремене уметности и када је настао Музеј кнеза Павла, који је смештен у адаптиране просторије Новог двора (сл. 122), започело је ново поглавље у тада девет деценија дугој историји Народног музеја.² Владимир Петковић је смењен са места управника Музеја, а за директора Музеја кнеза Павла постављен је Милан Кашанин, дотадашњи кустос Музеја савремене уметности и близак кнежев пријатељ (сл. 123).³ Он, за разлику од својих претходника, није био и професор Универзитета, те је могао у потпуности да се посвети уређењу новоформиране институције која је требало да буде „прави европски музеј, достојан југословенске престонице и њених културних потреба.”⁴ У просторијама Новог двора коначно је било могуће изложити велики број предмета свих музејских одељења у складу с највишим принципима савремене музеологије. У тим новонасталим околностима и уз снажну подршку кнеза намесника Музеј је могао да организује и велике међународне изложбе, као и да покрене прво музејско гласило, научнопопуларног карактера – репрезентативни часопис *Уметнички преглед* (сл. 124).

Планирању сталне поставке новоформираног музеја приступило се с великом пажњом. Судаћи по документима Комисије за његово уређење, намера је била да се што боље представи „наша средњовековна уметност, која је у старом

¹ АНМ МКП, бр. 334 од 12. маја 1939.

² О томе в. *Музеј кнеза Павла*.

³ Г. Станишић, „Милан Кашанин као директор Народног музеја”, у: *Музеј кнеза Павла*, 216–246.

⁴ М. Кашанин, „Музеј Кнеза Павла”, *ЈИЧ* 1–4, 1936, 421.

122.
Нови двор, Музеј кнеза
Павла, тридесете године
20. века (колекција
Милоша Јуришића)

Народном музеју била врло слабо заступљена.⁵ Један од првих корака у правцу уређења поставке средњовековних и византијских старина била је молба упућена Управи Двора у којој је Комисија тражила да јој се ставе на располагање копије фресака из краљевске колекције.⁶ Реч је о већ помињаним копијама фресака што су урађене као предлошци за мозаике цркве на Опленцу, а које су 1927. биле изложене у Дому официра краљеве гарде у Топчидеру и 1931. у Павиљону „Цвијета Зузорић”.⁷ Наиме, првобитан план је био да се Средњовековна збирка изложи у чак седам сала у десном крилу приземља Новог двора, али како је на том месту смештен Маршалат двора, средњовековно одељење је добило на располагање једну просторију, у којој није било простора за излагање копија фресака.

Ипак, није се одустало од намере да се у сталној поставци нађу „најважнија и најскупоценија документа наше културне историје”.⁸ Тада су у Музеј кнеза Павла пренети Мирослављево јеванђеље и Призренски препис Душановог законика (сл. 125, 126).⁹ Како би та два рукописа била ваљано изложена, обезбеђена је специјална месингана витрина од непробојног стакла, са лежиштем за рукопис пресвученим специјалном материјом која није примала прашину и која је била осигурана од мољаца и књишких паразита, удешена за повремену вентилацију према свим модерним

⁵ АНМ, акт Комисије за уређење Краљевског музеја, бр. 19 од 18. децембра 1934.

⁶ Исто.

⁷ Види горе стр. 135 и 147.

⁸ АНМ МКП, бр. 123 од 10. маја 1935.

⁹ Детаљно о томе како су Мирослављево јеванђеље и Призренски препис Душановог законика доспели у Музеј кнеза Павла в.: Д. Прерадовић, „Музеј кнеза Павла – средњовековно одељење”, у: *Музеј кнеза Павла*, 146–150.

123.
Милан Кашанин, 1933.
(Г. Станишић, „Милан Кашанин као директор Музеја кнеза Павла”, *Музеј кнеза Павла*, 216)

124.
Уметнички преглед,
насловна страна

прописима по којима се чувају књиге (сл. 143).¹⁰ Једнако као за рукописе, и за друге врсте предмета су прављене наменске витрине, док су легенде, на српском и француском језику, гравирание на месинганим плочицама, а информативни панои, такође двојезични, штампани на матираном стаклу.¹¹

При избору предмета поштовани су стандарди квалитета и водило се рачуна о томе да сале не буду претрпане, као и да пажња буде усмерена на примере, а не на серије.¹² Сачувани спискови предмета изложених у приземљу Музеја кнеза Павла пружају јасну слику о томе који су то експонати чинили поставку средњовековног одељења.¹³ У витринама су, поред рукописа и две повеље Ђурђа Бранковића, биле изложене и: *византијске драгоцености – 29 комада; византијски накит и стакло из околине Охрида из 5. и 6. века – 13 комада; старословенски и стари српски накит – 51 комад; средњовековне старине – 9 комада; црквени предмети из 18. и 19. века – 14 комада; фелон и епифрахил из 16. века, рад Десине српске принцезе из породице Бранковића, жене влашкој војводе Најоја*. Међу средњовековним старинама били су изложени запон хумског кнеза Петра, прстен краљице

¹⁰ АНМ МКП, бр. 684 од 12. новембра 1935.

¹¹ М. Кашанин, „Музеј Кнеза Павла”, 422–423.

¹² Исти, „Шта су и чему данас служе Музеји”, *Време*, 6–9. т. 1936, 5.

¹³ Сачувана су два списка експоната изложених у Музеју кнеза Павла. У заглављу списка који у тексту називамо првим стоји: *Списак изложених објеката у Музеју кнеза Павла*, а у заглављу другог: *Списак изложених експоната старе хришћанске и средњовековне збирке у приземљу Музеја кнеза Павла*. Нажалост, ни на једном наведеном списку није забележен датум састављања (Заоставштина Ђорђа Мано-Зисија у архиви Народног музеја).

Теодоре, део полијелеја из Марковог манастира са именом краља Вукашина, као и сребрни тањир са именом цара Душана (сл. 128).¹⁴ Реч је о тањиру који се појавио на тржишту 1934. и за који Народни музеј није могао да добије средства, а који је убрзо купио Музеј савремене уметности за 5000 динара.¹⁵ У тој сали били су још изложени: иконе и три црквена звона, пет уломака камене пластике из Бањске, два рељефа из цркве у Ораховцу код Призрена (Благовести и свети Ђорђе), као и аркада циборијума из Улциња.¹⁶ У једном тренутку је изложена

¹⁴ М. Кашанин, „Музеј Кнеза Павла”, 428.

¹⁵ Тањир је откупљен од Зарија Сејменовића, из села Вотоша у Вардарској бановини, по одобрењу Министарства просвете, П. бр. 8741, од 14. марта 1935. (АНМ, Фонд Музеја савремене уметности, бр. 89 од 25. марта 1935).

¹⁶ Уломци из Бањске пренети су у Музеј 1935. године (АНМ МКП, бр. 656 од 1. новембра 1935), а рељефи из Ораховца 1936. (АНМ МКП, бр. 113 од 27. фебруара 1936). Улцињски циборијум је донесен у Музеј 1937. године. У(редништво), „Музеј кнеза Павла.

125.
Мирослављево
јеванђеље, јеванђелисти
Јован, Марко и Лука
(фотографија у јавној
употреби)

126.
Призренски препис
Душановог законика
(фотографија у јавној
употреби)

127.
Витрина са
Мирослављевим
јеванђељем у сталној
поставци Музеја
кнеза Павла (кадар
пропагандног филма
о Музеју кнеза Павла,
<https://www.youtube.com/>)

поставка средњовековне уметности проширена на још једну мању просторију, а познато је и да су четири иконе биле изложене у тзв. нумизматичкој сали.

У складу са едукативном мисијом која је истакнута у раду Музеја кнеза Павла, убрзо по отварању сталне поставке за публику отпочело се са одржавањем курсева којима је Музеј тежио да *ипрактично уиозна своје слушаоце како се њеда нека уметничка слика, скулптура и предмет примењене уметности*.¹⁷ Предавања су одржавана у летњем и зимском семестру, по четири недељно, у изложбеним просторијама. Програм курсева обухватао је, између осталог, и течај *Византијске и српске сликарине у средњем веку* током пролећног семестра, као и у току зимског течај *Византијски и средњовековни новци*. Музеј је ту праксу одржао и под окупацијом (1942–1944), а због великог броја полазника предавања су 1943. године премештена на Коларчев народни универзитет.¹⁸

У задатак часопису *Уметнички ирејлед* стављено је да се пише „о важним темама, уметницима или појединим делима, на начин који ће бити истовремено

Нове аквизиције – изложбе – откопавања – посете”, *Уметнички ирејлед*, год. I, св. I, 1937, 29.

¹⁷ АНМ МКП, др. 121 од 26. фебруара 1936.

¹⁸ А. Bandović, „Музејски курс и археологија током II светског рата у Београду”, *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 9/3, 2014, 625–646.

и савремен, веома стручан и популаран”.¹⁹ Часопис је излазио једном месечно, осим у августу и септембру, и био је намењен не само стручњацима већ и љубитељима уметности. Средњовековна уметност имала је важно место у свим бројевима *Уметничкој ирејледа*. На његовим су страницама објављивани текстови који су се тицали неких мање истражених области националне медијевистике, као што су, на пример, Кашанинови радови о средњовековној скулптури или о цивилној и војној архитектури, а затим текст Александра Дерока о средњовековним тврђавама,²⁰ али нису биле занемеране ни теме из европске уметности

¹⁹ И. Суботић, *Милан Кашанин, европска уметност и часопис „Уметнички ирејлед”*, ЗНМ 16/2 (1997), 111. *Уметнички ирејлед* је излазио од 1937. до почетка рата (март 1941. године) сваког месеца, осим у августу и септембру. Детаљније о *Уметничком ирејледу* в.: *Уметност за читање. Часопис Уметнички ирејлед и његов значај*, ур. З. Бојић, Б. Јовић и С. Полић, Београд, 2021.

²⁰ За садржај свих бројева *Уметничкој ирејледа* в. А. Петровић, „Попис издања Музеја кнеза Павла”, у: *Музеј кнеза Павла*, 206–214.

128.
Душанов тањир, сребро,
позлата, ливење,
урезивање, 1345–1355.
(инв. бр. 26_2001)

129.
Три наруквице из
Маркове Вароши код
Прилепа, сребро,
позлата, ливење, ковање,
филигран, гранулација,
прва половина 14. века
(инв. бр. 26_309, 310 и
312)

средњег века.²¹ У једном од првих бројева публикован је чланак Светозара Радојчића (1909–1978), који до тада није сарађивао с Народним музејом,²² насловљен *Наша старина уметности и ми*. У њему је аутор скренуо пажњу на то да постоји велика дисонанца у квалитету истраживања између политичке историје и историје уметности и истакао неопходност рада на синтези српске средњовековне уметности, што је била и својеврсна критика дотадањег рада на проучавању српске средњовековне уметности.²³

Но, поред свега реченог, основна брига у вези са средњовековном збирком ипак се односила на њено обогаћење, те су кустоси Музеја кнеза Павла

²¹ М. Глигоријевић Максимовић, „Уметнички преглед: разматрања о средњем веку”, у: *Уметности за читање*, 141–156; М. Живковић, „Средњовековне минијатуре у часопису Уметнички преглед”, у: *Уметности за читање*, 233–249.

²² О односу Владимира Петковића и Светозара Радојчића в. А. Вујновић, *Светозар Радојчић: животи и дело*, Београд, 2015, 69, 97, 100 *et passim*.

²³ С. Радојчић, „Наша стара уметност и ми”, *Уметнички преглед*, књ. 1, св. 3, 1937, 65–66.

повремено одлазили на путовања „ради проучавања и прибирања старих уметничких објеката”.²⁴ Музеј је располагао солидним буџетом за куповину средњовековних старина,²⁵ што је имало за резултат неколико важних аквизиција. Куповало се углавном од познатих скопских антиквара. Свакако најзначајнија набавка јесте изузетна колекција накита из Маркове Вароши – седам гривни, пар великих наушница и сребрни реликвијар – која је купљена 1938. године (сл. 129). Међу значајнијим предметима што их је Музеј кнеза Павла откупио налазио се и ранохришћански полијелеј из Марковог града код Пирота. Међутим, и поред тога што су околности за набавку предмета биле значајно повољније него претходних година, и упркос свим напорима управа Музеја кнеза Павла није успела да оствари свој наум о увећању средњовековне збирке.

Инвентарисање колекције снимака

Кустос средњовековне и историјске збирке био је Ђорђе Мано-Зиси, чија је дужност била и да се стара о фотографској архиви. Он је убрзо по оснивању Музеја кнеза Павла наставио рад на инвентарисању неколико хиљада негатива фотографских плоча снимљених по средњовековним манастирима. За те фрагилне плоче су тада набављени и посебни ормани.²⁶

Пре 1934. године снимци нису инвентарисани, али су у периоду интензивних истраживања и снимања формиран албуми споменика, који се и данас чувају у Одељењу за архивску и документациону грађу Народног музеја Србије. Они чине неодвојив део колекције снимака посебно стога што су се у њима сачувале фотографије чије су плоче у међувремену страдале. Сачувана је и картотека Фотографске архиве Музеја кнеза Павла. Ти картони, понекад, осим основних информација о снимку, садрже и драгоцене податке о идентитету сниматеља, као и времену настанка снимака (сл. 130). Захваљујући њима је било могуће утврдити да је Музеј кнеза Павла преузео и дворску збирку снимака на стакленим плочама, који су настали током припрема за израду картона за мозаике цркве на Опленцу. Ти негативи су у картотеци и означени као дворске фотографије.

Преузимање дворских фотографија било је у сагласју са жељом управе Музеја да створи велику централну фото-архиву свих важнијих уметничких споменика у земљи.²⁷

²⁴ АНМ МКП, акт бр. 695 од 14. новембра 1936.

²⁵ Буџет за куповину и ископавање средњовековних и историјских објеката износио је 25.000 динара. Године 1939. тражено је да се та сума увећа за 5.000 динара, јер је дотадашња била мала (АНМ МКП, акт бр. 535 од 20. јула 1939).

²⁶ М. Кашанин, „Музеј Кнеза Павла”, 429.

²⁷ Исто.

Broj 101	Broj negativa A.1620	Inv. br. objekta	Mesto čuvanja Srednji vek	
			Negativ s.b.	Objekat
Datum snimanja: 1927 snimio: Pavel16		Naziv objekta: V R A Ć E V Š N I C A Južna fasada		
Vreme	Nalazište, mesto	Materijal	Tehnika Arhitektura	
Autor		Primedba:		

130.
Картон фототеке Музеја
кнеза Павла

Снимања споменика

Након што је Музеј у априлу 1936. отворио сталну поставку за грађанство, било је могуће наставити рад на проширењу колекције снимака. Поред снимања која су се обављала под ингеренцијама Музеја, пажљиво су праћена катастарска снимања на читавој територији Краљевине Југославије и редовно су упућиване молбе катастарским секцијама да се по један примерак основа старих градова или утврђења достави Музеју, што је у непосредној вези са Кашаниновим интересовањем за средњовековне градове и дворце.²⁸ Осим тога, Кашанин се обраћао и Ваздухопловној команди од које је тражио авионске снимке Новог Брда и старог града Петрича, које је убрзо и добио (сл. 131).²⁹ Наредне године је за потребе илустровања чланка о Магличу успео да набави авионски снимак тог средњовековног утврђења на Идру.³⁰

²⁸ Обимну документацију о овој теми Кашанин је завештао Народном музеју и она је недавно објављена у целости. М. Кашанин, *Градови и дворци у средњовековној Србији*, ур. Б. Иванић, Београд, 2014.

²⁹ АНМ МКП, акт бр. 479 од 4. јула 1939; АНМ МКП, акт бр. 606 од 1. септембра 1939.

³⁰ АНМ МКП, акт бр. 1142 од 30. новембра 1940; М. Кашанин, „Град Маглич”, *Уметнички преглед* књ. 4, св. 1, 1941, 8–14.

Музеј кнеза Павла није се више налазио под ингеренцијама Краљевске академије, због чега је прекинуто с праксом објављивања годишњих извештаја директора и кустоса у њеном *Годишњаку*, а у *Уметничком ирејледу* нису помињане кампање снимања средњовековних споменика, па је на основу архивске грађе, најчешће посредно, могуће утврдити који су споменици и када снимани. Реч је о молбама за дозволу снимања које је директор Музеја упућивао Светом архијерејском синоду Српске православне цркве, епископима и старешинама манастира,³¹ о одлукама Архијерејског синода,³² о путним налозима издатим кустосу Ђорђу Мано-Зисију и препаратору Бранимиру Бугарчићу, који је обављао снимања на

³¹ АНМ МКП, акт бр. 699 од 21. септембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 732 од 26. септембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 734 од 26. септембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 819 од 2. новембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 319 од 11. маја 1937; АНМ МКП, акт бр. 320 од 11. маја 1937; АНМ МКП, акт бр. 321 од 11. маја 1937; АНМ МКП, акт бр. 322 од 11. маја 1937; АНМ МКП, акт бр. 476 од 21. јула 1937; АНМ МКП, акт бр. 477 од 21. јула 1937; АНМ МКП, акт бр. 889 од 2. децембра 1937; АНМ МКП, акт бр. 911 од 4. октобра 1938; АНМ МКП, акт бр. 1069 од 2. децембра 1938; АНМ МКП, акт бр. 754 од 14. октобра 1939.

³² АНМ МКП, акт бр. 853 од 11. новембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 854 од 11. новембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 432 од 12. јула 1937; АНМ МКП, акт бр. 612 од 26. августа 1937; АНМ МКП, акт бр. 613 од 26. августа 1937; АНМ МКП, акт бр. 385 од 22. јуна 1937.

терену,³³ као и о објавама које је Музеј упућивао надлежним цивилним, црквеним и војним властима у вези с путовањима музејских стручњака.³⁴ За разлику од претходног периода када је фотограф ишао у пратњи неког од стручњака, сада је већину снимања Бугарчић обављао самостално, а како истиче Кашанин у својим писмима црквеним властима, он је „потпуно вичан своме послу и знаће одговорити своме постављеном задатку са пуним поштовањем наших црквених и националних светиња”. Једновремено се директор Музеја обраћао и цивилним, првенствено локалним, властима с молбом да му се не смета на путовању, већ да му се у случају потребе укаже помоћ.

Године 1936. снимани су споменици на територијама Жичке, Рашко-призренске и Скопске епархије: Студеница, Сопоћани, Пећка патријаршија, Дечани, Грачаница, Псача, Лесново и Марков манастир.³⁵ Током 1937. Бугарчић је фотографисао Пећку патријаршију, Морачу, Сопоћане, Грачаницу, Дечане, Градац, Петрову цркву, Ђурђеве ступове, Вољавчу, порушене цркве у Бродареву, Студеницу, Ариље, Милешеву и Добрун, Давидовицу, Хисарцик и Жежевицу код Чачка.³⁶

С обзиром на значајан обим снимања, у предлогу буџета за 1938/1939. годину тражено је да се повећају средства за ту музејску активност.³⁷ Године 1938. у Музеј је донето око 1000 снимака, и то не само српских средњовековних манастира (Жича, Грачаница, Пећка патријаршија, Старо Нагоричино, Матеич, Раваница, Дечани)³⁸ већ – како се наводи у извештају за 1938. – и споменика „далматинске и старохрватске уметности у Приморју” (сл. 132).³⁹

Наредне 1939. године Бугарчић је више пута одлазио у Дечане, где је фотографисао живопис и скулптуру, јер су у то време извођени радови на рестаурацији цркве па су биле подигнуте скеле, што је омогућавало снимање и мање приступачних делова цркве.⁴⁰ Тада је и Ђурђе Бошковић са скела снимиио

131.
Авионски снимак Новог
Брда

³³ АНМ МКП, акт бр. 199 од 21. марта 1937; АНМ МКП, акт бр. 636 од 2. јула 1938; АНМ МКП, акт бр. 663 од 20. јула 1938; АНМ МКП, акт бр. 961 од 24. октобра 1938; АНМ МКП, акт бр. 1069 од 2. децембра 1938; АНМ МКП, акт бр. 744 од 12. октобра 1939; АНМ МКП, акт бр. 22 од 16. јануара 1940.

³⁴ АНМ МКП, акт бр. 664 од 20. јула 1938; АНМ МКП, акт бр. 1068 од 2. децембра 1938.

³⁵ АНМ МКП, акт бр. 699 од 21. септембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 732 од 26. септембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 734 од 26. септембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 819 од 2. новембра 1936; АНМ МКП, акт бр. 854 од 11. новембра 1936.

³⁶ АНМ МКП, акт бр. 199 од 21. марта 1937; АНМ МКП, акт бр. 319 од 11. маја 1937; АНМ МКП, акт бр. 320 од 11. маја 1937; АНМ МКП, акт бр. 321 од 11. маја 1937; АНМ МКП, акт бр. 322 од 11. маја 1937; АНМ МКП, акт бр. 476 од 21. јула 1937; АНМ МКП, акт бр. 477 од 21. јула 1937; АНМ МКП, акт бр. 629 од 11. септембра 1937.

³⁷ АНМ МКП, акт бр. 465 од 21. јула 1937.

³⁸ АНМ МКП, акт бр. 636 од 2. јула 1938; АНМ МКП, акт бр. 663 од 20. јула 1938; АНМ МКП, акт бр. 664 од 20. јула 1938; АНМ МКП, акт бр. 961 од 24. октобра 1938; АНМ МКП, акт бр. 1068 од 2. децембра 1938; АНМ МКП, акт бр. 1069 од 2. децембра 1938.

³⁹ АНМ МКП, акт бр. 83 од 27. фебруара 1939.

⁴⁰ АНМ МКП, акт бр. 744 од 12. октобра 1939; АНМ МКП, акт бр. 754 од 14. октобра 1939.

132.
Катедрала Светог Јакова
у Шибенику, изглед са
североисточне стране
(А 1614)

133.
Дечани, конзола
поткровног фриза,
женска глава са марамом
(Ц 22)

134.
Дечани, конзола, свирач
шалмаја (Ц 88)

конзоле за потребе монографије о Дечанима (сл. 133, 134).⁴¹ Бугарчић је са Иваном Здравковићем (1903–1991), архитектом и помоћником кустоса Музеја кнеза Павла, исте године снимао и Ѓвилане, Ново Брдо и Петрич.⁴² У Дечане се вратио и следеће 1940. године, а током те године снимања су обављена још и у Студеници, Старој Павлици, Пећкој патријаршији и Каленићу.⁴³

Бранимир Бугарчић се из Дечана вратио 8. новембра 1940. године.⁴⁴ Било је то последње снимање неког средњовековног споменика које је извео Народни музеј. Улазак Југославије у Други светски рат прекинуо је сваки даљи рад на терену. У то време је музејска фото-документација бројала више од 10.000 фотографских плоча.⁴⁵

⁴¹ Архив САНУ, акт бр. 754 од 2. октобра 1939.

⁴² АНМ МКП, акт бр. 468 од 1. јула 1939.

⁴³ АНМ МКП, акт бр. 22 од 16. јануара 1940.

⁴⁴ У архиви Народног музеја сачуван је путни рачун што га је Бранимир Бугарчић поднео по завршетку службеног пута који је трајао од 15. октобра до 8. новембра 1940. АНМ МКП, акт бр. 1137 од 27. новембра 1940.

⁴⁵ АНМ МКП, акт бр. 588 од 10. новембра 1941.

ИЗАЗОВИ НАУЧНИХ ЕКСКУРЗИЈА

Организација научних екскурзија била је својеврстан подухват. Тешко је с данашњег становишта појмити с каквим су све препрекама и изазовима били суочени сви напред поменути истраживачи старина. Успутне белешке, записи на маргинама, те документи практичне природе који су се односили на организацију путовања и боравак на терену, попут молби црквеним властима, полицији, српској железници или пак рачуна за куповину фотографске опреме и њен превоз до локалитета, допуштају да се наслуте околности с којима су били скопчани путовања и теренски рад. У дописима са терена чита се и о недостатку финансијских средстава, а новински чланци и мемоарске белешке истраживача бележе ванредне околности превоза и смештаја на терену.

О томе колико је напора требало уложити за набавку фотографске опреме писано је напред.¹ Валтровићу је било потребно неколико година да дође до првог музејског апарата, о којем нажалост не знамо ништа. Тај апарат очито није био у функцији када је Петковић 1906. године кренуо у обилазак српских манастира у пратњи Габријела Мијеа. Те године је Српска краљевска академија набавила фотографску опрему за потребе снимања докумената на Светој Гори што га је обавио Драгутин Анастасијевић, који се лично постарао око куповине фотографског апарата у Минхену. По савету Крумбахера, за Академију је купљен апарат који је користио папирне ролне, а не стаклене плоче, што је Анастасијевићу значајно олакшало рад јер, како је сам написао, „Нити морам да вешам документе по зидовима, ни да се пењем и скидам; већ ширим један по један на табли од даске и снимам. Не морам да се сваки час затварам у мрачну собу и да пуним касете, већ напуним једанпут, па ми је доста за два дана.”² Народни музеј је био у могућности да прва снимања обави 1908. године, и то с опремом која је подразумевала технику суве желатинске плоче. Судаћи по формату стаклених плоча које су наведене у најстаријем инвентару као и оних које су сачуване, на терен се ишло са најмање два апарата, а вероватно и три, од којих је један користио плоче 18 × 24 cm, други 13 × 18 cm или 12 × 16 cm и трећи 9 × 12 cm. Могуће је да се

IX
Жарко Татић, Александар
Дероко и Лазар
Мирковић на крову цркве
Светих апостола у Пећи
(А 1286, прекадрирано)
(стр. 198–199)

¹ В. стр. 34.

² Архив САНУ, ЉК, 522, fol. 60–61. Цитирано према: Ђ. Бубало, „Драгутин Анастасијевић на Светој Гори 1906/1907. и 1912.”, 249. Предности рада с тим фото-апаратом у светогорским архивима је у појединостима описао Д. Анастасијевић у говору издању српских повеља из Лавре. „Српски архив Лавре атонске”, *Споменик СКА* 56, 1922, 20.

135.

Воловска забрана са
фотографском опремом
испред Раванице, 1935.
(Археолошки институт у
Београду, Легат Ђурђа
Бошковића)

један део музејске фотографске опреме може идентификовати на списку предмета враћених у Србију након Великог рата, у којем се наводе два апарата – један формата 12 × 16 cm а други 18 × 24 cm, три објектива и други делови фотографске опреме.³

То што су за снимања коришћене стаклене плоче с временом се показало као исправна одлука, будући да су ти снимци у принципу добро очувани и без изузетка одличног квалитета. То је, међутим, за истраживаче и сниматеље значило да су на пут ишли натоварени стотинама килограма опреме (сл. 135). Тако је Петковић 1920. године од министра саобраћаја тражио три бесплатне возне карте (за себе и двојицу послужитеља) од Београда до Скопља и одатле до Косовске Митровице и натраг до Београда, „са правом ношења до 800 кг. пртљага”.⁴ Када је у марту 1925. Жарко Татић са фотографом отишао у Хиландар, Светом Гором се пронела вест о томе како су стигли на Атос са силним пртљагом, толиким да „У Кареји није више било мазга да све то потоваре из лађе”.⁵ Био је то пртљаг музејског фотографа, који је на пут понео „апарате, плоче и мрачну комору са свима фотографским потребама”.⁶ Одређену слику о томе шта се све од фотографске опреме и материјала носило на пут даје списак опреме коју је Габријел Мије донео у Србију за потребе истраживања 1934. године.⁷ На том списку су се нашли: три апарата – један 18 × 24 cm и два 13 × 18 cm, укупне тежине 10 kg, 4 фотографска статива – и то по један од 4 m и 3 m и два од 1,60 m, који су тежили 40 kg (сл. 136), потом двоје расклопивих мердевина – од 4 m и 2,80 m, у тежини од 30 kg, те 162 кутије фотографских плоча, што је износило 150 kg и, на крају, 10 kg хемикалија. Дакле,

³ АНМ, акт без броја, 1919. Цитирано према: Ј. Премовић, „Фотографске технике у документовању баштине у 19. и 20. веку”, *ЗНМ* 23/2, 2018, 300, нап. 71.

⁴ АНМ, акт бр. 143 од 27. априла 1920.

⁵ Ж. Татић, *Трајом велике историје*, 22.

⁶ Исто.

⁷ Реч је о нацрту писма које је Ђурђе Бошковић упутио Министарству иностраних послова како би се француском истраживачу дозвола за увоз фотографске опреме и материјала из Француске, издата 1934, продужила до краја 1935. године. Документ се чува у Легату Ђурђа Бошковића у Археолошком институту у Београду.

то је укупно 240 kg пртљага. Да је реч о „стандардној” опреми која се носила на терен потврђује и један, истина доцнији, документ из заоставштине Владимира Петковића.⁸ На том месту он наводи да су за „проучавање и испитивање споменика” потребни:

- 1) фотографски апарат 18/24 са нормалним стативом;
- 2) фотографски апарат 13/18 “ “ “
- 3) “ “ 9/12 “ “ “
- 4) статив који се може извући до 4 m висине;
- 5) сочива дупла анастигмат;
- 6) целокупан фотографски лабораторијум;
- 7) фотографски материјал (плоче, хартије итд.);
- 8) 2 рефлектора за осветљавање мрачних површина;
- 9) доглед;
- 10) увеличавајуће стакло;
- 11) апарат за увеличавање фотографија;
- 12) двокраке склапајуће лествице за висину од 4 m;
- 13) епидиаскоп

Под тачком 6 овог списка чита се да се на терен носио сав материјал неопходан за развијање снимака на локалитету. Шта је све то подразумевало показују сачувани рачуни о набавци фотографског материјала. Петковић је тако 1933. године Академији доставио рачун о набавци материјала што га је носио у Дечане. Поред 23 кутије са по 4 Agfa плоче у доји и укупно 8 туцета плоча „Agfa Chromoislor” оба формата (13 × 18 и 18 × 24), било је потребно, између осталог, набавити 19 кутија изазивача за плоче у доји те 15 пакета фотографског папира и 2,5 kg фиксир натрона.⁹ Број снимака који Петковић наводи у свом извештају Академији показује да је искоришћеност материјала практично била стопроцентна,¹⁰ што објашњава зашто је Петковић и након што је престао да ради у Музеју тражио да му се приликом теренског рада придружи Јаков Павелић, који је наставио с радом у Музеју кнеза Павла. Поред материјала за израду снимака, на пут се носио и магнезијум за лампе којима је осветљавана унутрашњост храма.

136.

Фотограф Борис Володин, сниматељ Габријела Мијеа, у порти Каленића, 1935. (Археолошки институт у Београду, Легат Ђурђа Бошковића)

⁸ У питању је подробан списак, састављен 20. априла 1946. године, у којем се наводе материјал и приручна библиотека неопходна за рад на терену. Документ се чува у Заоставштини Владимира Петковића у Народном музеју Србије.

⁹ Архив САНУ, акт бр. 726 од 26. септембра 1934.

¹⁰ Архив САНУ, акт бр. 695 од 7. новембра 1934.

Мада је познато да је Петковић користио магнетијумске лампе још приликом првог снимања споменика 1908,¹¹ било је случајева да старешина храма није пристајао на то да се магнетијум користи у цркви, нити да се у унутрашњости храма постави скела.¹² Подизање скеле на локалитету био је неопходан услов за ваљано снимање и тај је посао повераван радницима који су били ангажовани на локалитету. Тако су 1933. за потребе снимања у Дечанима биле подигнуте чак три скеле: једна у спољној припрати, друга у унутрашњости храма (сл. 137) и трећа уз фасаду.¹³ Сачуван је и рачун из 1940. године који је Бранимир Бугарчић поднео директору Музеја кнеза Павла, а који садржи ставке *скела* и *израда скеле*.¹⁴ Истовремено су били ангажовани и људи који су чистили и квасили фреске сунђерима натопљеним водом, што је омогућавало да се постигне бољи квалитет снимка.

Организација самог путовања такође није била једноставна. Долазак до цркава и манастира носио је са собом различите врсте изазова, који су се тицали како самог путовања тако и могућих опасности на путу. Стога су о путовањима музејских стручњака, осим надлежних црквених власти, биле обавештаване и цивилне, обласне и средње власти, уз молбу да им олакшају кретање територијом за коју су били надлежни. Како су пре Великог рата била планирана и истраживања ван граница Србије, Васић је 1911. године писао министру спољних послова молећи га да се обрати српским конзулима у Турској како би турске власти Петковићу пружиле заштиту на терену.¹⁵ Међутим, управо с тог пута Петковић је био приморан да се врати, али из других разлога. Наиме, те године је у области Старе Србије избила епидемија колере.¹⁶ И 1924. године „експедиција у Црну Гору, долину Лима и око Призрена, била је скопчана са врло великим тешкоћама, с обзиром на јако маларичне крајеве, кроз које се пролазило и на недостатак сваке удобности за становање”.¹⁷

¹¹ АНМ, акт бр. 102 од 7. априла 1908.

¹² В. Петковић, „Народни музеј у 1926. години”, 296.

¹³ Архив САНУ, акт бр. 695 од 7. новембра 1933.

¹⁴ АНМ МКП, акт бр. 1137 од 27. новембра 1940.

¹⁵ АНМ, акт бр. 167 од 2. јула 1911.

¹⁶ АНМ, акт бр. 187, јул 1911. О епидемији колере у Османском царству в.: Е. К. Unat, “Cholera epidemics in the Ottoman Empire during 1910–1913. and relevant events”, *Yeni Tip Tarihi Arastirmalari* 1, 1995, 55–65.

¹⁷ В. Петковић, „Народни музеј, Хисторијско-уметнички музеј у 1924. години”, 179.

У годинама непосредно након Првог светског рата више истраживача сведочи о томе да се морало водити рачуна и о физичкој безбедности. Тако се Петковић 1920. године обратио министру просвете и црквених дела писмом у којем га моли следеће:

„Пошто ћу са господином Пашком Вучетићем и Антом Мудровчићем, препаратором приликом престојећег нашег путовања у Нови Пазар и Кос. Митровицу и даље долином Лима, ради проучавања старих цркава, путовати кроз несигурне пределе то сам слободан умолити господина Министра, да би изволео подејствовати код господина Министра Војног и Морнарице, да ми изволи дати на послугу три револвера са по 20 метака, које ћу у случају да потрошим платити.”¹⁸

Једновремено је упутио и другу молбу, у којој тражи „потребан број жандарма коњаника у подручним областима као пратњу, на расположење.”¹⁹

Отприлике у исто време Растко Петровић се упутио у Соколицу, али се пре одласка у манастир сусрео са виђенијим локалним муслиманима, који су о његовом проласку обавестили сва села и који су га, лично наоружани, од одређене тачке отпратили до цркве у којој се налази Богородичина скулптура.²⁰ Наоружану пратњу имали су и Габријел Мије и Милан Кашанин 1924. године на делу пута од Цурова према Пријепољу. Њихову кочију пратило је чак шест жандарма које је послао локални начелник да их штите од евентуалног напада друмских разбојника.²¹

Тежило се да се та путовања – која су, у зависности од финансијских средстава, трајала од неколико дана до неколико месеци – организују током пролећа, почев од априла, или радије током летњих месеци. Петковић у неколико наврата пише управо о томе како су само летњи месеци, јун, јул и август, пожељни за путовање и рад на терену.²² То је био период године који се поклапао са школским распустом када Петковић није имао обавезе на Универзитету.

Путовало се возом докле је то било могуће, а потом коњском или воловском запрегом као и на магарцима. Запослени у Народном музеју успевали су бесплатно да добију возне карте, али је свакако највећу препреку представљала количина пртљага који су морали да носе са собом. Њихова путовања била су скопчана са честим преседањима, што је додатно утицало на дужину екскурзија и значајно компликовало кретање. Примера ради, путовање које је 1908. године предузео Петковић зарад проучавања Горњака, Раванице, Сисојевца, Каленића, Манасије и Тршке цркве имало је следеће етапе: Београд–Дубравица, Дубравица–Пожаревац, Пожаревац–Петровац–Горњак, Горњак–Свилајнац–Манасија, Манасија–Раваница, Раваница–Ђуприја, Ђуприја–Јагодина, Јагодина–Каленић,

¹⁸ АНМ, акт бр. 122 од 18. априла 1920.

¹⁹ АНМ, акт бр. 123 од 18. априла 1920.

²⁰ Р. Петровић, „Света сељанка на Косову”.

²¹ М. Кашанин, „Низ Лим. Од Бање до Пријепоља. Пут, градови, хајдуци и јагањци”, *Време*, 29. 9. 1924, 4.

²² АНМ, акт бр. 115 од 29. априла 1910; В. Петковић, „Извештај о раду у Одељењу за српску и византиску уметност” (1910), 197–198.

Карта 2.
Путања кретања
музејске експедиције
са претпостављеним
превозним средствима
1908. године

Каленић–Јагодина, Јагодина–Београд (карта 2).²³ Овај итинерер вероватно значи да је Петковић до Дубравице стигао бродом, а потом одатле наставио колима до Пожаревца те даље колима и, могуће, на коњима. Од Ђуприје до Јагодине је могао да путује возом, а након посете Каленићу поново се вратио у Јагодину, одакле је имао директан воз за Београд. Сачуван је и детаљан списак трошкова које је Петковић имао током истраживања 1910, из којег се види да је те године путовао возом, колима и на коњима. Из Београда је отишао возом до Трстеника, а у престоницу се вратио возом који је кренуо из Сталаћа.²⁴ Музејски делатници су за своја путовања добијали бесплатне возне карте II и III класе.

Бесплатне возне карте које су важиле за читаву територију Краљевине Југославије биле су додељене и свим учесницима Другог међународног конгреса византолога, како би им се омогућило да се боље упознају са наслеђем земље домаћина. За њих је по окончању радног дела конгреса организована петодневна стручна екскурзија. Краљевска влада је учесницима конгреса ставила на располагање две композиције са спаваћим колима и вагон-ресторанима и једну композицију која је носила аутомобиле којима су се учесници превозили од успутних станица до локалитета.²⁵ Прва станица је била Ђуприја, одакле су се византолози

²³ АНМ, акт бр. 102 од 7. априла 1908.

²⁴ АНМ, акт бр. 213 од 24. јула 1910.

²⁵ М. Радовановић, „Византолози на Косову”, *Политика*, 20. 4. 1927, 5.

138.
Аутомобил са учесницима Другог међународног византолошког конгреса заглављен у Скопљу (Археолошки институт у Београду, Легат Ђурђа Бошковића)

аутомобилима одвезли до Раванице, али нису, нажалост, могли да посете и Манасију. Из Ђуприје су се упутили пут Куманова, где су прво посетили Ново а потом и Старо Нагоричино. Пут су наставили ка Приштини како би посетили Грачаницу и Улпијану. Из Приштине су конгресисти продужили до Градског, где су обишли Стобе и мали импровизовани музеј у којем су се чували артефакти са локалитета. Наредно заустављање ове композиције било је у Скопљу. Мала група одабраних стручњака покушала је да посети Марков манастир, али у томе нажалост није успела будући да су, услед обилних киша, путеви били непроходни (сл. 138). Из Скопља су се упутили у Крушевац како би посетили Лазарев град и видели Лазарицу. Одатле се једна група одвојила и отишла пут Сарајева и даље ка Далмацији, док су се остали вратили у Београд.²⁶

Како је програм путовања био условљен оновременом железничком мрежом, конгресисти су били ускраћени за посету неким од најзначајнијих српских средњовковних цркава, о чему пише и Александар Дероко:

„Само штета, велика штета, од свега тог богатства, ови научници видеће врло мало. Најважнији споменици остаће и даље апсолутно неприступачни свакој посети, јер цео један крај где је некада био центар те велике старе државе наше, остао је кроз

²⁶ Оновремене дневне новине, *Политика* и *Време*, свакодневно су детаљно извештавале о екскурзији византолога.

139.

Александар Дероко
и Жарко Татић на
прозору капеле у кули
Жиче, током радова на
реконструкцији 1925.
(А 507)

векове потпуно напуштен, без путева и изолован. Да би се доспело до многих споменика треба ићи више сати коњима кроз планине, често само пешке. Тако ће сви ти страни научници моћи ићи само донде докле иде железничка пруга. А то је до Раванице, Лазарице, Св. Спаса у Скопљу, Грачанице, Нагоричина и Стоби-а. До Патријаршије Дечана и Студенице неће моћи прићи, и највећа богатства Милешеве и Сопоћана остаће и даље недостижна.²⁷

Из Дероковог пера су и живописни описи путовања које су он и Растко Петровић предузимали на самом почетку треће деценије прошлог века. Пишући о начину на који су се кретали, он бележи да „Аутобуса није било, а и железница врло мало. За превоз ретко је где постојао мали ффорд заостао из рата. Из Краљева се полазило у три сата ујутро поштанским 'дилижанцем' (таљиге покривене платненим арњевима), скоро као на 'дивљем западу', па стизало на ручак пред механу на Ушћу, а на спавање пред баљевачку”, а мало даље додаје: „Најубудљивије је ипак било од Пљеваља до Никшића. После. Св. Тројице. Четири дана све на самару.”²⁸

Тако је музејска екипа одлучила да избегне предугачко путовање преко брда на коњима до Андреаша па је, натоварена пртљагом, до цркве кренула чамцем. Нажалост, прелазак преко реке Треске био је кобан по Жарка Татића. Татић је тај немили догађај детаљно описао:

²⁷ А. Дероко, „Изложбе наших византијских уметничких дела”, 3.

²⁸ А. Дероко, „Мало неког давног сећања”, *Зограф* 3, 1969, 53, 54.

„Маја 1925. на неколико дана пре но што ће Њ. В. Краљ са Њ. В. Краљицом туда проћи здраво и срећно, експедиција Нар. Музеја са г. Др. В. Петковићем на челу и у којој је учествовао писац ових редова, пошла је истим малим чамцем уз набујалу реку. [...] Али изишавши на средину реке, веслачи, један сељак и писац ових врста [...] испустише управљање чамцем из својих руку и чамац им се у трен ока нађе назад, пред слатом и оним стенама које вире из воде и преко којих вода препљускује. [...] Да им се чамац не би преврнуо преко стења и све скупа поклопио, бродоломници почеше искакати редом, први, мештанин Здравко, уз плач, други, сликар г. Страла хладно и ћутећи, трећи, писац ових редова смејући се (ни сам не знајући зашто!) и најзад г. Др. Петковић, љутећи се! У води још, писац ових редова видео је да је најгоре прошао: сломио чашицу у левом колону, разбио се о стену од чега су се последице јавиле тек неколико месеци доцније, а годину и по доцније легао је у постељу из које се ни до данас (1929) није придигао.“²⁹

Колико год је приступ споменицима био компликован, толико се ни рад у њима није одвијао без тешкоћа. Тако је приступ капели у жичкој кули био могућ само помоћу мердевина, а оне су за Александра Дерока биле прекратке (сл. 136): „Требало је снимити ону капелу горе у Жичи. Покојни Жарко Татић (а било је то тамо ваљда 1925. године), наставио је био жицом неке криве мердевине, прислонио их и он, атлета какав је био, ухватио се горе и извукао 'на мишиће'. Ја за њим. Кад се после требало сићи, он опет 'на мишиће' доле до мердевина, а ја никако да дохватим ногама те проклете кратке и климаве мердевине...“³⁰

Иако поетичан, вероватно најверодостојнији опис оновремених теренских истраживања забележио је Ђурђе Бошковић (сл. 140), који је о раду Габријела Мијеа оставио следећи запис: „...месецима, из дана у дан, без недеље, без празника, без одмора, под најтежим приликама за путовање, становање и исхрану, на сунцу или киши, по рушевинама зараслим у коров, или у хладним црквама у којима сече промаја, на дрхтавим скелама које каткада допиру до под саму куполу.“³¹

Конечно, у промишљању резултата тих првих школованих истраживача потребно је узети у обзир и то да се до невелике стручне литературе о средњовековној уметности византијског културног круга, као и оне на Западу долазило уз велике напоре. Када се имају у виду све претходно наведене препреке с којима су се сусретали ти трудољубиви и неуморни прегалници, постају разумљивији избори и њихових тема истраживања и методологије рада, па самим тим и грешке које су биле неминовне.

140.
Ђурђе Бошковић виси на ужету на западној фасади Наупаре (Археолошки институт у Београду, Легат Ђурђа Бошковића)

²⁹ Ж. Татић, *Трајом велике прошлости*, 194, нап. 1.

³⁰ А. Дероко, „Мало неких давних сећања”, у: *Сећања конзерватора*, ур. Р. Станић, Београд, 1982, 12.

³¹ Ђ. Бошковић, „Габријел Мије и српски средњовековни споменици”, 477.

ЗАКЉУЧАК

Измeђу 1907. године, када је Владимир Петковић успео да поред истраживања Жиче изведе и њено прво снимање и тиме постави темеље музејске колекције снимака средњовековних споменика, и 1940, када је Бранимир Бугарчић, музејски фотограф, донео са терена последње снимке Дечана, стручњаци и сарадници Народног музеја су проучили и фото-документовали више од три стотине локалитета. Та делатност што је, с прекиди-ма, трајала дуже од три деценије имала је неколико фаза, које су одредиле оно-времене друштвено-политичке околности, с једне стране и унутрашња музејска политика, с друге.

Инсистирање Михаила Валтровића на наменски школованом стручном музејском кадру показало се вишеструко оправданим. Избором Милоја Васића и Владимира Петковића за кустосе Народног музеја, институције која је у првом веку свог постојања била одговорна не само за покретна већ и за непокретна културна добра, омогућен је развој археологије и историје уметности у Србији. То што се Народни музеј до 1935. године налазио под непосредним ингеренцијам Српске краљевске академије и што су запослени у њему једновремено били и универзитетски професори, умногоме је утицало на научну опредељеност музејских делатника. Петковићев долазак у Народни музеј 1905. означио је прекретницу како у формирању, до тада занемареног, Одељења за средњовековне и византијске старине, тако и на пољу изучавања средњовековне баштине. Оснивање Београдског универзитета (1905), односно установљење Катедре за византијску историју (1906), као и значај који је дат историји византијске архитектуре у курикулуму Техничког факултета додатно су допринели повећаном интересовању за истраживање *стaрина српских*. Тај се интерес снажно испољио већ 1906. године. Те године Милорад Рувидић и Бранко Таназевић, архитекте и професори Универзитета, организују теренска истраживања, Драгутин Анастасијевић почиње са снимањем докумената на Светој Гори, обнавља се часопис *Стaринар*, а у Србију долази Габријел Мије и, у пратњи Владимира Петковића и Петра Поповића, изучава српске средњовековне цркве и манастире.

Народни Музеј је 1907. године покренуо систематске кампање истраживања и снимања средњовековне архитектуре и живописа. Теренски рад имао је вишеструку намену. Било је потребно изучити и документовати споменике, констатовати стање њихове очуваности зарад израде пројеката за њихову заштиту и рестаурацију и једновремено радити на ширењу музејске колекције

Х
Пећка патријаршија,
поглед са источне стране
(А 12766)
(стр. 210–211)

формирањем једне збирке фресака, оригиналних или пак њихових копија, као и одливака скулптуре. Резултат те прве музејске научне мисије у потпуности је одговарао пројектованој замисли. На терену су направљени снимци и копиране три фреске, а једна је пренета у Музеј због опасности да би могла да отпадне са зида. Том приликом је Петковић заокружио раније започета истраживања Спасове цркве у Жичи, чије је резултате објавио у низу чланака у *Старинару* и тиме домаћој средини дао прву научну монографију једне средњовековне цркве.

Та прва фаза научних истраживања је због избијања Првог балканског рата морала бити прекинута. Владимир Петковић је у том периоду истражио и снимио нешто више од тридесет локалитета. Мада је постојала намера да се истраже и српске цркве и манастири ван оновремених граница Краљевине Србије, рад се морао ограничити на оне до којих је било могуће доћи без значајнијих препрека. Нажалост, невелика колекција снимака која је настала у периоду до 1911. године у великој је мери страдала приликом бомбардовања Београда на самом почетку Великог рата. Крхке стаклене плоче што су се сачувале представљају данас једно од највреднијих сведочанстава о стању у којем су били споменици почетком претходног столећа. Оновремене околности су биле такве да се том послу није могло приступити са унапред дефинисаним вишегодишњим планом рада, који би омогућио да се цркве и манастири проуче одређеним редом. Из тог разлога је Српска краљевска академија 1913. године основала *Одбор за израду њлана снимања и издавања споменика старе српске архитектуре и живописа*, чији рад, међутим, није заживео. Наиме, Академија је имала намеру да покрене кампање истраживања, у које је, нимало изненађујуће, био укључен и Петковић, а све то у намери да се резултати тих истраживања што пре и што квалитетније публикују. Но, након само две такве научне екскурзије одустало се од те амбициозне замисли, а на објављивање резултата тада истражених споменика чекало се готово две деценије. Стога је читав посао око истраживања средњовековне уметности и архитектуре препуштен Народном музеју, чији је стручни кадар имао не само довољно знања већ и ванредну вољу да тај нимало једноставан задатак и спроведе у дело.

У складу с тим је непосредно по окончању Првог светског рата Владимир Петковић, од 1919. директор Музеја, истраживања средњовековних споменика истакао као приоритет у раду те институције. Услови за наставак рада на терену стекли су се 1920. године, када је коначно било могуће обавити истраживања споменика на до тада недоступним просторима негдашње Отоманске империје. У годинама до 1927, када су знатно смањена средства намењена проучавању споменика на терену, у раду на истраживању, снимању и публиковању средњовековне архитектуре и живописа под покровитељством Народног музеја учествовали су готово сви оновремени медијевисти. Петковићу, који је предводио највећи број научних екскурзија, придружили су се у раду Лазар Мирковић и Жарко Татић, кустоси средњовековне збирке, Пашко Вучетић и Светислав Страла, сликари рестауратори, те Анта Мудровчић, Јаков Павелић и Владимир Петропавловски, фотографи. Са њима су сарађивали или су пак самостално

спроводили истраживања, уз финансијску и моралну подршку Народног музеја, Милоје Васић, некадашњи директор Музеја, Драгутин Анастасијевић и Владимир Ђоровић, историчари, Милан Злоковић и Ђурђе Бошковић, архитекти, као и Милан Кашанин, историчар уметности. Из тог интензивног и плодносног периода истраживања посебно се издваја 1925. година, када је током летњих месеци изведено чак осам научних екскурзија, укључујући у њих и истраживања манастира Хиландара на Светој Гори.

Резултати тако интензивног теренског рада су врло брзо и објављивани, па је тако трећу деценију 20. столећа обележила и ванредна издавачка делатност Народног музеја. Управо у том периоду је основана и едиција *Српски споменници* (1922), у оквиру које је објављено седам књига – пет монографија и два албума средњовековног сликарства. Њихово публиковање је од друге свеске било омогућено средствима Фонда Михајла Пупина, који је славни научник основао у Народном музеју.

Иако су 1927. године финансијска средства за рад у Народном музеју знатно умањена, теренска истраживања након тога ипак нису одустављена. У периоду до 1934. године било их је могуће обављати помоћу средстава која су обезбеђивали Академија и Универзитет, што се првенствено односило на Петковићева истраживања Пантократорове цркве у Дечанима. Бројни споменици су истражени и снимљени захваљујући анагажовању Ђурђа Бошковића, музејског кустоса, у Комисији за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина.

Након оснивања Музеја кнеза Павла (1935), пресељења у просторије Новог двора, промене управе и рада усмереног на богаћење збирки и њихову презентацију у за то адекватном простору, фокус који се до тада налазио на научном истраживању споменика померен је на њихово фото-документовање. Амбиција Музеја, који је носио име кнеза намесника, била је да створи велику централну архиву свих важнијих споменика на територији Краљевине Југославије. Међутим, са изузетком снимања обављеног на Јадранском приморју, примарно је настављено са фотографисањем српског средњовековног наслеђа. Бранимир Бугарчић, оновремени музејски фотограф, обављао је та снимања самостално, а за тих неколико година, до почетка Другог светског рата, колекција снимака средњовековних споменика значајно је обогаћена.

Детаљним увидом у рад на истраживању споменика стиче се утисак да он, упркос намери, није био резултат једног унапред замишљеног научног па потом и издавачког програма, али се запажа да су на почетку те активности пресудну улогу у избору предмета изучавања имала два критеријума. На првом месту је то био историјски значај цркве, а потом и могућност да се до ње дође. Пут до многих локалитета није постојао, док су неки били ван домашаја домаћих стручњака будући да су се налазили на територији под отоманском управом. Када се има то у виду, нимало не изненађује што на почетку систематског истраживања средњовековних споменика стоји Спасова црква у Жичи. Њен значај за средњовековну и новију историју био је вишеструк. Крунидбена црква српских средњовековних владара била је и место на којем је 1889. године миропомазан

млади краљ Александар Обреновић и где је 1904. године крунисан краљ Петар I Карађорђевић. Стога је највећа пажња истраживача током 19. и почетком наредног столећа била усмерена управо на Жичу, а потом и на Раваницу, задужбину и гробну цркву кнеза Лазара, за коју Петковић вели да је „надгробни споменик славе и величине српске, као маузолеум, подигнут над сахрањеном слободом и самосталношћу српске државе”.¹ Није без значаја било ни то што се до те две цркве могло стићи без значајнијих препрека на путу. Штавише, Ђуприја, у чијој близини је задужбина кнеза Лазара, налазила се на траси пруге Београд–Ниш, која је пуштена у промет 1884. године. Истраживањима Жиче и Раванице уследила су она Студенице, маузолеја родоначелника светородне династије Немањића, до које се, истина, теже долазило. Такав је био и редослед издања свезака серије *Српски споменици*. Монографији о Раваници следила је књига о Студеници. Журба да се истраже споменици у јужним крајевима земље била је повезана с разлозима политичке природе, што се првенствено огледа у публикавању монографије о Марковом манастиру, у чијем су католикону фреске са историјским ликовима више пута премазиване по налогу Бугарске егзархије. Монографија о Манасији је требало да буде објављена пригодном петстоте годишњице упокојења и канонизације деспота Стефана Лазаревића.

Албуми сликарства припремани су под својеврсним идеолошким притиском с обзиром на то да је постојала бојазан да су студије српске средњовековне уметности у заостатку за научним достигнућима суседних земаља, што се пре свега односило на научну продукцију у Румунији и Бугарској. У тим срединама приређене су током треће деценије 20. века, осим монографских, и важне синтетичке студије о средњовековној уметности. Када је реч о домаћој средини, за разлику од истраживања архитектуре из којих је произишло више важних књига написаних у првим деценијама 20. столећа – поред више пута помињане Мијеове публикације о старој српској архитектури,² значајно место заузима и она Милоја Васића из 1928. године³ – изостали су покушаји да се на сличан начин приступи студијама средњовековног живописа, а понајвише напори да се начини једна свеобухватна синтеза старе српске уметности у којој би на истом месту били изучавани и архитектура и зидно сликарство.

Истини за вољу, Бугарски археолошки институт је едисију посвећену уметничким споменицима (*Художествени паметници на Бџлгария*) покренуо две године након што је установљена серија *Српски споменици* у Народном музеју. Прва свеска те едисије била је монографија о Бојанској цркви, коју је написао Андреј Грабар (Грабарџ Андрей, 1896–1990),⁴ а друга је била посвећена цркви-ма Месемврије.⁵ У обе те књиге текст је објављен паралелно на бугарском и

¹ В. Петковић, *Манасџир Раваница*, 5.

² G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*.

³ М. Васић, *Жича и Лазарица: студије из српске уметности средњег века*, Београд, 1928.

⁴ А. Грабар, *Бојанската црква: Архитектура–живопис*, Софија, 1924.

⁵ А. Рашенов, *Месемврџски цркви*, Софија, 1932.

француском језику. Прва свеска едиције *Orient et Byzance*, коју је у Паризу покренуо Габријел Мије, била је Грабарова дисертација о бугарском живопису,⁶ а њој су уследиле публикације Јона Штефанескуа (Ioan Ștefănescu, 1886–1981) о зидном сликарству у Влашкој, Буковини, Молдавији и Трансилванији.⁷ У Паризу је 1922. године објављена и обимна публикација о румунској уметности од 14. до 19. столећа.⁸ Њој је уследила велика изложба румунске уметности (1925),⁹ када је штампана, и данас незаобилазна, студија о ризници манастира Путне.¹⁰

У Србији није било иницијативе за представљање српске старе уметности у иностранству, што не изненађује. Једну такву изложбу једва да је било могуће организовати у самом Музеју, што најбоље показује напор око уређења поставке средњовековне уметности поводом Другог византолошког конгреса у Београду 1927. године. Осим тога, упркос значајном ангажману кустоса, средњовековна збирка Народног музеја у међуратном периоду није значајније обогачена бројем предмета. Међутим, не треба сметнути с ума да је управа Музеја кнеза Павла за ту збирку надала Мирослављево јеванђеље, које се и данас чува у Народног музеју, те Призренски препис Душановог законика, који је доцније враћен Народној библиотеци. У истом периоду у Музеј су донети, између осталог, уломци камене пластике из Бањске и улцињски циборијум, а купљен је и сребрни тањир са натписом цара Душана и надала је изузетна остава накита из Маркове вароши код Прилепа.

Како је до 1935. године Народни музеј практично појмљен као семинар Катедри за археологију и историју уметности, будући да су његови управници првенствено били универзитетски професори, управо се у историјату истраживања средњовековних споменика што су извођена под његовим ингеренцијама огледа и стање историје уметности у Србији у годинама до почетка Другог светског рата. Будући одговоран за образовање нових генерација истраживача и на важном месту у Музеју, Петковић је између два рата био доминантна фигура историјскоуметничких студија. У складу с његовом научном методологијом, примаран задатак истраживања представљало је сакупљање и описивање грађе. Доследан већ застарелим принципима својих немачких учитеља, он их је додатно поједноставио, инсистирајући на детаљном иконографском опису, али без значајнијих покушаја тумачења програма живописа. Оснивање Универзитета

⁶ A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928.

⁷ I. D. Ștefănescu, *Contribution a l'étude des peintures murales Valaques (Transylvanie, district de Valcea, Targoviște et region de Bucarest)*, Paris, 1928; Idem, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris, 1928; Idem, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle. Nouvelles recherches. Etude iconographique*, Paris, 1929; Idem, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, 2. vols, Paris, 1930–1932.

⁸ N. Jorga, G. Balș, *L'Art roumain du XIVe au XIXe siècle: description et documentation historique*, Paris, 1922.

⁹ H. Focillon, G. Balș, J. Cantacuzène, *Exposition de l'art roumain ancien et moderne*, Paris, 1925.

¹⁰ O. Tarfali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna. Texte et atlas*, Paris, 1925.

у Скопљу, са новим наставним кадром којем су припадали Радослав Грујић и Светозар Радојчић, као и све већи број школованих историчара уметности, односно истраживача који су се бавили историјом уметности, попут литургијара Лазара Мирковића, утицали су на то да се у четвртој деценији 20. века ипак догоде значајни помаци на пољу проучавања средњовековне уметности. Међутим, управо је материјал који су сакупили и објавили Владимир Петковић и његови сарадници омогућио рад на синтетичким студијама наредне генерације истраживача. Незаобилазна у том раду јесте и колекција снимака средњовековних споменика на стакленим плочама, формирана како би „веома олакшала проучавање наших уметничких споменика”, с једне стране и, с друге, „ове споменике сачувала будућности”, чиме је Петковићева првобитна замисао у потпуности остварена.¹¹

Та, по много чему изузетна, колекција била је поуздана почетна тачка истраживања које је изложено у овој студији. Захваљујући акрибичним написима истраживача који су учествовали у њеном формирању, као и бројним архивским документима, било је могуће реконструисати место и улогу Народног музеја у документовању, проучавању, публиковању и очувању средњовековних цркава и манастира у времену док још није постојала ни организована служба заштите нити правна регулатива која се тицала културног наслеђа. Овим радом осветљен је један важан и неретко занемарен период у историји ове институције, период нешто дужи од три деценије, током којег су стручњаци Народног музеја, умногосте превазилазећи оквире своје основне делатности, поставили солидне темеље критичког и научног приступа проучавању српског средњовековног наслеђа.

---

¹¹ АНМ, др. 153, од 30. маја 1906.

ПРИЛОГ I

ИЗВЕШТАЈ ВЛАДИМИРА ПЕТКОВИЋА СА ПУТОВАЊА ПО СРБИЈИ 1906. ГОДИНЕ

Господину министру просвете и црквених послова

Решењем Госп. министра од 13. априла ове године ПБр. 4255 одређени смо били да у року од месец дана обиђемо наше манастире и проучимо их. Ми смо успели да за овако кратко време посетимо Манасију, Раваницу, Благовештење код Страгара, Враћевшницу, манастире у клисури Овчарско-кабларској (Ваведење, Јовање, Никоље, Тројицу, Благовештење), цркву у Ариљу, у Белој цркви (код Карана), у Чачку, цркве код Баљевца, код Брвеника код Ушћа, Градац, Студеницу, Жичу, Љубостињу, Каленић, Велуће, Руденицу, Крушевац, Прокупље и Куршумлију. У нашим студијама ми смо подједнаку пажњу обрађали архитектури, живопису и вајарству, имајући прилике, да се на сваком кораку уверимо како је ради разумевања појединих појава у нашој уметности Средњег Века неопходно потребно проучавати у подједнакој мери све ове гране уметности. Познавање српске и византијске књижевности Средњег Века и детаљније проучавање богослужења тога доба помоћи ће разумевању многих појава у нашој уметности Средњег Века. Ми се надамо, е ће нам се у најскоријој будућности дати прилика, да један део својих студија објавимо. Посао ће нам бити знатно олакшан похвале достојним предузећем Академије Наука, да на свет изда орнаментику из наших манастира, коју је годинама стрпљиво и ревносно прибрао академик Г. Михаило Валтровић, као и обимним материјалом из архитектуре који је Г. Валтровић исто тако савесно прибрао а који свакога часа чека на публикацију. Било би још само потребно да се живопис наших манастира и црква Средњег века сниме (у првом реду фотографски) и публикује. Слободан сам исказати своје скромно мишљење, да би овај посао било потребно што пре поверити нашем Народном музеју. По примеру *Ecole des Hautes Etudes* у Паризу, која за сада има најбогатију збирку репродукција византијских уметничких споменика, наш би Музеј на тај начин поставио темељ једној колекцији снимака. Она би с једне стране веома олакшала проучавање наших уметничких споменика, а с друге би стране ове споменике сачувала будућности. Тако би смо уштедели труд странцима, да наше ствари снимају и о њима нас обавештавају. Продавањем ових снимака Музеј би себи обезбедио неку врсту прихода.

Запазили смо како се они споменици наше прошлости који леже мање више у рушевинама сваким даном све то већма упропашћују, те није далеко дан, кад ће их сасвим нестати са лица земљина, ако се процесу пропадања енергично не

стане на пут. У Руденици и Грацу лежи око цркве и у цркви без икаква реда набацан њихов украс, изложен непогодама, остављен на милост и немилост сељанина из околине. Набујале бујице носе стално комаде од капителâ, розетâ и других скулптуралних украсâ дивљим потоцима, те се на пр. у Руденици може још по који фрагмент наћи чак на потоку, што на читавих 100 метара ниже цркве протиче. Црква светог Николе у Куршумлији није више оно што је пре десет година била, а за другу цркву недалеко од Куршумлије, коју су изгледа сељаци предузели да откопавају, постоји опасност да буде сасвим изгубљена за науку. Ово би се исто могло рећи и за цркве код Баљевца, за цркву код Брвеника код Ушћа. Живопис њихов сваким се даном све то више брише непогодама и руком варварских посетилаца. У интересу науке, у интересу наше народне мисли ове би споменике требало заштитити од уништења. У манастиру Благовештењу (у Овчарско-Кабларској клисури) трули један стари иконостас у мрачном делу цркве, а сваки скоро манастир има по неку ствар, која би за студију српско-византијске уметности била драгоцен. Спомињемо само плаштаницу у Студеници, која данас покрива престо, а која би одавно требала да буде у каквоме музеју, где би се сачувала од квара. Прибирање ових свих ствари на једно место било би неопходно потребно. Студеница, Каленић и други манастири лишили би се у томе случају многих њима непотребних ствари, којима је, ван сваке сумње, најприродније место у једноме музеју. На овај би се начин положио први камен темељац будућем српско-византијском музеју.

Поред побројаних манастира, које су и до сада више пута проучавани, постоји још велики број цркава у Источној, Југо-Источној Србији и око Дрине, које очекују наречитих студија. Безброј црквинâ и црквиштâ, расутих по целој нашој домовини, чека на посленика. Напомињемо само, да су Самокова Косаница, околина Сталаћа пуни рушевинâ старих цркава. Ради проучавања њихова потребна је помоћ више руку. У Србији, на жалост, има за овај посао мало спремних лица. Наш Народни музеј могао би, можда, ту узети на себе племенити задатак, да у специјалним курсевима даде најпотребнија знања учитељима, свештеницима и свим другим заинтересованима и спреми их за помоћнике у овоме послу. У овој би сврси, свакако, била веома потребна новчана помоћ нашем Народноме Музеју, који једва има, иначе, толико средстава да своје најнужније потребе подмири.

Захваљујући Господину министру на указаној нам могућности да се упознамо са нашим манастирима, нама је част назвати се

30. маја 1906.
у Београду

Господина министра покорни
Д^р Влад. Р. Петковић
помоћник чувара Нар. Музеја

ПРИЛОГ II

НАЦРТ ПИСМА ВЛАДИМИРА ПЕТКОВИЋА МИХАЈЛУ ПУПИНУ

ОД 25. НОВЕМБРА 1927. ГОДИНЕ

Веома уважени Господине
Професоре,

Обрадовало ме је много ваше писмо од 31. октобра. Ваша готовост да изађете на сусрет Нар. Музеју приликом издања публикације „Манастир Манасија” изазвала је одушевљење код свих пријатеља наше старе уметности. Публикација је готова за штампу. Она ће имати 70 илустрација. Историју манастира написао је проф. Универзитета Д^р С. Станојевић, архитектуру Ђ. Бошковић, архитект, а сликарство Д^р Л. Мирковић, професор Универзитета. Према прорачуну сви трошкови око опреме и штампања не би прешли 70.000 динара (за 1000 *нечити-ко*). Ако би се књига дала одмах у штампу, мислим да би, најдаље до 1. априла идуће године била готова. Ми бисмо за то време имали од прилике 11.000 дин. на име камата из фонда. Надам се да ћемо и од распродаје „Ман. Каленића” до тог времена добити бар 10.000 дин.

Ако ми допустите, да искажем своје мишљење о бојадисаним сликама, ја сам присталица мишљења, да би у публикацију требале да уђу две слике у боји. То је неопходно потребно због илустровања технике и због демонстрирања колорита слика. Ја сам у суму од 70.000 дин. укључио и израду две слике у боји. Сарадници на публикацијама из родољубља задовољавају се са 25 егземплара публикације и до сада нису никад тражили нарочиту награду.

Ја сам спремио једну велику публикацију о нашој уметности Средњег века (архитектура и скулптура, сликарство и ситни занати), која би имала око 2000 илустрација (од њих око 100 у боји). За сада мислим да издам партију о сликарству и то прво само албум и намеран сам да нађем издавача за ово велико дело, које ће учинити сензацију у научном свету. Ја, дакле, стојим на гледишту, да је корисно, да поред слика у црном стоје и бојадисане слике и да би требало одвојити албум слика од научног текста, као што и Ви мислите.

Радоваћу се много, да имам што скорије вести о Вама и молим Вас Господине професоре, да верујете у моје најдубље поштовање према Вама и да примите много срдачних поздрава.

ВП

ПРИЛОГ III

ПИСМО МИХАЈЛА ПУПИНА ВЛАДИМИРУ ПЕТКОВИЋУ ОД 20. ЈУНА 1923.

Норфлок, Конектикот
20 јуна, 1923.

Поштовани и драги господине Петковићу: -

Ваше љубезно писмо од 8 марта примио сам већ одавно и намеравао сам да Вам на њега што пре одговорим. Не вреди трошити времена разлагањем зашто то до данас није учињено.

Примио сам прву публикацију „Српских споменика,“ „Манастир Раваница.“ Та је публикација изванредно лепа и ја се чудим како Вам је могуће да са тако малим средствима издајете тако лепе књиге? Мени ће бити особито мило ако монографија о Студеници буде тако исто лепа као ова о Раваници. Благовремено ћу Вам послати моју слику, јер Ви мислите да Вам је потребна у вези са публикацијом из фонда којег сте Ви основали са новцем кога сам Вам послао. Приложено Вам шаљем мој чек од 50, 000 динара, вучен на Српско Американску Банку у Београду. Из ове суме молим Вас, да узмете 30, 000 динара и додате фонду „Михаила Пупина, Професора КОЛУМБИЈА Универзитета из Њујорка.“ Молим Вас приметите [да је] реч Колумбија подвучена, јер велика је разлика између Колумбија Универзитета у Њујорку и Универзитета у Њујорку.

Двадесет хиљада динара који преостају од послате Вам суме од 50, 000 динара употребите као што следи:

Ја сам спаковао четири слике: две Предићеве и две Јовановићеве, у један сандук, и два рама сам спаковао у два сандука. Ти рамови су за Јовановићеве слике, а за Предићеве молим Вас да поручите рамове у Београду, јер рамове које сам ја имао за његове слике није било вредно слати преко мора. За ову ствар, молим Вас, употребите потребну суму из 20, 000 динара.

Ти сандуци се крећу из Њујорка 7 јула, и биће у Дубровнику око 28. јула. Они су послати лађом „Президент Вилсон“ и адресирани су овако: Народном Музеју у Београду, преко Шефа Жељезничке Станице у Дубровнику, СХС. Шефу жељезничке станице су послати документи о пошиљци, тако да их само он може са лађе примити. Молим Вас да му одма по пријему овог писма наредите да сандуке одма упути к Вама у Београд.

Транспортирација ће бити сва плаћена до Дубровника, а ако је могуће биће плаћена до Београда. Ја верујем да држава неће наплатити царину на ствари које су поклоњене Народном музеју. Мени је особито мило што Народни

Музеј радосно прима Предићеве и Јовановићеве радове. Ја сам пре две године намеравао да купим од Предића портрет Војводе Мишића, и да га поклоним Београдском музеју. Мислим да смо се Предић и ја сложили што се тиче цене, али ми је наједанпут у глави родила се нека предрасуда, да музеј немари за Предићеве радове. Ако је Ваше мишљење да музеј жели Мишићев портрет од Предића, Молим Вас разговарајте се са Предићем и испитајте дал је тај портрет још у његовим рукама и дали жели да га ја узмем и поклоним народном музеју?

Вео кога сам поклонио народном музеју не шаљем сада, јер постоји могућност да ћу овог лета отићи у Европу и том ћу приликом посетити Београд за неколико дана и понећу тада вео са собом. Мени је особито мило да је Њег. Величанство Краљ Александер пристао да овај мој дар музеју буде успомена на венчање Краља Александра и Краљице Марије. Молим Вас наручите одма да се о мом трошку изради надпис на белој пантљици „Успомена На Венчање Краља Александра и Краљице Марије”, или томе нешто слично. Тај натпис треба да је извежен златним концем, и то на највештији начин. Извежена пантљика треба да је шири од три сантиметра, и биће пришивена на плаветну свиљу на којој је и вео пришивен. Шта год буде трошка у вези са овим послом ја ћу га драге воље подмирити.

Ви кажете: „Бићу слободан предложити да Вам се као родољубу и добротвору укаже признање достојним одликовањем.” Молим Вас најљубазније да то никако не чините, јер ја непримам никаква одликовања за мале поклоне, који ми може бити чине још више задовољства него онима који те поклоне примају. Молим Вас да будете уверени да што год ја чиним сад и што ћу може бити доцније учинити за народни музеј, израз је моје чисте љубави према овој скромној установи која је за време рата толико страдала.

Примите, поштовани господине, моје најсрдачније поздраве са жељом за највећи напредак установе којој Ви председавате.

Ваш одани,
М. И. Пупин

Госп. Професору Влад. Р. Петковићу,
Председнику Народног Музеја,
Београд, Србија

ПРИЛОГ IV

ПРАВИЛА ЗАДУЖБИНЕ МИХАЈЛА ПУПИНА

ЗАДУЖБИНА МИХАИЛА ПУПИНА ПРАВИЛА

Чл. 150.

На основу решења г. Министра просвете ЗБр. 5470 од 13 децембра 1934 године, Српска краљевска академија је примила на руковање Задужбину Михаила Пупина, која је постојала у Хисторијско-уметничком музеју у Београду.

Чл. 151.

Главница ове Задужбине износи 1.000.000 динара и налази се на приплоду код Државне хипотекарне банке у Београду по уложној књижици парт. бр. 1734-књ. 57 лист 378.

Чл. 152.

Циљ је Задужбине да се њен приход употребљава за издавање публикација српских старина и с времена на време за куповину дела српских уметника за народни Музеј.

Чл. 153.

Задужбински приходи састоје се из годишњег прихода од уложеног новца и од продаје издања ове Задужбине.

Чл. 154.

О употреби задужбинских прихода одлучује Претседништво Академије у споразуму са Академијом философских наука и са Академијом уметности.

Ако би се указала потреба, Претседништво Академије може затражити мишљење од Управе народног Хисторијско-уметничког музеја и од Претседника „Привредника” у Београду.

Српска краљевска академија усвојила је ова правила на своме пуном састанку од 23 маја 1935. године.

Секретар
Потпис и печат

КРАЉЕВСКОЈ СРПСКОЈ АКАДЕМИЈИ НАУКА

БЕОГРАД

Задужбинском отсеку Министарства просвете је част известити да су ова правила одобрена одлуком Господина министра просвете З.Бр. 2888 од 19 јуна 1935 године на основу § 6 закона о задужбинама и мишљења Задужбинског савета на седници од 12 јуна 1935 године.

19. јуна 1935 год.

Београд

На данашњем скупу Претседништва
саопштено је и примљено к
знању одобрење ових Правила.

30 – IX – 1935 год.

Београд

Секретар

потпис

ПРИЛОГ V

ХРОНОЛОГИЈА СНИМАЊА СПОМЕНИКА СА ИМЕНИМА ИСТРАЖИВАЧА¹

Година	Споменик	Учесници експедиције
1907	Жича	Владимир Петковић, Пашко Вучетић
1908	Каленић, Раваница, Манасија, Сисојевац, манастир Горњак, Тршка црква Градац, Стара Павлица, Нова Павлица, Брвеник, црква Светог Николе код Баљевца	Владимир Петковић
1909	црква Преображења код Доњег Требишња, црква манастира Свети Стеван изнад села Горње Жапско, црква Петра и Павла у селу Доњи Вртогош, Богородичина црква у селу Корбеовац, црква Преображења у селу Стубаљ, Света Петка Лепеничка, Свети Илија Кацапунски, Свети арханђели у Предсјанима, Света Петка у Рударима, Свети Никола у Чукљенику	Милоје Васић, Коста Ј. Јовановић, Анта Мудровчић
1910	Стара Павлица, Нова Павлица, Свети Никола код Баљевца, Градац, црква у Доцу, Богородичина црква у Студеници, Краљева црква у Студеници, Ариље, Бела црква Каранска, црква Светог арханђела манастира у Клисури, Руденица, Љубостиња	Владимир Петковић, Анта Мудровчић
1911	Јежевица, црква у Трнави, Темска, црква у селу Крупац (недалеко од Пирота), црква Светог Јована Претече у Јашуњи, црква у Чукљенику, Каленић, Љубостиња, Раваница, Копорин, Смедеревски град, Свети Роман код Ђуниса	Владимир Петковић (Анта Мудровчић ?)
1912	////	

¹ У табелу нису укључена истраживања која је Ђурђе Бошковић, кустос Музеја, изводио у својству члана Комисије за чување и одржавање историјско-уметничких споменика.

1913	////	
1914	////	
1915	////	
1916	////	
1917	////	
1918	////	
1919	////	
1920	Грачаница, Бањска, Петрова црква код Новог Пазара, Ђурђеви ступови, Сопоћани, Жича, Раваница, Велуће	Владимир Петковић, Пашко Вучетић, Светислав Страла, Анта Мудровчић
1921	Лешак, црква Светог Атанасија, црква у селу Непроштено, црква у селу Жилцу, црква Богородица Пречисте Крнинске (село Доленци), црква Светог Ђорђа у Кнежини, Прилеп (Свети Никола, Свети Димитрије) Трескавац, Слепче, Зрзе, Нерези	Владимир Петковић
	Студеница	Милоје Васић
	Богородичина црква код Куршумлије	Драгутин Анастасијевић
	Свети Никола код Куршумлије	Владимир Ђоровић
1922	Дечани, Пећка патријаршија, Будисавци, Ђурђеви ступови код Берана, Петрова црква у Бијелом Пољу, Никољац, Света Тројица код Пљеваља, Милешева, Бања код Прибоја, Студеница	Анта Мудровчић, Јаков Павелић
1923	црква у селу Винсани на Преспанском језеру, Самуилова црква на острву Аиду, црква у селу Герману, Света Софија у Охриду, Богородица Перивлепта, цркве Св. Константина и Јелене, Светог Николе, цркве Успења Богородичиног, Светог Јована Богослова, стара црква Светог Климента, цркве Светих Бесребрника, Светог Димитрија, Свети Наум, Богородица у Зауму и цркве у Калишту	Владимир Петковић, Балдуин Сариа, Милан Злоковић, Светислав Страла, Јаков Павелић
	Марков манастир	Лазар Мирковић, Светислав Страла, Анта Мудровчић, Јаков Павелић

1924	Давидовица, Богородица Ратачка код Бара, Морачник, Бешка, Старчево и Ком на Скадарском језеру, црква у Подгорици, Острог, Ждребаоник, Морача, црква Брезовица код Плава, Богородица Љевишка, црква Светог Спаса у Призрену	Владимир Петковић, Светислав Страла, (Јаков Павелић ?)
	Марков манастир	Жарко Татић, Јаков Павелић
1925	Каленић	Јаков Павелић, Владимир Петропавловски
	Св. Никита код Скопља, Св. арханђели код Кучевишта, Св. Спас у Кучевишту, Св. Петка у Побужју, Љуботен, Матеич, Старо Нагоричино, Св. Јоаким Осоговски, Псача, Лесново, Св. арханђели у Штипу, Св. Спас у Штипу, Св. Јован у Штипу, Конче	Владимир Петковић, Жарко Татић, Светислав Страла, Јаков Павелић
	Петковица, Радовашница, Чокшина, Троноша, Тавна, Враћевница	Владимир Петковић
	Хиландар	Жарко Татић, Јаков Павелић
	Каленић, Љубостиња, Велуће, Наупара, Свети Роман	Жарко Татић, Јаков Павелић, Владимир Петропавловски, Милица Бешевић
	Свети Андреја на Трески, манастир Матка	Жарко Татић, Јаков Павелић
	Голубац, манастир Туман	Жарко Татић, Јаков Павелић
	Бела црква у Карану, Добрун, Милешева, црква у Дренови, манастир Пустуња, црква у Ивању, манастир Крушево	Милан Кашанин, Владимир Петропавловски
1926	Беочин, Раковац, Крушедол, Велика Ремета, Гргетег, Хопово, Врдник и Шишатовац (ризнице)	Лазар Мирковић, Владимир Петковић
	Дечани, Пећка патријаршија, Рудник у Дреници, Бањска, Сопоћани, Ђурђеви ступови, Стара Павлица, Нова Павлица	Владимир Петковић, Јаков Павелић
	Житомислић, Тријебањ (црква Светог Николе)	Владимир Ђоровић, музејски фотограф (Јаков Павелић ?)

1927	Мала Ремета, Јазак, Бешеново, Шишатовац, Кувеждин, Ђипша и Привина Глава (ризнице)	Лазар Мирковић, Јаков Павелић
	Рудница, Манасија	Лазар Мирковић, Јаков Павелић, Ђурђе Бошковић
	Градац	Милан Злоковић, Ананије Вербицки, Владимир Петропавловски
	Бањска	Ђурђе Бошковић
1928	Грачаница, Ново брдо, цркве у Прокупљу, цркве у Лепенцу код Бруса	Владимир Петковић, (Јаков Павелић ?)
1929	Дечани	Ђорђе Мано-Зиси, Јаков Павелић
1930	Нерези, Полошко, Света Софија у Охриду, Богородица Перивлепта, Свети Димитрије у Охриду, Заум, Калишта	Ђорђе Мано-Зиси, Јаков Павелић
1931	Сисојевац	Владимир Петковић, Јаков Павелић
1932	Доња Каменица, Раваница, Сисојевац	Владимир Петковић, Ђурђе Бошковић, Јаков Павелић
	Копорин, Вољавча, манастир Благовештење, Свети Никола у Шаторњи, Вујан, Стара Павлица, Нова Павлица	Ђорђе Мано-Зиси, Јаков Павелић
1933	Дечани	Владимир Петковић, Јаков Павелић
1934	Дечани	Владимир Петковић, Јаков Павелић
	Жрнов на Авали	Ђорђе Мано-Зиси, Ђурђе Бошковић
1935	///	
1936	Студеница, Сопоњани, Пећка патријаршија, Дечани, Грачаница, Псача, Лесново, Марков манастир	Бранимир Бугарчић
1937	Пећка патријаршија, Морача, Сопоњани, Грачаница, Дечани, Градац, Петрова црква, Ђурђеви ступови, Вољавча, порушене цркве у Бродареву, Студеница, Ариље, Милешева и Добрун, Давидовица, Хисарцик, Жежевица код Чачка	Бранимир Бугарчић, Ђорђе Мано-Зиси

1938	Грачаница, Пећка патријаршија, Старо Нагоричино, Матеич, Раваница, Нерези, Жича, Дечани Приморје	Бранимир Бугарчић
1939	Дечани	Бранимир Бугарчић
	Њилане, Ново Брдо, Петрич	Бранимир Бугарчић, Иван Здравковић
1940	Каленић, Дечани, Студеница, Стара Павлица, Пећка патријаршија, Каленић	Бранимир Бугарчић

ПРИЛОГ VI

КОЛЕКЦИЈА СНИМАКА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СПОМЕНИКА НА СТАКЛЕНИМ ПЛОЧАМА

Le Congrès, constatant l'utilité pour tous ceux qui s'occupent d'histoire de l'art, d'être renseignés exactement sur l'existence des clichés et des épreuves photographiques intéressant leurs travaux et sur la possibilité pour eux de faire exécuter, dans les meilleures conditions, les photographies dont ils pourraient avoir besoin, émet le vœu que le comité national de chaque pays désigne un représentant qui, dans un délai de six mois au plus, établisse un rapport où il fasse connaître sommairement les collections de clichés et d'épreuves existant dans son pays, l'organisation des services photographiques qui y fonctionnent, ainsi que les organismes susceptibles d'y être développés ou créés. Il invite la Société de l'Histoire de l'Art français à centraliser ces rapports et à provoquer ultérieurement un échange de vues entre les représentants qualifiés des différents pays.

le 6 octobre 1921, Paris
(Congrès d'histoire de l'art Paris 1921, organisé par la Société de l'Histoire de l'Art français, Compte-rendu analytique, Paris 1922, 225)

Конгрес сматра корисним да сви који се баве историјом уметности буду прецизно обавештени о постојању снимака и фотографија, као и о могућности да се, за потребе њихових истраживања, исте изведу у најбољим условима. Стога Конгрес изражава жељу да национални комитет сваке земље одреди једног представника, који би у року од шест или више месеци, саставио извештај или у главним цртама обавестио о снимцима који постоје у његовој земљи, о постојећој организацији фотографских услуга, као и о установама које је у тој земљи потребно развити или основати. Конгрес позива француско Удружење за историју уметности да те извештаје обједини и да у будућности организује размену мишљења и ставова квалификованих представника различитих земаља.

6. октобар 1921, Париз
(Congrès d'histoire de l'art Paris 1921, organisé par la Société de l'Histoire de l'Art français, Compte-rendu analytique, Paris, 1922, 225)

Напомене о каталогизацији снимака

Списак који следи састављен је на основу шест инвентарских књига, и то:

- Инвентарска књига негатива – средњи век А1, попуњена у периоду јун 1974 – мај 1977, према подацима из старог инвентара, бројеви од 1 до 1739 (машинопис)
- Инвентарска књига негатива – средњи век А2, попуњена у децембру 1980, према подацима из старог инвентара, бројеви од 1790 до 1852 (рукопис)
- Инвентарска књига негатива – средњи век Б1, попуњена у периоду фебруар–март 1976, према подацима из старог инвентара, бројеви од 1 до 2153 (рукопис)
- Инвентарска књига негатива – средњи век Б2, попуњена у периоду април–септембар 1979, према подацима из старог инвентара, бројеви од 2154 до 4307 (рукопис)
- Инвентарска књига негатива – средњи век Б3, попуњена током септембра 1979, према подацима из старог инвентара, бројеви од 4308 до 4578 (рукопис)
- Инвентарска књига негатива – средњи век Ц1, попуњена од септембра 1979 до новембра 1982, према подацима из старог инвентара, бројеви од 1 до 1091¹ (рукопис)

Ове инвентарне књиге су попуњаване током седам година, од 1975. до 1982. године. У њима су подаци преузети из старог инвентара.² У Народном музеју чувају се и две руком исписане свеске са списком негатива – једна са списком негатива А формата, и друга Б формата, за које верујемо да су „стари инвентар” из којег су преписани подаци приликом формирања актуелних инвентарских књига. У те две свеске подаци о снимцима су дати у пет колона: редни број, стари број, нови број, предмет, техника, назив и локалитет. Редни број плоче у тим списковима постао је нови инвентарски број негатива. Свеска А формата завршава се редним бројем 1852. Толико и данас има плоча тог формата у фонду Народног музеја. Списак негатива Б формата завршава се у свесци бројем 4314. Бројеви до 4430 дати су на придруженим листовима папира. Како данас број негатива Б формата износи 4578, претпостављамо да је изгубљен део списка што је исписан на појединачним листовима папира. Није сачуван списак негатива Ц формата. Наведени спискови не садрже временску одредницу која би омогућила да се ближе хронолошки одреди време њиховог настанка. У сваком случају, ти пописи су настали пре 1975. године, када се почело с новим инвентарисањем снимака на стакленим плочама.³

¹ До броја 1091 инвентарисани су снимци на стакленим плочама. У наставку су заведени негативи на целулоиду.

² Према усменом казивању Радована Бековића, техничара који се дуго низ година старао о документацији Народног музеја, значајан допринос у идентификацији снимака дао је Војислав Ј. Ђурић (1925–1996), историчар уметности, професор Универзитета и академик.

³ Детаљно о историјату и проблематици инвентарисања ове колекције: Д. Прерадовић, *Каталогизација колекције снимака средњовековних сликарских ремана Народної музеја у Београду*.

Актуелне инвентарске књиге имају 15 рубрика, од којих су у највећем броју попуњене следеће: редни број, датум пописа, број негатива, назив предмета (споменика), место налаза и смештај, опис, формат, техника, као и порекло података. Изузетно се међу њима чита време настанка снимка. Такође, постоје напомене у којима су спорадично забележене информације о оштећености плоче.

Осим тога што практично не дају податке о времену настанка снимка, посебан проблем јесте и идентификација садржаја снимка. У рубрици „опис” неретко се чита само светитељ односно светитељи или нпр. свети ратници, те без провере самог снимка није могуће знати о ком је свецу реч. Само у случају снимака А формата постоје и картони са контакт-копијама, који су попуњени једновремено са актуелним инвентарским књигама и истим подацима.

Важно је, међутим, то што су сачувани албуми снимака, организовани по локалитетима, који су настали у периоду између два светска рата. Ти албуми су интегрални део колекције снимака и њен важан део, будући да се у њима налазе и фотографије чији негативи нису сачувани. Фотографије у тим албумима носе и по два инвентарна броја – један који вероватно одговара броју првобитног инвентара и други који је уписан накнадно, свакако након 1945. године. На полеђини сваког картона је велики печат у чијем заглављу пише: фототека народног музеја. Овај печат садржао је пет рубрика – др. негатива, предмет, место где се налази, име, ко је и када сликао, од којих су попуњене само две, графитном оловком, и то др. негатива и локалитет.

Упркос оскудности, подаци у инвентарским књигама су прецизни. Омашке у идентификацији локалитета или сцене су у потпуности разумљиве. Од времена када су ти инвентари попуњавани значајно су проширена знања о средњовековном живопису. Стога би било упутно да се у наредном периоду подаци у инвентарним књигама допуне и ажурирају, што би истовремено омогућило и спровођење стандардизације иконографског тезауруса. Тај посао је значајно олакшан дигитализацијом снимака, што је посао који је започет још 2005. године. На тај начин су плоче поштеђене непотребне манипулације, а дигитална верзија снимка даје много бољи увид у његов садржај.

Списак који се на овом месту даје урађен је на основу садржаја инвентарских књига. Исправке су унете само на оним местима на којима је било могуће непосредно проверити садржај снимка и по потреби кориговати његову идентификацију.

ЛОКАЛИТЕТ	ФОРМАТ	АРХИТЕКТУРА	ЖИВОПИС	СКУЛПТУРА, НАТПИСИ, ИКОНЕ, РИЗНИЦЕ
Авала – Жрнов	А	1657–1663		
	Б	1015–1022		
Андреаш на Трески	А	5	1–4, 6–21	
	Б	21–25	1–20, 27–41, 177–179, 1023, 1024	26 (криторски натпис)
Ариље	А	23–25, 27–29	26, 30–35, 37–46	
	Б	54–55, 73, 91–93, 144, 168, 171–172, 1540	42–53, 56–72, 74–90, 94–143, 145–167, 169– 170, 173–176, 1025–1035, 3905	
	Ц	425	1, 2, 419–424, 426, 427	
Агос – Ватопед	А	1587, 1588		
	Б	271		
Агос – Кареја	Б	1221–1223		
Агос – Свети Пантелејмон	Б	2441		
Агос – Манастир Хиландар	А	1549 (перионица), 1552, 1590 (конаци)		1557 (застава цара Душана), 1558–1560 (завесе са везом), 1561, 1563–1566, 1569–1572, 1580 (повеље)
	Б			3320–3325, 3331–3332, 3333–3335 (парапетне плоче), 3336, 3343, 3345, 3352–3365, 3367, 3427 (мозаична икона Богородице са Христом), 3438 (ставротска браће Мусић), 3446, 3532– 3533
Агос – Манастир Хиландар – католикон	А	1583, 1542– 1548, 1550, 1551, 1553– 1554, 1581, 1583–1586, 1589, 1596	1540–1541, 1555, 1556, 1562, 1597, 1599	1538–1539 (део иконостаса цркве), 1567–1568 (под), 1569–1580 (повеље)
	Б	1337–3342, 3344, 3346– 3347, 3352– 3367	3348–3351	

Агос – Манастир Хиландар – црква Светог Трифуна	А	1545		
Агос – Кареја – испосница светог Саве	А	1600–1603 (план и пресек Ж. Тагић, 1925. год)	1592–1595	
	Б	3327, 3368		3326 (типик светог Саве), 4286 (полијелеј, детаљ)
Баљевац, црква Светог Николе	А	138, 1664–1665, 1775	1801	
	Б	180, 181	182	
Бања придојска – црква Светог Николе	А	47–48, 50, 61–62	49, 51–54, 56–60	55 (киторски натпис)
	Б	183–185, 191, 193, 194, 1036	186–190, 192, 195	
	Ц	429		941–943 (епиграфски записи)
Бањска – црква Светог Стефана	А	63–66		
	Б	197–199		196, 200 (архитектонска пластика)
Бар	А	1678, 1737, 1792		
	Б	1043, 2744, 2745		
Беочин – манастир (ризница)	А			667–668
	Б			201–232, 1045–1046
Беране – црква Светог Ђорђа	Б	879–902, 3552		
Бешенево	А			86–88 (ризница)
	Б	235 (звоник и конаци)		233–234 (ризница)
Бешка – црква Светог Ђорђа (Брезовица)	Б	268–269		270 (натпис)
Бијело Поље – црква Светих Петра и Павла	Б	236, 248–249, 251, 1038	237–240, 252–254, 1039	250 (натпис), 255 (запис на турском језику)
Бијело Поље – црква Светог Николе	Б	241–243, 1040, 1041	246–247	244–245, 1037, 4411, 4420, 4560–4577 (иконе), 4578 (запис на текстилу)
Благај	Б	1047–1050		

Благовештење рудничко	А		1372–1384	
	Б	256–259	260–266	267 (икона)
Брезова	Б	3553	3554	
Будисавци	А	93–95, 97	96	
Велуће – црква	А	100	98–99	
	Б	272–273, 298– 299,	281–286, 289, 290, 291, 297, 306–308, 2753	274–280, 287–288, 292–296, 300–305 (архитектонска пластика)
	Ц			732, 793, 951 (архитектонска пластика)
Војловица	Б	328		
Вољвац	Б	309	310–319	
	Ц	539, 770		
Вољавча	А	239		
	Б	320		321–322 (иконе)
Врање	Ц	733–734		
Враћевшница	А	101–102, 104	103	
	Б	323, 3556		4294 (сребрна чаша)
	Ц			442, 443 (снимци Валтровићевих акварела)
Врдник	А	1313–1319		
	Б			3534–3542 (хаљина кнеза Лазара), 4295 (два сребрна путира)
Врх	Ц	444 (план и пресек)		
Вујан	А		105–107	108 (иконе)
	Б	324	325–327	
Ѓњилане – конак Рауф бегу Џинића	А	1666, 1667		
	Б	3394		
	Ц	230, 735–740		
Голубац	А	1704, 1705		
	Б	3755		
Горња Каменица	А		22, 36, 588–602	
	Б	1174–1195		
Горњак	А	109		
	Ц	469		

Градац	А	110–111, 113–116, 118, 120, 122, 127, 129–130, 133, 137, 139, 141–142, 146–148, 164, 256	112, 117, 119, 121, 123–126, 128, 131–132, 134–136, 140, 149–164, 256	143, 144 (архитектонска пластика), 145 (саркофаг)
	Б	3560, 3563–3564, 3577, 3581, 3585	329–350, 3558–3559, 3561–3562, 3565–3576, 3578–3580, 3582–3584, 3586–3588, 4021–4027	
	Ц		3–5, 446	
Грачаница	А	229–235, 237	165–228, 1697, 1730	
	Б	405–406, 423, 449–452, 504, 3590, 3608–3619	351–404, 407–422, 424–448, 453–503, 505–518, 3591–3606, 4030–4031	4139–4143, 4213, 4232, 4457 (иконе)
	Ц	458–460	6, 447–457, 651, 741	
Давидовица	А	89–92		
	Б	519–521, 3620–3622		
	Ц	11, 12, 462, 463	7–10	

Дечани	А	240–242, 269–271, 300–306, 316, 435–446, 448–469	243–255, 257–268, 272–299, 307–315, 322–336, 339–425, 447, 1643, 1688, 1696, 1805, 1806, 1824, 1838, 1840, 1852	317 (иконостас), 318–321, 337–338, 426–434 (ризница)
	Б	575, 591–592, 595, 646, 775–796, 3657	522–545, 548–574, 576–590, 593–594, 596–627, 632, 634, 647–709, 740–742, 750–767, 771–774, 797–816, 828–830, 850, 3626–3627, 3630–3632, 3638–3640, 3647–3656, 3658–3659, 4438	546–547, 628–631, 633, 635–646, 736, 817–819 (ризница), 710–735, 737–739, 820, 3641–3643 (конзоле и капители), 740–745, 768–770, 821–827 (прозори и портали), 831–849, 3623–3624, 3628–3629, 3633–3637, 3644–3646, 3660–3661 (архитектонска пластика), 746–749 (иконостас), 851–861, 3625, 4144–4152, 4154–4181, 4194, 4410, 4443, 4445, 4448, 4450–4451 (иконе), 862–866 (крст над кивотом), 867–868, 3447, 4277–4285 (полијелсј)
	Ц	486–488	90–94, 464–478, 746	13–33, 95–100, 481–482 (архитектонска пластика), 34–89, 74–745 (конзоле), 489 (тронови), 747 (гравира), 832–833 (иконе)
Добрун	А	1721–1722	1716–1720	
	Б	877–878	869–876, 879, 3662–3664	
	Ц	490, 748	101, 749	
Доња Каменица	Ц		534–536	
Драча	Ц		419	
Дренова	А	470		
Дубровник – катедрала	А	1617–1618, 1626		
	Б	887		
	Ц			103, 874–894 (реликвијари), 838, 4393 (иконе)
Дубровник – црква Светог Спаса	А	1622, 1627		
Дубровник – црква Свете Марије на Данчама	Б			4183–4186, 4233–4235 (иконе)

Дубровник – доминикански самостан	А	1620, 1623		
	Б	880, 4193, 4195, 4196		4381 (икона)
	Ц	750–751		846 (иконостас)
Дубровник – српска православна црква	Б			4390, 4392 (иконе), 4391 (саркофаг)
Дубровник – црква Светог Влаха	А	1625–1626		
Дубровник – језуитска црква	А	1615–1616, 1630		
	Б	881–884		
Дубровник – црква Светог Николе на Пријеком	Б			4388 (икона)
Дубровник – профана архитектура	А	1619, 1628 (Кнежев двор), 1621 (Спонца), 1624 (Онуфријева чесма)		
	Б	885–886, 3665 (Спонца), 892–896, 4187–4192 (Кнежев двор)		
	Ц	102, 492, 752–764, 801 (палате и летњиковци)		
Дубровник – иконе	Б	4236–4259		
Дукља	Б	3395		
Ђураковац	Б			4206–4206 (икона)
Ђурђеви ступови	А	1631–1637	1638	
	Б	1010, 1052–1054, 3676	1000–1009, 1011–1013, 3666–3675, 3677–3681	
	Ц	493	141–145, 494–502	766–767 (ктиторски натпис)
Житомилић	А	474	472–473	
	Б	903–904		906–908 (натпис и запис), 909–911 (рукопис), 3465 (шлем и оклоп)

Жича	А	488–491, 502–512, 1790	475–487, 492–501, 513–520, 1727	
	Б	917, 921, 948–951, 968, 970, 979–981, 995, 996, 3694	912–916, 918–920, 922–947, 952–965, 967, 969, 971–978, 982–986, 988–994, 997–999, 3682–3693, 3695–3701, 3921	966, 987 (снимак Валтровићевих акварела орнамента)
	Ц	104, 503, 991	504–514, 706	
Завала	Б			1014 (архитектонска пластика)
Задар – катедрала	Б			4382 (икона)
Зрзе	А	1668		
Зрче	Б			1055
Ивање	А	521		
Јазак	А			522 (јеванђеље манастира Петковице), 523 (царске двери)
	Б	1056, 1057		4328–4336 (рукописи)
Јашуња	Б	3702		
Јежевица	А	524		
	Ц		105–111, 515	
Каленић	А	526–549, 583–587, 1683, 1847–1849	550–554, 556–582, 1642, 1677, 1839, 1841–1846, 3896	1850–1851 (повеље)
	Б	1115, 1134, 1135–1142, 1162–1166, 1171–1173	1058–1114, 1116–1133, 1143–1161, 1167–1170, 3704–3709, 3865	
	Ц	33, 523, 799	112, 520–522, 524–531	
Калишта – Свети Атанасије	А	1112, 1113, 1149, 1152		
Каменица (Доња)	А		1174, 1175, 3711	
	Б	588–602	1176–1195	
Каран – Бела црква каранска	А	625–628, 644	603–611, 613–624, 629–643, 1804	
	Б	1196–1198	1199–1202	1203 (надгробна плоча)
	Ц	119	113–118, 537, 538	
Карпин	Б			4373 (икона)
Книн	А	1706, 1707		

Конче	А	645, 646	647–649	
	Б	1204–1207		
Копорин	А		650–654	
	Б	1208–1209	1210–1220	
Корчула (браговштина свих светих)	Б			4383 (икона)
Котор – катедрала	А			655–658 (архитектонска пластика и олтарски циборијум)
	Б			1224, 1225–1226, 1228–1229 (циборијум), 1227, 1230, 1231 (архитектонска пластика), 4135 (икона)
Крагово	Ц	768		
Криви Вир – црква Светог арханђела Гаврила	А	1768		
Крупац	А	1765–1767		
Крушедол – ризница	А	665		67–85, 666–668, 669 (иконостас), 670
	Б			1235–1239, 1242, 4409, 4459
Кувездин – ризница	Б			3443–3444
Куманица	Ц			121, 797, 798
Купиново	Б	1243–1245		
Куршумлија – Богородичина црква	А	674–684		
	Б			1246 (кандило), 1247 (иконица од стеатита), 1248–1251 (натписи)
Куршумлија – Свети Никола	А	671–673, 685, 686		
	Б	1252		
	Ц	540, 769		
Кучевиште – Свети арханђели	А	690–692, 699, 822–823		
	Б	1253, 1257– 1258, 3712, 3715	1240–1241, 3713–3714, 3728, 4028, 4029	
Кучевиште – Богородичина црква	А	687–689, 693, 700, 701	694–698	

	Б			4260 (икона)
Кучевиште – Свети Спас	Б	1254–1256		
Лазарица	А	659–660, 662– 664		
	Б	1232–1233, 3716, 3717	1234	
	Ц	541	120, 542	
Лепенац	А	702–704		
Лесново	А	705–706, 725– 730, 733–743, 746, 1826	707–724, 731–732, 735– 738, 740–745, 747, 748, 1827–1832	739 (иконостас)
	Б	1331–1333, 1362, 1373, 1379	1259–1330, 1335–1361, 1363–1372, 1374–1378, 1380–1381, 3719–3727, 3729–4741, 4431	1334 (иконостас)
	Ц	125–127, 140, 772, 791, 796	123–124, 128–139, 543–546	
Лешак	Б	1563		
Липљан	Б		3732	
Ломница	Б			4207 (икона)
Љубостиња	А	749–758	759–761	
	Б	1382–1389, 1391, 1394, 1395, 1404– 1414, 1415, 1417, 1418, 1426–1428	1390, 1392–1393, 1396– 1403, 1416, 1419–1425, 3710, 3743–3744	
	Ц	547–556		
Љуботен	А		762–765	
	Б	1431, 1432, 1438, 1439, 1441–1444, 1567	1433–1437, 1440, 1445– 1449, 3745–3746	1429–1430 (дрворез)
Маглич	А	1669–1674		
Манасија	А	771–776, 793, 795–796, 800, 803, 806–814, 1641, 1698	766–770, 777–792, 794, 797–799, 801–802, 804– 805, 1393, 1640, 1644, 1836, 1837	

	Б	1490–1495, 1508–1512, 1522, 1523, 1543, 1544– 1552	1450–1489, 1496–1507, 1513–1521, 1524–1542, 3747–3754, 3756–3758	
	Ц	557	558–562, 774, 1977	
Манастир Путна	А			1703 (плаштаница)
Марков Град	Б	1553–1555, 1569 1650–1715		
Марков манастир	А	821, 824, 846– 847, 853–858	816–820, 825–845	815 (Вукашинов хорос), 1734 (цртеж делова полијесеја)
	Б	1657–1665, 1670–1681, 1696–1697, 1709, 1711– 1713, 3769	1570–1648, 1650–1656, 1666–1669, 1682–1692, 1695, 1698–1708, 1710, 1714–1715, 3759–3768	1693–1694 (орнаменти), 3452–3457 (бронза), 4287–4289 (полијесеј, српови и секира)
	Ц	564–569	563	
Матеч	А	862, 875, 881, 882, 889–891, 905	859–861, 864–874, 876– 880, 884–888, 892–904, 906–910, 1687	
	Б	1749–1751, 1755, 1792, 1839	1716–1748, 1752–1754, 1756–1791, 1793–1833, 1838, 3770–3777	1834–1837 (капители)
Матка – Богородичин манастир	А	911		
	Б	3821		
Мерошина – црква	А	1710 (портал цркве са сполијама)		
Милшева	А	915, 916, 963, 964,	612, 912–914, 917–962, 965–967	968 (скулптура)
	Б	1913–1921, 1938–1939, 3801	1840–1912, 1922–1937, 1940, 1941, 3778–3781, 3783–3800, 3802–3809	
	Ц	146, 153–157, 159, 160, 570– 572, 776	147–148, 161, 573–575	149–152 (скулптура), 158 (иконе)
Милићи – црква	Ц			576 (план и пресек)

Младо Нагоричино	А	1028		
	Б	2163–2164, 2167	2165–2166	
	Ц	800		
Морача	А	970	969, 972–976, 979–983, 986–987, 989, 992, 1802, 1803	971, 984 (врата цркве са натписом), 985 (рукопис), 988, 990–991 (икона)
	Б	1942–1949, 1962–1967, 1970, 1974	1950–1961, 1971–1973, 1975	1969, 1976–1978 (рукопис), 1979, 4340, 4413, 4421, 4517–4536 (иконе)
Москва – Третјаковска галерија	Ц			849–850
Мостар	Б			4412, 4422 (иконе)
Музеј Српске православне цркве	Б			3544, 4453
Народна библиотека у Београду – рукописи	А	1679–1682 (неидентификовано)		
	Б	3466–3487 (Александрида), 3488 (слово Григорија Богослова), 4321–4325 (Александрида)		
	Ц	252–276, 286 (Александрида), 277–285 (Призренско Четворојеванђеље), 287–298 (Душанов законик)		
Народни музеј у Београду – Мирослављево јеванђеље	Б	3489–3494, 3502		
Наупара	А	1035–1040		
	Ц	532, 777		
Нерези	А		661, 1041–1055	
	Б	3812, 3814, 3906–3920, 3922–3941	2200–2204, 2207–2226, 2229, 3813, 3815–3816	2205–2206, 2227–2228 (царске двери)
	Ц	162, 163		
Неродимље	Ц	778		
Нин – Свети Криж	А	1069		
	Б	2275		2276–2277 (скулптура Богородице са Христом)
Ниш	Ц	779		

Нова Павлица	А	1291–1292, 1308, 1654	1293–1307, 1655–1656, 1709	
	Б	2416–2418	2419–2428, 3834	
Ново Брдо	А	1675, 1676		
	Б	3396–3399		
	Ц	582–594, 780, 781		
Овчар-Каблар – Благовештење	А	525		1809 (иконостас)
Овчар-Каблар – ризнице	А			1810–1823
	Б			2281
	Ц			517
Овчар-Каблар – Свети Никола	А	1787		
	Б	2278–2279	2280, 3703	
	Ц		516	
Овчар-Каблар – Света Тројица	Б			4540–4559 (иконе)
Опленац	Б		3822–3826	
Охрид – тврђава	А	1072–1073		
Охрид – иконе	А			1074–1078
	Б			2301–2302, 2304 (вез), 2337, 2364– 2371, 2372, 2373, 2414–4218
	Ц			164, 598, 873
Охрид – Народни музеј	Б			4454 (икона)
	Ц			834–836 (иконе)
Охрид – Богородица Болничка	Б			4399, 4402 (иконе)
Охрид – Свети Климент (Богородица Перивлепта)	А	1131, 1142, 1143, 1148, 1154	2330–2331, 2340, 2342, 2345	1071 (дрвени кип светог Климента) 1166 (икона)
	Б	1087, 1104– 1109, 1141, 1712, 1726, 1731	2335–2336, 2338–2339	2282–2288, 2291–2292 (вез), 2293– 2296, 2298–2300, 2303, 2305–2306, 2307–2329, 2341, 2343–2344, 2346– 2363, 2412, 4275, 4394–4396, 4398, 4400, 4303, 4405, 4407–4408 (иконе)
	Ц	597, 599–602		165, 166 (дрвена статуа светог Климента), 339–340, 368–379 (иконе)

Охрид – Света Софија	А	1117, 1122–1128, 1132–1133, 1138, 1147, 1159–1161, 1699, 1732	1079–1081, 1084–1086, 1088–1103, 1114, 1118– 1121, 1144–1146, 1153	
	Б	2398–2399, 2406–2411, 2413, 3830	2387–2397, 2400–2405, 3828–3829, 3831–3833	4406 (икона)
	Ц	595–596		
Охрид – Свети Никола Болнички	А	1137	1082–1083	
	Б		2380–2386	2379 (дрворез) 4397, 4401 (иконе)
Охрид – Заум	А	1110, 1151, 1155	1111	
	Б	2414	2415	
Охрид – Свети Димитрије	Б		2374–2375	
Охрид – Свети Константин и Јелена	А	1115, 1116, 1156		
	Б		3827	
	Ц	609		
Охрид – Свети Наум	А	1129, 1134– 1136, 1164, 1165		
	Б		2187–2189, 2197–2198, 2200	2177–2186, 2190–2196, 2199, 4208– 4212 (иконе), 4348–4356 (камна пластика)
	Ц			603–606, 607–608 (иконостас), 782
Охрид – Свети Јован Канео	А	1130, 1139– 1140, 1162– 1163		
	Б	2376–2378		
	Ц	167, 610, 611		341 (икона)
Павловац	Б	2438–2440		
Палез	Б	3277–3278	3279–3289	
	Ц	207–208, 612	209, 613–617	
Патријаршија Београд, рукописи	Ц	299–307 (јеванђеље, XVI век)		
Петковац – долина Дрима	А	1690		

Петрова црква код Новог Пазара	А	1689, 1708		
	Б	2442–2451		
	Ц	168		
Пећка патријаршија	А	1191, 1204, 1210, 1276–1287		1193–1194 (иконе), 1691–1692 (саркофази)
	Б	2452–2455, 2457–2460, 2462, 2464–2467, 2560 (иконостас), 2576, 3401, 3840–3842, 4361–4370 (камена пластика и вез)		2568 (саркофаг), 2610–2612, 2614–2621 (повеља и рукописи), 2613 (олтарске двери), 4219–4227 (иконе), 4327 (рукопис), 4358 (саркофаг), 4359 (надгробни споменик), 4446, 4454 (иконе)
Пећка патријаршија – припрага	А		1195, 1199, 1201–1203, 1211–1212, 1225–1227, 1231–1232, 1244–1246, 1266–1275, 1288–1289	
	Б		2578–2609, 3839, 3843, 3862, 4182	
	Ц		622–625	
Пећка патријаршија – Свети апостоли	А		1723–1725	
	Б		2468–2480, 2483, 2486–2494, 3844–3858, 4437	2481–2482, 2569 (саркофаг), 2484 (икона)
	Ц	169		
Пећка патријаршија – Богородичина црква	А		1192, 1196–1197, 1216–1224, 1228–1230, 1233–1234, 1240, 1247–1265	
	Б	2527, 2574–2575	2495–2501, 2505–2519, 2521–2526, 2536, 3859	2461, 2463, 2502, 2520 (саркофаг), 2503–2504 (иконе)
Пећка патријаршија – Свети Димитрије	А	1773	1198, 1200, 1205–1206, 1209, 1213–1215, 1235–1238, 1241, 1243	1207–1208 (саркофази), 1239 (паралетне плоче), 1242 (саркофаг)
	Б		2456, 2528–2535, 2537–2557, 2559, 2561–2562, 2571–2572, 3860–3861, 3863–3864, 3866–3869	2485 (саркофаг), 2558 (саркофаг), 2563, 2564–2565 (саркофаг), 2566–2567, 2570, 2573
	Ц		618–621	

Пива	Б			4415, 4417-4418, 4424-4426, 4537-4539 (иконе)
Пљевља	Б	4013		
Пљевља – Света Троица	Б	3998-4020		
Побужје – црква Свете Параскеве	Б	2622, 3870		
Повеље кнеза Лазара	А	1755-1764		
Повеља краља Милутина (Повеља из 1302. године, својина Свет. Гајића)	А	1701		
	Б	3506, 3507		
Подгорица	Б	3400		
Полошко	А	1309	1310-1311	
	Б	2623-2625, 3607	2626-2632	
Преспа – Аил	А			
	Б	2633-2634, 2636-2640	2635	
Преспа – Винени – црква на Малој Преспи	А	1158		
Преспа – Свети Ахилије на Малој Преспи	А	1168	1167	
Преспа – Мали Град	А		1188-1190	
	Б	2642	2643-2659	
Преспа – Свети Герман на Малој Преспи	А	1150, 1169		
	Б	2641		
Приватно власништво – иконе и сасуди	Б			3428, 3506-3507, 4276, 3463, 3464, 4290, 4376, 4449
	Ц			381-383, 831, 945-946
Призрен – Свети арханђели	Ц	170-172, 626-629		
Призрен – Свети Никола	Б			4452 (икона)

Призрен – Свети Спас	Б	2660, 2661, 3872		
Призрен – Богородица Левишка	А	1172–1173	1174	
	Б	3871		
	Ц	630		
Прилеп – Свети арханђели	А	849, 852	848, 850, 851, 1833	
	Б	1556, 1565, 3835–3836		
Прилеп – Свети Никола	Б	1557, 1558, 1561		
Прилеп – Свети Димитрије	Б	1559, 1560		
Прилеп – Свети Атанасије	Б	1562		
Прилеп – Свети Петар	Б	1564		
Прилеп – Пречиста	Б	1566		
Пријепоље – православна црква	Б			4416 (икона)
Псача	А		1175–1185, 1715, 1825, 1835	
	Б	3875	2662–2681, 3876	
	Ц	173, 636–640	174–178, 631–635	
Пустиња код Пријепоља	А	1186–1187	1799, 1800	
Раџ	Б	3877–3879		
Раваница	А	1312, 1324–1328, 1334–1336, 1338, 1339–1342, 1343, 1344–1347	1320–1323, 1329, 1332–1333, 1337, 1713	1330–1331 (повеља кнеза Лазара)
	Б	2716–2717, 3880, 3885, 3891, 3892	2682–2715, 2718–2723, 3881–3884, 3886–3890	
	Ц	179–180	641	

Раваница фрушкогорска – манастир Врдник –ризница	А			1313–1319
Равна река	А			1646 (корице јеванђеља)
Радовашница под Цером	А	1348–1349		
	Б	2724, 3893– 3894		
Раковац – ризница	А			1702
	Б			3445
Руденица	А	1357–1361	1356, 1362–1371	
	Б	2761–2764, 2768–2772, 2773, 2788– 2796, 2780, 3895	2749–2752, 2754–2760, 2765–2767, 2774–2779, 2781–2787	
	Ц	581, 645–650, 765, 785, 786	642–644, 789, 790	
Рукописи	А	1736–1754 (нсидентификовано)		
	Б	3495 (о Ђирилу и Методију), 3496 (Цариград, Хрвојев мисал, репродукције из књиге), 3497 (штампа, Ђурђе Црнојевић), 3498 (књига о царству из 1418. године), 3500 (јеванђеље Гилфердинг, № 61), 3501 (београдски паримејник, № 20/30), 3503 (минеј из 1670. године), 3504 (Бугарска Народна библиотека, Литургија Василија Великог), 3505 (јеванђеље Гилфердинг, №1), 3508–3509 и 4326 (Есфигменска повеља)		
	Ц	308–309, (Цариград, Хрвојев мисал, репродукције из књиге), 324–328 (Хвалов зборник, репродукције из књиге), 329–330 (Цетињски октоих), 333 (Париски рукопис (?), репродукција из књиге), 334 (Јеванђеље Лудвига Побожног, репродукција из књиге), 355 (кодекс из Фулде, репродукција из књиге), 336 (Саксоншигл, 13. век, репродукција из књиге), 337 (Хајделбершки кодекс, 14. век, репродукција из књиге), 338 (Енеида, 13. век, репродукција из књиге)		
САНУ	Б	3499 (минеј за месец новембар из 1601. године)		
	Ц	310–323 (Куманичко јеванђеље)		
Сарајево – православна црква	Б			4228, 4414, 4419 (иконе)
Сарајево – уметничка галерија	Б			4423 (икона)
Свач	А	1769–1774		
Света Софија – Солун	А	1700	1711	

Свети Јоаким Осоговски	А	1647–1648		
Свети Никита	А		883, 1056–1068	
	Б	2265, 2273, 3819	2230–2264, 2266–2272, 3817–3818, 3820	
Свети Никола на Ибру	Б	2276		
Свети Роман код Ђуниса	А	1695, 1782– 1786	1694	
	Б	2820–2821		
Сисојевац	А	1385–1389	1390–1392, 1394–1402	
	Б	2797–2801, 2819	2802–2818	
Скадарско језеро	А		1490	
Скадарско језеро – Богородичина црква у Старчевој Горици	А	1491–1492		
	Б	3304, 3305, 3307, 3312		
Скадрин – српска православна црква	Б			4387 (икона)
Скопље	Б			3437 (крст), 3512 (врата)
Скопље – Свети Спас	А			1649–1651 (иконе), 1652 (иконостас), 1653 (покров)
Скопље – Археолошки музеј	Б			2297 (икона)
Скопље – црквени музеј	Ц			351
Скопље – уметничка галерија	Б			4440, 4442 (иконе)
Смедерево	Б	3411		
	Ц	787		
Смедерево – црква на гробљу	А	1684–1686		
	Б	3402–3410		
Смедеревска Паланка	Б	3897–3899		

Соколица	А	1693		
	Б		2822, 4342	3510 (Богородица са Христом), 4341, 4343-4347 (камена пластика)
Соко Град	Б	3412		
Сопоћани	А	863, 1409, 1459, 1486	198, 863, 1403-1408, 1410-1458, 1460-1485, 1487, 1488, 1639, 1807	
	Б	2823-2824, 3002-3004, 3007-3009, 3022, 3937	2825-3001, 3005-3006, 3010-3021, 3023-3073, 3900-3904, 3906-3920, 3922-3936, 3938-3941, 4372	
	Ц	445	181-206, 652-690	788 (запис)
Сплит	Б			3290, 3291-3296, 3299-3300 (дрво), 3297-3298 (камени релеф), 3301 (камен), 3303 (трем)
	Ц			347, 352 (иконе)
Сплит – катедрала	А	1489		
Сплит – Свети Мартин	Б	3302		
Сплит – Госпа од звоника	Б			4386 (икона)
Стара Павлица	А	1290		
	Б	2429, 2432-2435	2430-2431, 2436-2437, 3835-3836	
Старо Нагоричино	А	236, 238, 555, 993, 1024, 1027-1034, 1070	555, 994-1023, 1025, 1026, 1834	
	Б	2157, 2159, 2162, 2176	1980-2156, 2158, 2160-2161, 2168-2175, 3810-3811, 3837, 3838, 4432-4436	
	Ц	160, 161	577-580	
Стон – Свети Михајло	Ц	210		
Страгари – Благовештење	Ц		519	

Студеница – Богородичина црква	А	1493, 1494, 1500–1503, 1525–1526, 1528, 1645	1504–1513, 1518–1524, 1527, 1530–1531	1529 (бакорез)
	Б	3074–3075, 3082–3095, 3119, 3128, 3134, 3135, 3227, 3148–3159, 3180, 3947–3948, 3950–3970	3076–3081, 3096–3118, 3120–3127, 3129–3133, 3136–3147, 3160–3171, 3178, 3231–3233, 3242, 3782, 3942–3946, 3949, 3971–3973	3179 (рукопис)
	Ц	211–229, 479–480, 483–485, 691–705, 707–710, 802–803	711–712, 804	
Студеница – Краљева црква	А	1495	1496–1499, 1514–1517	
	Б	3191, 3225–3226	3184–3190, 3192–3224, 3227–3230, 3234–3241, 3243–3271, 3276, 3589, 3974–3985, 4032–4034	
	Ц	714	715–721	
Студеница – Свети Никола	А		1728	
	Б		3272–3275	
Студеница – ризница	Б			3172–3177, 3181–3183
Тамна	А	1791		
	Б	2725, 2726		
Темнић	Ц			944 (натпис)
Тиват	Б			4230–4231
Тиват – црква у Доњој Ластви	Б			4377–4380 (иконе)
Топла код Херцег Новог	Б			4374–4375 (иконе)
Требиње – црква светог Павла	Б		3988, 3989	
Требињско поље	Б			3514 (скулптура)
Трепча	Б			3308, 3309 (фрагменти архитектонске пластике), 3311

Трескавац	А	1532–1534		
	Б	3310	3986, 3987	3306 (дрвена врата)
Трогир	Б		3317	
	Ц	724		722, 723
Трогир – катедрала	А	1357		
	Б	3313–3316, 3318–3319		
Троноша	А	1535, 1536		
Фрушка Гора	Б			3513 (репродукција из књиге)
Хај Нехај – Свети Димитрије	Б	3990		
Хисерџик	Ц	231–234		
Хопово	Б	3369, 3370		
Чичево – Свети Павле	Б	3371–3372		3515 (надгробни споменик)
Чокешина	Б	2727, 3991		
Џеп	Ц	792		
Шабац	Ц	806		
Шас	А	1714, 1729		
	Б	3373–3375		
Шаторња	А		1604–1607	
	Б	3376–3380		3382, 3992–3993 (натпис), 3383, 3385 (иконе)
	Ц	926–927	928–931	932–933 (повеља), 934–940 (гравира)
Шибеник – катедрала	А	1614		
	Б	3386–3392		
Шишатово – ризница	А			1608–1611
	Б			1649, 3393, 4320, 4371, 4273
Шпанија – Куенка	Ц			847 (реликвијар)
Штип – Свети арханђели	А	1612–1613		
Штип – Свети Јован	А	1788–1789		
	Б	3994		
Штип – Свети Спас	Б	3995–3997		

IN THE NAME OF KNOWLEDGE AND THE HOMELAND Research of Medieval Monuments under the Auspices of the National Museum of Serbia and Its Results (1906–1940)

SUMMARY

Between 1907, when Vladimir Petković managed to, besides doing research at Žiča Monastery, take the first photographs of the monastery, laying the ground for the museum's photo collection of medieval monuments, and 1940, when Branimir Bugarčić, the museum photographer, brought the last snapshots of Dečani Monastery, the National Museum's experts and associates have researched and photographed over 300 sites. For more than three decades, with some interruptions, this activity unfolded in several stages determined, on the one hand, by the socio-political circumstances of the time and the internal museum policy, on the other.

The appointment of Mihailo Valtrović for the guardian of the National Museum in April 1881 heralded a new chapter in the institution's development. During his almost 25-year-long tenure, which ended in 1905, the matter of the Museum's premises was resolved, and its internal organization was established by introducing departments; the museum collection was considerably expanded; the first exhibitions were held, and the first museum catalogs published; finally, the Museum opened its doors to visitors. Valtrović's insistence on hiring professionals with suitable educational backgrounds proved justified and beneficial in many ways. The decision to appoint Miloje Vasić and Vladimir Petković as curators of the National Museum, an institution that, in the first century of its life, was responsible for both movable and immovable cultural heritage, facilitated the development of archaeology and art history in Serbia. The fact that, until 1935, the National Museum was under the direct jurisdiction of the Serbian Royal Academy and that its employees also taught at the university heavily influenced the scholarly direction of the museum staff. Petković's arrival to the National Museum in 1905 marked a watershed in the formation of the previously neglected Department of Medieval and Byzantine Antiquities and the research of medieval heritage. The founding of the University of Belgrade (1905), the inception of its Department of Byzantine History (1906), and the emphasis on the history of Byzantine architecture in the curriculum of the Faculty of Technical Sciences gave an additional impetus to the growing interest in the research of Serbian antiquities. This interest was abundantly clear already in 1906. That year, Milorad Ruvidić and Branko Tanazević, architects and university professors, organized field research; Dragutin Anastasijević, founder of the chair for Byzantine studies, began photographing documents on Mount Athos; the journal *Starinar* [Antiquary] was relaunched; and Gabriel Millet arrived in Serbia and, in the company of Vladimir Petković and Petar Popović, started his research of medieval Serbian churches and monasteries.

In 1907, the National Museum launched systematic campaigns to research and photograph medieval architecture and wall paintings. The purpose of this fieldwork was manifold. Monuments had to be documented and their state of repair determined so that plans for their protection and restoration could be made; at the same time, the museum's holdings were to be expanded by forming a collection of frescoes, original or copies, and sculpture casts. The result of the museum's first scholarly mission fully matched the planned concept. During fieldwork, photographs and copies of three frescoes were made, and one original fresco was moved to the Museum because it was precariously close to crumbling off the wall. On this occasion, Petković completed his previous research of the Ascension Church at Žiča Monastery and published his results in a series of articles in *Starinar*, a pioneering effort to offer a scholarly monograph on a medieval church to the local academic community.

The first stage in scholarly research ended when the First Balkan War broke out (1912). Although there was an intention to explore Serbian churches and monasteries beyond the borders of the Kingdom of Serbia at the time, research had to be limited to those that could be reached without major challenges. In four campaigns undertaken from 1907 to 1911, Vladimir Petković examined and photographed around 30 monasteries and churches. In addition, Miloje Vasić and the architect Kostantin J. Jovanović explored some other sites in 1909. The fieldwork efforts of the museum's experts, among other things, revealed the monuments' state of repair. Hence, the National Museum launched initiatives to erect temporary protective roofing over Rudenica, the church of the Gradac Monastery, and the Church of St. Nicholas in Kuršumlija. Unfortunately, the modestly sized collection of photos compiled up to 1911 was partially destroyed in the bombing of Belgrade at the outset of the Great War. The surviving fragile glass plates are still one of the most valuable testimonies to the condition of the monuments at the beginning of the 20th century. The circumstances of the period were such that the task could not be based on a predefined long-term action plan, which would have allowed the churches and monasteries to be explored in order. Therefore, in 1913, the Serbian Royal Academy set up a committee to devise a plan for photographing and publishing monuments of old Serbian architecture and frescoes, but its work ultimately came to naught. Namely, the Academy wanted to launch research campaigns, with the involvement of Vladimir Petković, and have their research results published as soon and as competently as possible. However, this ambitious plan was abandoned after just two fieldwork trips, and the results of the examined monuments would not appear for another two decades. Thus, all efforts to research medieval art and architecture fell to the National Museum, whose staff was not only qualified enough but also remarkably determined to carry out this challenging task.

In the years after the Great War, the National Museum, in vain, sought a way out of this "deadly limbo". As Vasić's attempts to find an at least acceptable solution for housing its reduced and damaged collection – "but a shadow of what the Museum once was" – proved futile, he resigned from the office of the institution's director. On 1 September 1919, the guardian of the National Museum became

Vladimir Petković. Having assumed office, Petković submitted a draft on the “organization of the Museum and the work on safeguarding antiquities, which would provide the Museum with the needed work force for many tasks in and beyond it,” and at the same, prepared projects intended to elevate the National Museum to the “level of a cultural institution desperately needed in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.” Researching Serbian medieval art and forming a medieval collection as a key department in the institution were central concerns in the museum program. From 1920 to 1927, with the funds allocated for field research considerably reduced, efforts to examine, photograph, and publish medieval architecture and wall paintings under the auspices of the National Museum brought together almost all scholars of medieval studies in the country. Petković, who led most research trips, was joined by Lazar Mirković and Žarko Tatić, a liturgist and an architect, curators of the medieval collection, paintings conservators Paško Vučetić and Svetislav Strala, and photographers Anta Mudrovčić, Jakov Pavelić, and Vladimir Petropavlovski. The Museum’s former director Miloje Vasić, historians Dragutin Anastasijević and Vladimir Ćorović, architects Milan Zloković and Djurdje Bošković, and art historian Milan Kašanin worked with them or pursued independent research with the National Museum’s financial and moral support.

In 1920, it finally became possible to examine the monuments that had until then lain in the inaccessible territories of the Ottoman Empire. A team of specialists first headed to Kosovo, when the monasteries of Banjska and Gračanica were examined for the first time under the auspices of the National Museum, moving on to inspect the monuments in the Novi Pazar area: St. Peter’s Church, Djurdjevi Stupovi, and Sopoćani. A year later (1921), the monuments in Macedonia, in the vicinity of Tetovo, Kičevo, and Prilep, finally became available for research. The foundations of Stefan Nemanja were also systematically explored the same year. Owing to the National Museum’s support, Miloje Vasić examined Studenica, while Vladimir Ćorović and Dragutin Anastasijević inspected St. Nicholas and the Virgin’s Church near Kuršumljia. On the same occasion, Anastasijević conducted archaeological research at the Virgin’s Church – the first excavations of “Serbian antiquities.” In 1922, Petković and his team had another opportunity to study the churches and monasteries in Metohija and the Lim valley. This research campaign yielded many watercolor paintings and figural compositions by Svetislav Strala, ground plan drawings, and more than 300 photographs. In addition, the team recorded 250 inscriptions, most previously unknown, and Petković published them soon thereafter. In 1923, research focused on Macedonia: Markov Manastir (Mark’s Monastery) and the churches in the areas of the Ohrid and Prespa. It was Montenegro’s turn in 1924 (Bar, Lake Skadar, Podgorica, Kolašin), followed by the Lim Valley and, finally, Prizren. The same year, work on collecting documentations for a monograph on Markov Manastir continued. A particularly notable year in this period of intense and fruitful fieldwork was 1925, when as many as eight summer research trips took place, including at the Hilandar Monastery on Mount Athos. That year, besides examining the Hilandar katholikon and the hermitage of St. Sava on Mount Athos, Žarko M. Tatić

led three more expeditions. The Virgin's Church at Kalenić was researched and photographed, to the very last detail, with both "regular" equipment and "state-of-the-art color photography," followed by St. Andrew and the Virgin's Monastery in the Matka canyon near Skopje, Golubac, and the Tuman Monastery. Vladimir Petković spent the year studying churches in Macedonia, in the vicinity of Skopje, Kumanovo, Kriva Palanka, Kratovo, and Štip, and the Konče Monastery. He also led an expedition to research and take photographs of the churches in the Drina River basin and the Vračevšnica Monastery. Finally, in 1925, the National Museum helped Milan Kašanin, then a clerk at the Art Department of the Ministry of Education, to inspect and take pictures of the White Church of Karan, the subject of his doctoral dissertation. He was accompanied by one of the Museum's photographers, and the pair used the occasion to visit Dobrun, Mileševa, and other churches in the Prijepolje area.

Unlike the fieldwork-intensive previous year, outdoor research could not continue in 1926 in the same scope. Research of Hilandar was suspended due to lack of funding, so Petković, accompanied by Lazar Mirković, devoted himself to the treasuries of the monasteries on Fruška Gora. During this short ten-day mission, the director of the Museum also managed to explore Dečani, photographing its treasury and some frescoes, and the Patriarchate of Peć, moving on to Rudnik in Drenica, Banjska, Sopoćani, Djurdjevi Stupovi (finding the monument in a lamentable state of repair), and Stara and Nova Pavlica. Meanwhile, having received funding from the National Museum, Vladimir Ćorović had an opportunity – admittedly, for just five days – to explore the Žitomislić Monastery, which he visited with the museum photographer to collect information on its history. On the same occasion, he stayed in Trebinje, where he researched St. Nicholas Church, built by Radoje Hrabren, and its well-preserved frescoes.

Despite a sizeable reduction in the funding of the National Museum in 1927, field research was not suspended. It continued until 1934 with the financial support of the Royal Academy and the University, allowing Petković to focus on systematic research of the Pantokrator Church at Dečani. In this period, many monuments were studied and photographed owing to the efforts of Djurdje Bošković, the museum's curator, and his advocacy in the Committee for Maintaining and Restoring Churches and Monasteries. By 1935, when Petković's term as the director of the National Museum ended, the photograph collection included several thousand negatives.

The results of this intense field research were regularly published in academic journals. The *Starinar* journal, which had gone out of print in 1911, was relaunched in 1922, and most of its articles in the following period were authored by the employees of the National Museum. The 1920s also saw intensive publishing activity at the National Museum. In this period, it launched the series *Srpski spomenici* (Serbian Monuments, 1922), which included seven books: five monographs (*Manastir Ravanica*, 1922; *Manastir Studenica*, 1924; *Markov manastir*, 1925; *Manastir Kalenić*, 1926; *Manastir Manasija*, 1928) and two albums of medieval paintings (*La peinture serbe du moyen âge I–II*, 1930–1934). From the second volume onward, their

publication was financed by the Mihajlo Pupin Fund, which the illustrious scientist had established at the National Museum.

After the founding of the Prince Paul Museum (1935), the relocation to the New Palace, the change of the management, and efforts to expand the collection and present them in a suitable space, the focus, previously on researching monuments, shifted to their photo-documentation. The ambition of the Museum, which now bore the Prince Regent's name, was to create a big central archive of all relevant monuments in the territory of the Kingdom of Yugoslavia. However, with the exception of a photographing campaign on the Adriatic coast, the main subject continued to be the Serbian medieval heritage. Branimir Bugarčić, the museum photographer at the time, worked alone, and in those few years running up to the breakout of World War II, many new shots were added to the medieval monument photo collection.

Detailed insight into the study of monuments suggests that, in spite of good intentions, it was not based on a predetermined plan of research and publication but, at the beginning, two criteria seem to have had a decisive role in the selection of research subjects: first, the historical importance of a given church, followed by its accessibility. Many sites were not covered by the country's road network, while others lay beyond the reach of local experts because they were in Ottoman-controlled territories. Hence, it should come as no surprise that systematic research of medieval monuments began with the Ascension Church at Žiča, whose importance for medieval and more recent history was manifold. The coronation church of medieval Serbian rulers was also the site of young King Alexander Obrenović's anointment in 1889 and King Peter I Karadjordjević's coronation in 1904. Therefore, in the 19th and early 20th centuries, scholars tended to focus on Žiča and then on Ravanica, Prince Lazar's foundation and burial church, which Petković describes as the "sepulcher of Serbian glory and grandeur, like a mausoleum, standing atop the buried freedom and independence of the Serbian state." It was not without relevance that those two churches could be reached with no major obstacles. Furthermore, Čuprija, a town not far from Prince Lazar's foundation, stood on the railway Belgrade–Niš, which had become operational in 1884. Research campaigns at Žiča and Ravanica were followed by explorations of Studenica, the mausoleum of the progenitor of the saint-bearing Nemanjić dynasty, which was, admittedly, harder to reach. The publication of the volumes in the edition *Srpski spomenici* reflected this order. The monograph on Ravanica was followed by a book on Studenica. The rush to research the monuments in the southern reaches of the country was due to political reasons, which is reflected in the publication of a monograph on Markov Manastir, whose katholikon houses frescoes with historical personages, which were overpainted several times on the orders of the Bulgarian Exarchate. The monograph on Manasija was supposed to be published to mark the 500th anniversary of the passing and canonization of Despot Stefan Lazarević.

Albums of paintings were prepared under ideological pressure because of concerns that the study of Serbian medieval art lagged behind the academic achievements of neighboring countries, especially in Romanian and Bulgarian scholarship.

In the 1920s, these countries produced, in addition to monographs, seminal syntheses on medieval art. In the local milieu, unlike in architectural research, which yielded several important books in the early decades of the 20th century – Millet's work on old Serbian architecture (*L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919) and Miloje Vasić's contribution (*Žiča i Lazarica: studije iz srpske umetnosti srednjeg veka*, 1928) – no such attempts emerged in the studies of medieval fresco painting and, more importantly, no efforts were made to offer a comprehensive synthesis of old Serbian art which would include both architecture and wall paintings.

Admittedly, the Bulgarian Archaeological Institute launched its series on monuments of art (*Художествени паметници на България*) two years after the National Museum started publishing its *Srpski spomenici*. The first volume in the series was André Grabar's monograph on the Boyana Church, and the second discussed the churches of Mesembria. Both were bilingual editions (in Bulgarian and French). The first volume in the series *Orient et Byzance*, which Gabriel Millet launched in Paris, was Grabar's doctoral dissertation on Bulgarian frescoes (*La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928). It was followed by Ioan Ștefănescu's publications on wall paintings in Wallachia, Bukovina, Moldavia, and Transylvania. In 1922, an extensive work on Romanian art from the 14th to the 19th centuries, authored by Nicolae Iorga and Georghe Balș, was published in Paris. A grand exhibition of Romanian art was held in 1925, when the still indispensable study on the treasury of the Putna Monastery came out.

Meanwhile, unsurprisingly, there was no initiative in Serbia to present old Serbian art abroad. Such an exhibition could barely be organized at home, on the Museum's premises, which the efforts to showcase the exhibits of medieval art for the Second International Congress of Byzantine Studies, held in Belgrade (1927), made painfully obvious. Besides, notwithstanding the curators' considerable exertions, the National Museum's medieval collection did not acquire many new items during the interwar period. However, one should bear in mind that the management of the Prince Paul Museum managed to procure the Miroslav Gospel, which still holds pride of place at the National Museum, and the Prizren copy of Dušan's Code, later returned to the National Library. In the same period, fragments of stone sculpture from Banjska and the Ulcinj ciborium were added to the Museum's collection; the institution also bought a silver plate with Emperor Dušan's inscription and acquired a splendid jewelry collection from Markova Varoš near Prilep.

Until 1935, the National Museum was essentially seen as a seminar attached to the Department of Archaeology and Art History because its directors also taught at the university; hence, the history of medieval monument research under its auspices reflects the situation in art-historical scholarship in Serbia up to World War II. Being responsible for training new generations of scholars and holding a prominent position at the Museum, Petković was a towering figure in the country's art-historical studies. In line with his methodology, the primary task of research was collecting and describing evidence. Holding on to the outdated principles of his German mentors, he additionally simplified them, insisting on detailed iconographic descriptions

but stopping short of offering an interpretation of the imagery. The founding of the University of Skopje, with new teaching staff which included Radoslav Grujić and Svetozar Radojčić, and the growing number of professional art historians and scholars interested in the history of art, such as the liturgist Lazar Mirković, led to important advances in medieval art research in the 1930s. And yet, it was precisely the evidence collected and published by Vladimir Petković and his associates that allowed the new generation of scholars to write syntheses on art history. An indispensable tool in this endeavor was the photo collection of medieval monuments on glass plates established to “make it much easier to study our monuments of art” and “safeguard these monuments for posterity” – bringing Petković’s initial idea to fruition.

In many ways remarkable, this collection was a reliable starting point for the research presented in this book. The acerbic notes of the scholars who contributed to its formation and numerous archival documents allowed me to reconstruct the place and role of the National Museum in the documenting, research, publication, and preservation of medieval churches and monasteries in a time when an institutional protection and legislation on cultural heritage had yet to be introduced. This work aims to shed light on an important yet often overlooked period in the history of this intuition, which lasted more than three decades and saw the National Museum’s experts go far beyond their professional duties to lay the ground for a critical and scholarly approach to the research of Serbian medieval heritage.

БИБЛИОГРАФИЈА

Скраћенице

АНМ	Архив Народног музеја Србије
АНМ МКП	Архив Народног музеја Србије, Музеј кнеза Павла
БОН	Београдске општинске новине
ГГБ	Годишњак града Београда
Гласник САД	Гласник Српског археолошког друштва, Београд
Гласник СНД	Гласник Скопског научног друштва
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва, Београд
Годишњак СКА	Годишњак Српске краљевске академије, Београд
ELU	Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1–4, Zagreb 1959, 1962, 1964, 1966.
ЕСИ	Енциклопедија српске историографије, ур. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1997.
ЗЛУМС	Зборник за ликовне уметности Матице српске, Нови Сад
Зборник МПУ	Зборник Музеја примењене уметности, Београд
ЗНМ	Зборник Народног музеја, Београд
ЈИК	Југословенски историјски часопис, Љубљана–Загреб–Београд
ЛМС	Летопис Матице српске, Нови Сад
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
Свеске ДИУС	Свеске Друштва историчара уметности Србије, Београд
СБР	Српски биографски речник, ур. Ч. Попов, Нови Сад
СЕ	Српска енциклопедија
Споменик СКА	Споменик Српске краљевске академије
СТА	Српски технички лист

Необјављена архивска грађа

АРХИВ НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ

АНМ, акт бр. 50/1882.

Пројекат закона о историјским и уметничким стџаринама у Србији

АНМ, акт бр. 5 од 20. марта 1888.

Извештај министру просвете и црквених послова о раду у Народном музеју у 1886. и 1887. години.

АНМ, акт бр. 9 од 16. марта 1891.

Валтровићево писмо Српској краљевској академији с предлогом о набавци фотографске опреме која би служила за израду основне музејске документације и за снимање споменика на терену.

АНМ, акт бр. 105 од 23. августа 1899.

Валтровићево писмо министру просвете у којем каже да се не може посветити уређењу Народог музеја у обиму у којем је желео будући да „врши дужност у музеју као споредну, уз главну своју дужност на Катедри за археологију”.

АНМ, акт бр 17 од 5. фебруара 1900.

Валтровићево писмо министру просвете и црквених послова о ширењу и буђењу интереса за уметност код домаће публике. У истом писму он тражи од Министарства одобрење (које убрзо и добија) за куповину једног пројектора што је имао да служи за јавна предавања, „која би не само према предмету већ и према публици била удешена”, као и „већи број снимака нужних за пројектовање”.

АНМ, акт бр 119 од 10. маја 1901.

Ђорђе Станојевић уступа Народном музеју 36 снимака на стакленим плочама које су биле изложене на Париској изложби.¹

АНМ, акт бр 151 од 12. јуна 1901.

Молба Министарству просвете и црквених послова да се Г. Х. Емериху додели Орден Св. Саве 5. степена.²

АНМ, акт бр. 32 од 31. јануара 1906.

Васићев предлог Српској краљевској академији да упути Владимира Петковића и Петра Поповића на Свету Гору зарад истраживања архитектуре светогорских манастира.

АНМ, акт бр. 153 од 30. маја 1906.

Петковићев извештај са пута по манастирима

АНМ, акт бр. 150а од 17. маја 1907.

Предлог буџета за 1908. годину, у који је уведена позиција *За израду копија у боји и за фотографске снимке стџаросрпској живојиса и орнаменталних на монументалним споменицима.*

¹ Цитирано према: Ј. Премовић, „Фотографске технике у документовању баштине у 19. и 20. веку”, 299, нап. 66.

² Исто.

АНМ, акт бр. 302 од 24. октобра 1907.

Предлог Михаила Валтровића и Владимира Петковића да се Пашку Вучетићу исплати награда у вредности од 400 динара за добро обављен посао копирања фресака у Жичи.

АНМ, акт бр. 102 од 7. априла 1908.

Милоје Васић упућује министру просвете и црквених послова молбу да се Петковићу одобре средства с позиције ванредних кредита за набавку фотографског материјала и за путовање зарад истраживања на терену.

АНМ, акт бр. 115 од 29. априла 1910.

Петковићево писмо Васићу у којем му предлаже да заједно с колегама са Техничког факултета истражи споменике у Старој Србији и Македонији.

АНМ, акт бр. 213 од 24. јула 1910.

Васићево писмо министру просвете и црквених послова с молбом да одобри Петковићу надокнаду путних трошкова што их је начинио током путовања по Јужној Србији.

АНМ, акт бр. 224 од 2. августа 1910.

Петковићев предлог министру просвете и црквених послова у вези са скидањем фресака из јужне певнице Жиче.

АНМ, акт бр. 167 од 2. јула 1911.

Васић упућује писмо министру спољних послова с молбом да се обрати српским конзулима у Турској како би турске власти пружиле Петковићу заштиту на терену.

АНМ, акт бр. 187 од јула 1911.

Петковић је био приморан да се врати са пута зато што је у области Старе Србије избила епидемија колере.

АНМ, акт бр. 223 од 16. септембра 1911.

Петковићево писмо министру просвете и црквених дела у којем га обавештава о стању Смедеревског града и прослеђује му фотографије утврђења које је направио из чамца.

АНМ, акт без броја, 1919.

Списак предмета који су пронађени након Првог светског рата код мајора Ивана Ковачића из Загреба.³

АНМ, акт бр. 122 од 18. априла 1920.

Молба В. Петковића министру просвете да код министра војног и Морнарице издејствује позајмицу три револвера са по 20 метака.

АНМ, акт бр. 123 од 18. априла 1920.

Петковић моли да му се обезбеди „потребан број жандарма коњаника у подручним областима као пратњу”.

³ Цитирано према: Ј. Премовић, „Фотографске технике у документовању баштине у 19. и 20. веку”, 300.

АНМ, акт бр. 143 од 27. априла 1920.

Молба министру саобраћаја за три бесплатне возне карте од Београда до Скопља и одатле до Косовске Митровице и натраг до Београда, „са правом ношења до 800 кг пртљага”.

АНМ, акт бр. 436 од 3. септембра 1921.

Петковић предлаже уметничком одељењу Министарства просвете да оформи стручну комисију која би испитала могућности за евентуално ископавање Новог Брда, које је сматрао једним „од најважнијих и најинтересантнијих старих српских насеља”.⁴

АНМ, акт бр. 293 од 6. маја 1925.

Петковићева намера да пригодом византолошког конгреса приреди публикацију о средњовековној српској уметности – од њеног почетка до краја 18. века, а „како би наша стара уметност због које је конгрес и заказан у нашој земљи била на овом еминентном скупу достојно приказана”.

АНМ, акт бр. 583 од 2. маја 1928.

Петковићев допис Министарству просвете у којем истиче да је живопис Грачанице један од најквалитетнијих у нашој уметности те да је у припреми монографија која треба да се појави у серији *Српски сџоменници*.

АНМ, акт Комисије за уређење Краљевског музеја, бр. 19 од 18. децембра 1934.

Молба Управи Двора да своје копије фресака стави на располагање Музеју.

АНМ, Фонд Музеја савремене уметности, бр. 89 од 25. марта 1935.

Извештај о куповини сребрног тањира са натписом цара Душана

АНМ МКП, бр. 123 од 10. маја 1935.

Кашаниново писмо Министарству просвете с молбом да издејствује преношење Мирослављевог јеванђеља из Народне банке у МКП.

АНМ МКП, бр. 656 од 1. новембра 1935.

Молба МКП поглавару Косовско-митровачког среза да помогне Музеју да се фрагменти декоративне пластике што се налазе разбацани по *дворишњима села Бањске сачувају од њројасији* и пренесу у Београд ради излагања.

АНМ МКП, бр. 684 од 12. новембра 1935.

Обавештење Министарству просвете да је за чување Призренског рукописа Душановог законика обезбеђена специјална месингана витрина.

АНМ МКП, бр. 121 од 26. фебруара 1936.

Обавештење Министарству просвете о жељи Музеја да организује курс из археологије и историје уметности.

АНМ МКП, бр. 113 од 27. фебруара 1936.

Писмо М. Кашанина у којем обавештава Његово преосвештенство епископа призренског о томе да је примио два рељефа која је црквена општина у Ораховцу код Призрена уступила Музеју на чување.

⁴ Цитирано према: Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1935.”, 239, нап. 18.

АНМ МКП, акт др. 699 од 21. септембра 1936.

Молба коју је Кашанин упутио Патријаршији Српске православне цркве како би се Бугарчићу одобрило фотографисање у Студеници, Сопоћанима, Пећи, Дечанима, Грачаници и Псачи, као и молба да се о томе обавесте старешине наведених манастира.

У одговору на овај акт Свети архијерејски синод препоручује епархијским архијерејима да одобре снимање Б. Бугарчићу, с тим да се управа Музеја претходно обрати сваком надлежном архијереју ради дозволе фотографисања фресака (Патријаршија Српске православне цркве, др. 5097/, зап. 1181 од 24/11. септембра 1936. године).

АНМ МКП, акт др. 732 од 26. септембра 1936.

Кашанинова молба епископу жичком да одобри Б. Бугарчићу фотографисање фресака у Студеници.

АНМ МКП, акт др. 734 од 26. септембра 1936.

Молба митрополиту скопском да одобри Б. Бугарчићу да фотографише фреске у Псачи. Под истим бројем је и молба епископу рашко-призренском да одобри Б. Бугарчићу да фотографише фреске у Сопоћанима, Дечанима и Грачаници, као и молба патријарху српском за фотографисање фресака у Пећкој патријаршији.

Митрополит скопски обавештава управу Музеја кнеза Павла да је дао одобрење да Б. Бугарчић може да сними фреске у Псачи (Црквени суд Православне епархије скопске, акт др. 10501 од 29. септембра 1936. године).

Канцеларија Патријаршије обавештава Музеј кнеза Павла да је Његова светост патријарх српски одобрио да Б. Бугарчић снима фреске у Пећкој патријаршији (Архиепископ пећки, митрополит београдско-карловачки и патријарх српски, акт др. 819 од 2. октобра 1936. године).

АНМ МКП, акт др. 854 од 11. новембра 1936.

Православни епископ Епархије злетовско-струмичке у Штипу обавештава Музеј да је Бранимиру Бугарчићу одобрено фотографисање фресака у Леснову.

АНМ МКП, акт др. 732 од 26. септембра 1936.

Молба патријарху српском да одобри Б. Бугарчићу фотографисање фресака у Пећкој патријаршији.

АНМ МКП, акт др. 819 од 2. новембра 1936.

Молба митрополиту скопском да одобри Б. Бугарчићу фотографисање фресака у Марковом манастиру. Под истим бројем је заведена и молба епископу злетовском у вези са фотографисањем фресака у Леснову.

АНМ МКП, акт др. 853 од 11. новембра 1936.

Црквени суд Православне епархије скопске, актом др. 12204 од 4. новембра 1936, обавештава МКП да је одобрио снимање Б. Бугарчићу, уз молбу „да Г. Бугарчић остави од својих фотографија по једну копију за овдашњи црквени Музеј”.

АНМ МКП, акт др. 854 од 11. новембра 1936.

Православни епископ Епархије злетовско-струмичке, актом др. 1641 од 5. новембра (23. октобра) 1936, обавештава дирекцију Музеја кнеза Павла да је Б. Бугарчићу одобрено снимање у Леснову.

АНМ МКП, акт бр. 695 од 14. новембра 1936.

Решење издато Ђ. Мано-Зисију да отпутује у Призрен, Ђаковицу и Ораховац ради прибирања старих уметничких објеката и њиховог преноса у Музеј.

АНМ МКП, акт бр. 199 од 21. марта 1937.

Решење о службеном путу Ђ. Мано-Зисија и Б. Бугарчића у Милешеву, Хисарцик, Давидовицу, Добрун, Ариље, Жежевицу и Студеницу ради проучавања и снимања.

АНМ МКП, акт бр. 319 од 11. маја 1937.

Молба Патријаршији СПЦ да обавести старешине манастира Студеница, Ариље, Добрун, Милешева, Бродарево и Вољавац да ће Ђ. Мано-Зиси и Б. Бугарчић фотографисати фреске у њима и да се то фотографисање одобри.

АНМ МКП, акт бр. 320 од 11. маја 1937.

Молба митрополиту сарајевском да одобри Ђ. Мано-Зисију и Б. Бугарчићу фотографисање фресака у Милешеви и Добруну.

АНМ МКП, акт бр. 321 од 11. маја 1937.

Молба упућена епископу жичком да одобри Б. Бугарчићу, који путује у пратњи Ђ. Мано-Зисија, фотографисање фресака у Студеници и Ариљу.

АНМ МКП, акт бр. 322 од 11. маја 1937.

Молба епископу рашко-призренском да одобри Б. Бугарчићу, који путује у пратњи Ђ. Мано-Зисија, да фотографише фреске у порушеним црквама у Бродареву и Вољавцу код Бијелог Поља.

АНМ МКП, акт бр. 385 од 22. јуна 1937.

Свети архијерејски синод препоручује епархијским архијерејима да одобре Ђ. Мано-Зисију и Б. Бугарчићу фотографисање фресака у научне сврхе, с тим да се управа Музеја претходно обрати сваком надлежном архијереју ради дозволе фотографисања фресака (Патријаршија Српске православне цркве, бр. 1961/ зап. 554 од 29/16. маја 1937. године).

АНМ МКП, акт бр. 432 од 12. јула 1937.

Епархијски управни одбор Православне епархије рашко-призренске, актом бр. 1126 од 3. јуна 1937, упућује управу МКП да се за одобрење у погледу фотографисања фресака у порушеним црквама у Бродареву и Вољавцу код Бијелог Поља обрате Епархијском управном одбору Цетиње.

АНМ МКП, акт бр. 432 од 12. јула 1937.

Патријаршија Српске православне цркве, актом бр. 2142 од 19. јуна 1937, одобрава Ђ. Мано-Зисију и Б. Бугарчићу да фотографишу фреске у манастиру Вољавчи.

АНМ МКП, акт бр. 465 од 21. јула 1937.

Предлог буџета за 1938/1939. годину са захтевом да се повећају средства за снимање и проучавање српских средњовјековних споменика

АНМ МКП, акт бр. 476 од 21. јула 1937.

Молба Патријаршији СПЦ да о путовању Б. Бугарчића ради фотографисања фресака за научне потребе МКП обавести старешине црква и манастира у којима ће снимати.

АНМ МКП, акт бр. 477 од 21. јула 1937.

Молба епископу жичком да одобри Б. Бугарчићу да фотографише фреске у Градцу. Под истим бројем су и молба патријарху Варнави да одобри Б. Бугарчићу да фотографише фреске у Пећкој патријаршији, молба митрополиту црногорско-приморском да одобри Б. Бугарчићу да фотографише фреске у Морачи, као и молба епископу рашко-призренском да одобри Б. Бугарчићу да фотографише фреске у Сопоћанима, Грачаници, Дечанима, Петровој цркви и Ђурђевим ступовима – за научне сврхе Музеја.

АНМ МКП, акт бр. 613 од 26 августа 1937.

Митрополија црногорско-приморска, актом бр. 3496 од 25. јула 1937. године, обавештава МКП да се дозвољава Б. Бугарчићу фотографисање фресака у Морачи.

АНМ МКП, акт бр. 612 од 26. августа 1937.

Патријаршија Српске православне цркве, актом бр. 3393, 3395/ зап. 1058 од 8/21. августа 1937, обавештава МКП да је дата дозвола у вези са фотографисањем фресака у манастирима.

АНМ МКП, акт бр. 629 од 11. септембра 1937.

Молба старешини манастира Пећке патријаршије да одобри Б. Бугарчићу фотографисање манастира.

АНМ МКП, акт бр. 889 од 2. децембра 1937.

Молба старешини манастира Врдник да одобри Б. Бугарчићу да фотографише хаљину кнеза Лазара за научне потребе Музеја.

АНМ МКП, акт бр. 636 од 2. јула 1938.

Решење којим се одређује да Б. Бугарчић отпутује у Жичу зарад снимања фресака.

АНМ МКП, акт бр. 663 од 20. јула 1938.

Решење којим се одређује да Б. Бугарчић отпутује у Грачаницу, Пећку патријаршију, Старо Нагоричино, Матеч и Раваницу, зарад снимања фресака.

АНМ МКП, акт бр. 664 од 20. јула 1938.

Објава да Б. Бугарчић путује у средњовековне манастире ради снимања фресака и молба грађанским, црквеним и војним властима да му у свему изађу у сусрет.

АНМ МКП, акт бр. 961 од 24. октобра 1938.

Решење којим се одређује да Б. Бугарчић отпутује у Дечане ради фотографисања пластичних радова на манастирској цркви.

АНМ МКП, акт бр. 911 од 4. октобра 1938.

Објава и молба грађанским, црквеним и војним властима да Б. Бугарчићу на путу и за време боравка у Дечанима у свему изађу у сусрет. Под истим бројем је и писмо управи манастира Високи Дечани да се Б. Бугарчићу изађе у сусрет приликом фотографисања скулптуре на фасадама цркве.

АНМ МКП, акт бр. 1068 од 2. децембра 1938.

Молба епископу жичком да одобри Б. Бугарчићу фотографисање фресака у Жичи; документ којим се моли старешина манастира Дечани да одобри снимање у том манастиру. Под истим бројем је и објава да Б. Бугарчић путује у Дечане и Жичу, уз молбу успутним властима да му у случају потребе укажу помоћ.

АНМ МКП, акт бр. 1069 од 2. децембра 1938.

Решење којим се одређује да Б. Бугарчић отпутује у Жичу и Дечане зарад фотографисања фресака.

АНМ МКП, акт бр. 83 од 27. фебруара 1939.

Извештај о раду у 1938. години.

АНМ МКП, акт бр. 334 од 12. маја 1939.

Писмо епископу охридско-битољском с молбом да се иконе из цркве Светог Климента пренесу у Музеј кнеза Павла. У прилогу писма налази се „Списак икона и других уметничких дела у цркви Св. Климента у Охриду”.

АНМ МКП, акт бр. 468 од 1. јула 1939.

Бранимир Бугарчић је са Иваном Здравковићем, архитектом и помоћником кустоса Музеја кнеза Павла, снимао Ђилане, Ново Брдо и Петрич.

АНМ МКП, акт бр. 479 од 4. јула 1939.

Молба Ваздухопловној команди да изврши снимање Новог Брда и Петрича.

АНМ МКП, акт бр. 535 од 20. јула 1939.

Писмо Министарству просвете с молбом да се ставка буџета за фотографије, цртеже, лабораторију и одливе повећа за 10.000 динара. У прилогу је предлог буџета за 1939/40. и 1940/41. годину.

АНМ МКП, акт бр. 744 од 12. октобра 1939.

Четири документа у вези са одласком Б. Бугарчића у Дечане зарад снимања скулптуре.

АНМ МКП, акт бр. 754 од 14. октобра 1939.

Молба старешини манастира Дечана да одобри Б. Бугарчићу снимање скулптуре у Дечанима, за шта је тренутак био погодан стога што су биле подигнуте скеле зарад реконструкције манастира. Под истим бројем је и објава у вези с путовањем Б. Бугарчића у Дечане као и молба успутним властима да му се у случају потребе укаже помоћ.

АНМ МКП, акт бр. 606 од 1. септембра 1939.

Ваздухопловна команда доставља снимке Новог Брда и Петрича.

АНМ МКП, акт бр. 22 од 16. јануара 1940.

Решење о томе да Б. Бугарчић отпутује у Каленић ради фотографисања фресака.

АНМ МКП, акт бр. 588 од 10. новембра 1941.

Извештај, упућен Комесаријату Министарства просвете, о раду у Музеју кнеза Павла у последњих петнаест дана.

АНМ МКП, акт бр. 1137 од 27. новембра 1940.

Рачун који је Бранимир Бугарчић поднео по завршетку службеног пута што је трајао од 15. октобра до 8. новембра 1940. године.

АНМ МКП, акт бр. 1142 од 30. новембра 1940.

Молба Ваздухопловној команди да сними из авиона Маглич.

АНМ, Заоставштина Ђорђа Мано-Зисија

Списак предмета изложених у Музеју кнеза Павла, без датума.

Списак експоната старе хришћанске и средњовековне збирке изложених у приземљу Музеја кнеза Павла, без датума.

АНМ, Заоставштина Владимира Петковића

Нацрт писма Владимира Петковића Михајлу Пупину од 25. новембра 1927. године.

Списак, састављен 20. априла 1946. године, у којем се наводе материјал и приручна библиотека што су неопходни за рад на терену.

АНМ, Фонд Михајла Пупина

Писмо Михајла Пупина Владимиру Петковићу од 20. јуна 1923.

Писмо Михајла Пупина Владимиру Петковићу од 24. августа 1928.

Писмо Михајла Пупина Владимиру Петковићу од 11. фебруара 1931.

Писмо Михајла Пупина Владимиру Петковићу од 4. августа 1933.

Писмо библиотекар Универзитета Принстон Михајлу Пупину од 23. јануара 1935.

АРХИВ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Архив САНУ, акт бр. 118 од 4. фебруара 1933.

Петковићева молба Академији да му помогне око истраживања Дечана пошто припрема монографију о том манастиру.

Архив САНУ, акт бр. 695 од 7. новембра 1933.

Петковићев извештај Академији о снимању које је у Дечанима обавио Јаков Павелић.

Архив САНУ, акт бр. 550 од 6. јуна 1934.

Академија моли Универзитет да из Фонда Луке Ђеловића изда помоћ од 8000 динара г. В. Петковићу за научно путовање.

Архив САНУ, акт бр. 500 од 14. јуна 1935.

В. Петковић моли Академију за посредовање код Музеја кнеза Павла да му се у јулу те године стави на расположење препаратор Јаков Павелић ради проучавања Дечана.

Архив САНУ, акт бр. 726 од 26. септембра 1934.

В. Петковић доставља Академији извештај о набавци фотографског материјала што је купљен за потребе снимања у Дечанима.

Архив САНУ, акт бр. 190/1936.

Петковићево писмо Академији којем прилаже рукопис монографије о Дечанима, са одељцима „Хисторија” (21 лист), „Архитектура” (88 листова) и „Живопис” (137 листова), као и:

- а) 16 кутија дојених плоча формата 13/18 (свега)
- б) 10 “ “ форм. 18/24 (свега 68 плоча)
- в) 10 фотографија („Хисторија”)
- г) 132 “ “ и три цртежа („Архитектура”)
- д) 243 “ („Живопис”)
- е) 57 цртежа (копије оригинала)

Архив САНУ, бр. 754 од 2. октобра 1939.

Ђ. Бошковић обавештава Академију да је снимио конзоле у Дечанима и моли је да му се за путовање и израду фотографија надокнаде трошкови.

Архив САНУ, акт бр. 407 од 20. децембра 1941.

Писмо Академије штампарији „Млада Србија” којим потврђује да је прихватила њену понуду за штампање књиге „Манастир Дечани”.

Архив САНУ, Задужбина Михајла Пупина, акт бр. 664 од 26. јула 1934.

Писмо којим В. Петковић обавештава СКА о жељи Михајла Пупина да своју Задужбину из Народног музеја пренесе у Академију. Под истим бројем је и писмо којим СКА обавештава министра просвете да је усвојила жељу М. Пупина и одлучила да прими на руковање Фонд чије „би приходе употребљавала искључиво на проучавању и публиковању наших старина”.

Архив САНУ, Задужбина Михајла Пупина, акт бр. 965 од 31. децембра 1934.

Академија обавештава управу Музеја да је добила одобрење од министра просвете да Фонд Михајла Пупина за проучавање старина пренесе из Музеја у Српску краљевску академију.

Архив САНУ, Задужбина Михајла Пупина, акт бр. 39 од 31. јануара 1935.

Владимир Петковић обавештава СКА о имовини Фонда М. Пупина.

Архив САНУ, Задужбина Михајла Пупина, акт бр. 527 од 27. јуна 1935.

Правила Задужбине Михајла Пупина (1932)

Легат Ђурђа Бошковића, Археолошки институт, Београд

Нацрт писма које је Ђурђе Бошковић упутио Министарству иностраних послова како би се Габријелу Мијеу дозвола за увоз фотографске опреме и материјала из Француске, издата 1934, продужила до краја 1935. године.

Collège de France, Fonds Gabriel Millet, 51 CDF 90/1.

Дописница од 19. марта 1919, написана на француском језику, коју је Петковић, у том тренутку у Паризу, упутио Габријелу Мијеу.

Литература

- Анастасијевић, Драгутин. „Извештај о извршеном археолошком ископавању код Немањине Св. Богородице куршумлијске”, *Годишњак СКА* 30, 1922, 265–267.
- Анастасијевић, Драгутин. „Откопавање Немањине св. Богородице код Куршумлије”, *Старинар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 45–55.
- Анастасијевић, Драгутин. „Српски архив Лавре атонске”, *Споменик СКА* 56, 1922, 6–21.
- Аноним. „Заједнички скуп Академије философских наука и уметности, 12. јануар 1920”, *Годишњак СКА* 28, 1921, 52.
- Аноним. „Отворена је велика археолошка изложба ископина из Стобија и Требеништа”, *Полићика*, 10. 6. 1932, 6.
- Аноним. „Српско-византијски стил”, *Бранково коло* (год. 12, др. 26–27), 6. 6. 1906, 864.
- Бараћ, Драган. „Јубилеј права о библиотекарству у Србији”, *Гласник Народне библиотеке Србије* 1, 2001, 7–16.
- Богдановић, Соња. „Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина”, у: *Излози Српској ученој друштва*, 5–90 (прештампано у: *Валтровић и Милутиновић: тумачења*, 134–208).
- Богосављевић-Петровић, Вера и Гачић, Дивна. *Оснивање Српској археолошкој друштва 1883.*, каталог изложбе, Народни музеј и Музеј града, Београд и Нови Сад, 2009.
- Бошковић, Ђурђе. „Габријел Мије и српски средњовековни споменици. Приступна беседа Г. Мијеа за доктора honoris causa Београдског универзитета са уводним белешкама проф. Ђ. Бошковића”, *СКГ*, књ. 46, св. 6, 1935, 475–477.
- Бошковић, Ђурђе. *Грачаница*, Друштво пријатеља старина, Београд, без датума.
- Бошковић, Ђурђе. „Извештаји о проучавању споменика”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 213–218.
- Бошковић, Ђурђе и Јевтић, Милош. *Прочитавања прошлости, разговори са Ђурђем Бошковићем*, Археолошки институт, Републички завод за заштиту споменика културе и Београдска књига, Београд, 2004.
- Бошковић, Ђурђе. „Комисија за чување старих споменика”, *ЈИЧ* 1–2, 1939, 336–371.
- Бошковић, Ђурђе. „Рад на испитивању и обезбеђивању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 43, 1935, 257–262.
- Бошковић, Ђурђе. „Рад на прокрчавању и конзервирању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 42, 1934, 290–315.
- Бошковић, Ђурђе. „Рад на проучавању, конзервирању и рестаурисању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 41, 1933, 248–256 (овај прилог је погрешно потписан именом Ј. П. Петковић).
- Бошковић, Ђурђе. „Рад на рестаурисању, конзервирању и проучавању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 39, 1931, 217–237.
- Бошковић, Ђурђе. „Рад на ресторирању, конзервирању и проучавању средњовековних споменика”, *Годишњак СКА* 40, 1932, 255–261.
- Брашић, Миша. „Пре двадесет пет година неумрли Краљ Петар Ослободилац донео је одлуку да на Опленцу подигне своју величанствену задужбину”, *Време*, 23. 8. 1930, 4.
- Бубало, Ђорђе. „Драгутин Анастасијевић на Светој Гори 1906/1907. и 1912. године”, *Хиландарски зборник* 14, 2018, 233–307.
- Валтровић и Милутиновић: документи I. Теренска праћа 1871–1884*, ур. Т. Дамњановић, Историјски музеј Србије, Београд, 2006.

- Валтровић и Милутиновић: документи II. Теренска грађа 1872–1907*, ур. Т. Дамњановић, Историјски музеј Србије, Београд, 2007.
- Валтровић и Милутиновић: тумачења*, ур. Т. Дамњановић, Историјски музеј Србије, Београд, 2008.
- Валтровић, Михаило и Милићевић, Милан Ђ. „Пројекат Закона о старинама у Краљевини Србији”, *Годишњак СКА* 3, 1890, 44–55.
- Валтровић, Михаило. „Белешке о манастиру Љубостињи”, *Стијаринар* (н. р.) 1/2, (1906) 1907, додатак, 24–30.
- Валтровић, Михаило. „Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких старина по Србији отворио други излог снимака архитектонских, скулптуралних и живописних. 14. априла 1874”, *Гласник СУД* 41, 1875, 341–352.
- Валтровић, Михаило. „Извештај о раду у Народном музеју године 1895”, *Годишњак СКА* 9, 1896, 67–90.
- Валтровић, Михаило. „Извештај о раду у Народном музеју године 1897”, *Годишњак СКА* 11, 1899, 113–129.
- Валтровић, Михаило. „Извештај о раду у Народном музеју године 1898”, *Годишњак СКА* 12, 1899, 167–179.
- Валтровић, Михаило. „Извештај о раду у Народном музеју године 1905”, *Годишњак СКА* 19, 1906, 235–241.
- Валтровић, Михаило. „Народни музеј (извештај о стању и њему у год. 1900)”, *Годишњак СКА* 14, 1901, 374–382.
- Валтровић, Михаило. „Народни музеј у години 1899”, *Годишњак СКА* 13, 1900, 232–237.
- Валтровић, Михаило. „Народни музеј”, *Годишњак СКА* 15, 1902, 241–251.
- Валтровић, Михаило. „Народни музеј”, *Годишњак СКА* 16, 1903, 191–201.
- Валтровић, Михаило. „Народни музеј”, *Годишњак СКА* 18, 1905, 221–235.
- Валтровић, Михаило. „О фотографији”, *Нова Искра* 6, 1901, 166–169.
- Валтровић, Михаило. „Римска гробница у селу Брестовику”, *Стијаринар* (н. р.) 1/2, (1906) 1907, 128–140.
- Валтровић, Михаило. „Српске црквене старине на Будимпештанској земаљској изложби”, *Стијаринар Српској археолошкој друштва* 2, 1885, 101–121.
- Валтровић, Михаило. „Старе српске црквене грађевине”, у: *Валтровић и Милутиновић: документи II*, 157–173.
- Валтровић, Михаило. „Српској краљевској академији”, *Годишњак СКА* 10, 1898, 167–195.
- Васић, Милоје и Јовановић, Константин Ј. „Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточној Србији”, *Стијаринар* (н. р.) 4, 1909, додатак 2–37.
- Васић, Милоје. „Извештај о стању у Народном музеју у год. 1907”, *Годишњак СКА* 21, 1908, 250–292.
- Васић, Милоје. *Жича и Лазарица: ситудије из српске уметности средњег века*, Издавачка књижевница Геце Кона, Београд, 1928.
- Васић, Милоје. „Манастир Манасија”, *Мисао* 27/7–8, август 1928, 466–477.
- Величковић, Милоје. „Народни музеј за време Михаила Валтровића 1881–1906”, *ЗНМ* 8, 1975, 611–647.
- Васић, Милоје. „Народни музеј у 1908 год.”, *Годишњак СКА* 22, 1909, 147–179.
- Васић, Милоје. „Народни музеј у 1909 год.”, *Годишњак СКА* 23, 1910, 160–195.
- Васић, Милоје. „Народни музеј”, *Годишњак СКА* 20, 1907, 201–212.

- Васић, Милоје. „Неколики преисторијски налази из Винче”, *Стиаринар* (н. с.) 1/2, (1906) 1907, 89–127.
- Васић, Милоје. „Праисторијска вотивна гривна и утицаји микенске културе у Србији. С једном таблом и 9 слика”, *Стиаринар* (н. р.) 1/1, 1906, 1–35.
- Васић, Милоје. „Римске опеке из Ритопска”, *Стиаринар* (н. р.) 1/1, 1906, 36–38.
- Васић, Милоје. „Старосрпска налазишта у Србији”, *Стиаринар* (н. р.) 1/1, 1906, 39–88.
- Васић, Милоје. „Васић Милоје”, *ЕСИ*, 299–300.
- Васић, Растко. „Васић, Милоје М.”, *СЕ* 2, 142–143.
- Вељковски, Југослав. „Васић, Милоје М.”, *СБР* 2, 92.
- Војводић, Драган. „На трагу изгубљених фресака Жиче (I)”, *Зоџраф* 34, 2010, 71–86.
- Вранешевић, Бранка. *Изборно јеванђеље великој војводе Николе Стиљевевића*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Институт за историју уметности, Београд, 2019.
- Вујновић, Андреј. „Музејска делатност Михаила Валтровића”, у: *Валтровић и Милутиновић: шумачења*, 91–107.
- Вујновић, Андреј. „Предисторија Историјског музеја Србије. Историјска музејска делатност у Србији од 1840. до 1963”, у: *50 година Историјског музеја Србије: 1963–2013*, ур. С. Бојковић, Историјски музеј Србије, Београд, 2013, 7–50.
- Вујновић, Андреј. *Светозар Радојчић: животи и дело*, Завод за уџбенике, Београд, 2015.
- Вукашиновић, Владимир. „Лазар Мирковић као историчар уметности”, у: *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*. Зборник радова научног скупа књ. 2, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2007, 141–148.
- Габријел Мије и истраживања стiare српске архитектуре*, Вансеријска публикација, Одељење историјских наука, ур. Д. Прерадовић и М. Марковић, САНУ, Београд, 2021.
- Гарашанин, Милутин. „Српско археолошко друштво од 1883. до 1983”, у: *Споменица Српској археолошкој друштва*, 9–16.
- Глигоријевић Максимовић, Мирјана. „Уметнички преглед: разматрања о средњем веку”, у: *Уметности за читање*, 141–156.
- Грабар, Андреј. *Боянската црква: Архитектура–живопис*, Државна печатница, Софија, 1924.
- Гранић, Филарет. „Други међународни конгрес за византијске студије у Београду (11–16. априла 1927)”, *Гласник СНД* 3, 1928, 325–339.
- Грбић, Миодраг. „М. Валтровић, први српски археолог и музеолог”, *ЛМС* год. 115, књ. 355, св. 1–2, 1941, 97–102.
- Грбић, Миодраг. „Српска Акропола”, *БОН* год. 51, бр. 4, април 1933, 284–286.
- Гргуревић, Недељко. „Православни литургичар др Лазар Мирковић”, *Богословље* 13(28)/1–2, 1969, 1–15.
- Грчић, Мирко и Њаго, Рајко. „О националном раду Михајла Пупина”, *Гласник Српској географској друштва* 84/2, 2004, 71–82.
- Дамјановић, В. Р. „Конзерваторски радови на Ступовима у Расу”, *Музеји* 1, 1948, 106–111.
- Дамњановић, Тања. „Валтровић и Милутиновић, заштита културног наслеђа у темељима српске модерности”, у: *Валтровић и Милутиновић: шумачења*, 12–27.
- Дебељковић, Бранимир. *Прва изложба фотоматајера у Београду 1901*, Београд, 2001, електронско издање: http://www.rastko.rs/fotografija/100godina/100-godina_c.html [приступљено 13. 1. 2023].

- Дебељковић, Бранимир. *Стара српска фототографија*, Народна библиотека Србије, Београд, 2005.
- Дероко, Александар. „Издања Народног музеја у Београду”, *СКГ* 32/1, 1931, 67–70.
- Дероко, Александар. „Изложбе наше византијске уметности”, *Полијтика*, 12. 4. 1927, 3.
- Дероко, Александар. „Мало неких давних сећања”, у: *Сећања конзерватора*, ур. Р. Станић, Поседна издања 2, РЗЗСК, Београд, 1982, 7–14.
- Дероко, Александар. „Мало неког давног сећања”, *Зограф* 3, 1969, 53–55.
- Дероко, Александар. „Публикације Народног музеја у Београду о нашој средњовековној уметности”, *ЈИЧ* 1/1–4, 1935, 142–146.
- Димитријевић, Милан С. „Ђорђе Станојевић – живот и дело”, у: *Ђорђе Станојевић – животи и дело. Поводом 150 година од рођења*, Зборник радова научног скупа (Нови Сад, 10–11. октобар 2008), ур. М. С. Димитријевић, Б. Миросављевић и В. Мариф, САНУ, Огранак у Новом Саду, Нови Сад, 2008, 9–41.
- Драшковић, Драган. „Фотографије и разгледнице у Народном музеју у Краљеву”, *Наша прошлост* 6, 2005, 33–71.
- Ђорђевић, Биљана, Радић, Весна и Цвјетићанин, Татјана. „Археолошка делатност Народног музеја”, *ЗНМ* 18/1, 2005, 11–28.
- Ђорђевић, Иван. „Живопис XII века у цркви Светог Ђорђа у Расу – археолошки досије и историографска белешка”, у: *Стефан Немања – Симеон Мироточиви. Историја и предање*, септембар 1996, Научни скупови, књига ХСIV, Одељење историјских наука, књига 26, ур. Ј. Калић, САНУ, Београд, 2000, 307–318.
- Ђорђевић, Иван. „Петковић, Р. Владимир”, у: *ЕСИ*, 568.
- Ђорђевић, Иван. „Петковић, Р. Владимир, уредник Старинара од 1931–1956”, *Старинар* (н. с.) 25, 1984, 41–46 (прештампано у: *Исти, Студије српске средњовековне уметности*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, 528–535).
- Ђурић, Војислав Ј. *Византијске фреске у Јуџославији*, Југославија, Београд, 1974.
- Ђурић, Војислав Ј. „Једна сликарска радионица у Србији XIII века”, *Старинар* (н. с.) 13, 1961, 63–76.
- Ђурић, Војислав Ј. „Лазар Мирковић као историчар уметности”, у: *Лазар Мирковић, Иконографске студије*, Студије за историју српске уметности 7, Матица српска, Нови Сад, 1974, VII–XV.
- Живановић, Душица. „Почети проучавања византијске архитектуре у Србији”, у: *Ниш и Византија II*, Други научни скуп (Ниш, 3–5. јун 2003), ур. М. Ракоција, Скуштина града и Просвета, Ниш, 2004, 393–404.
- Живковић, Милош. „Средњовековне минијатуре у часопису Уметнички преглед”, у: *Уметности за читање*, 233–249.
- Зборник Закона и уредаба у Књажевсџву Србији изданих*, 36, од 18. августа до 26. јуна 1881, Државна штампарија, Београд, 1881.
- Зечевић, Емина. *Манастир Светио Николе у Тојлици: археолошка истраживања*, Монографије, Средњи век 2, Народни музеј, Београд, 2021.
- Злоковић, Милан. „Градачка црква, задужбина Краљице Јелене”, *Гласник СНД* 15–16, 1936, 61–80.
- Злоковић, Милан. „Старе цркве у областима Преспе и Охрида”, *Старинар* (т. с.) 3, 1925, 115–149.
- „Изводи из Академијиних записника: Скупови Председништва”, *Годишњак СКА* 20, 1907, 64–126.

- Излози Српској ученој друшћива. Истѣраживања српске средњовековне уметности 1871–1884*, каталог изложбе, Галерија САНУ 34, САНУ, Београд, 1978.
- Јевтић, Атанасије. „Др Драгутин Анастасијевић”, *Бојословље* 24(39)/1–2, 1980, 9–22.
- Јовановић, Константин Ј. „Стара Павлица”, *Стѣаринар* (н. р.) 4/2, (1909) 1911, 131–141.
- Јовановић, Константин Ј. „Старе цркве у Мојсињу”, *Стѣаринар* (н. р.) 2/2, (1907) 1908, 149–165.
- Јовановић, Константин Ј. „Две старе цркве на Космају”, *Стѣаринар* (н. р.) 3, 1908, 173–183.
- Јовановић, Миодраг. *Српско црквено традицијелство и сликарство новијеј доба*, Друштво историчара уметности Србије и „Каленић”, издавачка установа Епархије шумадијске, Београд и Крагујевац, 1987.
- Јовић, Мина и др., *Кроз лица Музеја*: од 14. јуна до 14. септембра 2014. године, каталог изложбе, Народни музеј, Београд, 2014.
- Кадиевић, Александар. „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930)”, *ЗЛУМС* 40, 2012, 225–240.
- „Катедра за историју уметности”, у: *Свој година Филозофској факултету*, ур. Р. Самарцић, Народна књига, Београд, 1963, 263–272.
- Кашанин, Милан. „Бела црква Каранска”, *Стѣаринар* (т. с.) 4, (1926–1927) 1928, 115–219.
- Кашанин, Милан. „Град Маглич”, *Уметнички ирејлед* 4/1, 1941, 8–14.
- Кашанин, Милан. *Градови и дворци у средњовековној Србији*, ур. Б. Иванић, Монографије, Средњи век 1, Народни музеј, Београд, 2014.
- Кашанин, Милан. „Други међународни византолошки конгрес”, *ЛМС* год. 101, књ. 312, св. 2–3, 1927, 336–339.
- Кашанин, Милан. „Извештај М. Кашанина”, *Годишњак СКА* 34, 1926, 348–352.
- Кашанин, Милан. „Манастир Добрун”, *Стѣаринар* (т. с.) 4, (1926–1927) 1928, 67–80.
- Кашанин, Милан. „Музеј Кнеза Павла”, *ЈИЧ* 1–4, 1936, 421–430.
- Кашанин, Милан. „Низ Лим. Од Бање до Пријепоља. Пут, градови, хајдуци и јагањци”, *Време*, 29. 9. 1924, 4.
- Кашанин, Милан. „Шта су и чему данас служе Музеји”, *Време*, 6–9. 1. 1936, 5.
- Коларић, Миодраг. *Народни музеј у Београду 1844–1944, крајњак историјај*, Музеолошке свеске 4, Народни музеј, Београд, 1991.
- Лукић, Миладин. „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења 1894–1931”, *Модерна конзервација* 2, 2014, 59–73.
- Максимовић, Љубомир. „Анастасијевић Драгутин”, *СБР* 1, 143–144.
- М(андић), С. „Фреске скинуте са зидова неких порушених цркава”, *Слојшћења* 1, 1956, 169–171.
- Мано-Зиси, Ђорђе. *Дечани*, Популарна библиотека старина 2, Друштво пријатеља старина Народног музеја и Народни музеј, Београд, 1934.
- Мано-Зиси, Ђорђе. „Извештај о стању и раду на уређењу средњовековне и народне историјске збирке Народног музеја у год. 1928”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 234–238.
- Мано-Зиси, Ђорђе. „Један запис капитела из Дечана – испод фрескослике Зачећа Каина”, *Стѣаринар* (т. с.) 3/5, 1930, 185–193.
- Мано-Зиси, Ђорђе. „Средњовековна и историска збирка”, *Годишњак СКА* 38, 1930, 244–248.
- Мано-Зиси, Ђорђе. „Средњовековно и историско одељење”, *Годишњак СКА* 39, 1931, 199–214.

- Мано-Зиси, Ђорђе. „Средњевековно и историско одељење”, *Годишњак СКА* 40, 1932, 236–247.
- Мано-Зиси, Ђорђе. „Средњевековно и Хисториско одељење”, *Годишњак СКА* 41, 1933, 226–242.
- Мано-Зиси, Ђорђе. „Средњевековно и Хисториско одељење”, *Годишњак СКА* 42, 1934, 274–284.
- Мано-Зиси, Ђорђе. „Средњевековно и историјско одељење”, *Годишњак СКА* 43, 1935, 249–253.
- Медаковић, Дејан. „Из прошлости српских музеја”, у: Исти, *Исстраживачи српских старина*, Просвета, Београд, 1985, 111–116.
- Медаковић, Дејан. „Љубомир Стојановић и српска историја уметности”, *ЗЛУМС* 25, 1989, 135–146.
- Миленковић, Светлана и Кручичан, Александра. *Историјски библиотеке Народној музеја у Београду*, Музеолошке свеске 13, Народни музеј, Београд, 2011.
- Милинковић, Михаило. „Ка историјату наставе археологије на Филозофском факултету у Београду – поводом 150-те годишњице Филозофског факултета”, *Гласник САД* 5, 1989, 124–138.
- Милинковић, Михаило. „Михаило Валтровић и оснивање катедре за археологију”, *Зборник Филозофског факултета*: Научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета, ур. М. Поповић, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1990, 189–197.
- Милинковић, Михаило. „Михаило Валтровић, први уредник Старинара”, *Старинар* (н. с.) 34, 1984, 13–19.
- Милошевић, Данијела. *Архитектура Петар Ј. Појовић (1873–1945)* (необјављена докторска дисертација), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2019.
- Миљковић, Љубица. „Вучетић Пашко”, у: *СБР* 2, 522.
- Мирковић, Лазар. „Анђели и демони на капителима у цркви Св. Димитрија Маркова манастира код Скопља”, *Старинар* (т. с.) 6, 1931, 3–13.
- Мирковић, Лазар и Бошковић, Ђурђе. „Извештаји о проучавању споменика”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 209–218.
- Мирковић, Лазар. „Извештај о експедицији Народног Музеја у Марков Манастир код Скопља”, *Годишњак СКА* 32, 1924, 314–316.
- Мирковић, Лазар и Тагић, Жарко. *Марков Манастир*, Српски споменици 3, Народни музеј, Графика, Нови Сад, 1925.
- Мирковић, Лазар. „Још нешто из Маркова манастира код Скопља”, *Гласник СНД* 1, 1926, 301–308.
- Мирковић, Лазар. „Новооткривене фреске у Маркову манастиру код Скопља”, *Гласник СНД* 12, 1933, 181–191.
- Мирковић, Лазар. „Руденица”, *ПКЈИФ* 11/1–2, 1931, 83–112.
- Мирковић, Лазар. *Старине фрушкојорских манастира*, Нова зора и Одељење за националну књижевност издавачке књижарнице Геце Кона, Београд, 1931.
- Мирковић, Лазар. „Уврштење деспота Стефана Лазаревића у ред светитеља”, *Богословље* 2/3, 1927, 161–177.
- Мирковић, Лазар. *Црква Петковица*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1922.

- Мирковић, Лазар. *Црквени уметнички вез*, Посебна издања 1, Музеј Српске православне цркве, Београд, 1940.
- Митровић, Јован. „Анастас Чилингиров. Заборављени сарадник српске археологије”, *Етноантрополошки проблеми* (н. с.) 15/3, 2020, 925–929.
- Мишковић-Прелевић, Љиљана. „Валтровићеви нацрти за крунидбене инсигније Петра I Карађорђевића”, *Зборник МПУ* 24–25, 1980–1981, 119–125.
- Мишковић-Прелевић, Љиљана. „Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији”, у: *Излози српској ученој друштва*, 93–101 (прештампано у: *Валтровић и Милутиновић: тумачења*, 209–217).
- Музеј кнеза Павла*, ур. Т. Цвјетићанин, Музејске године 3, Народни музеј, Београд, 2009.
- Ненадовић, Слободан. „Мој први конзерваторски подухват: Спасовање фресака у градачкој цркви и сусрет са професором Н. Окуњевом”, у: *Сећања конзерватора*, ур. Р. Станић, Друштво конзерватора Србије – РЗЗСК, Београд, 1982, 53–96.
- Никић, Љубомир, Жујовић, Гордана и Радојчић-Костић, Гордана. *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српској ученој друштва и Српске краљевске академије 1841–1947*, Издања Библиотеке 24, САНУ, Београд, 2008.
- Николајевић, Божидар. *Из minulих дана: сећања и документи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа 34, САНУ, Београд, 1986.
- Николајевић, Божидар. „Josef Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalter”, *СКГ* 1, 1907, 60–66.
- Новаковић, Стојан. „Српски историјско-етнографски музеј, предлог и нацрт”, *Гласник СУД* 34, 1872, 336–356.
- Обровачки, Љубодрог. „Мано-Зиси, Ђорђе”, *ЕСИ*, 479–480.
- Павловић, Драгана. „Зидно сликарство градачког католикона. Попис фресака и запажања о појединим програмским особеностима”, *Зограф* 36, 2012, 89–108.
- Павловић, Драгана. „Почеци истраживања и збрињавања споменика”, у: *Уметничко наслеђе српској народа на Косову и Метохизи: историја, идентитет, угроженост, заштити*, ур. Д. Војводић и М. Марковић, Галерија САНУ, Београд, 2017, 431–441.
- Петковић, Владимир. „G. Millet. Byzance et non l’Orient”, *Стираринар* (н. р.) 2/2, 1907, додатак 85–92.
- Петковић, Владимир. „Gabriel Millet. L’ancien art serbe. Les eglises”, *Стираринар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 302.
- Петковић, Владимир. „Gabriel Millet. L’Ecole grecque dans l’architecture byzantine”, *Стираринар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 301.
- Петковић, Владимир. „Gabriel Millet. Recherches sur l’iconographie de l’Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles”, *Стираринар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 301–302.
- Петковић, Владимир. „Gabriel Millet. Recherches sur l’iconographie de l’Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d’après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris 1916”, *ПКЈИФ* 3, 1923, 288–298.
- Петковић, Владимир. „Millet, Gabriel. L’Ecole grecque dans l’architecture byzantine. Paris 1916”, *ПКЈИФ* 3, 1923, 298–307.
- Петковић, Владимир. „Експедиција београдског Народног музеја у Јужној Србији”, *Гласник СНД* 1, 1926, 485–487.
- Петковић, Владимир. „Жича: архитектура и живопис”, *Стираринар* (н. р.) 1/2, (1906) 1907, 141–187.
- Петковић, Владимир. „Жича: иконографија”, *Стираринар* (н. р.) 4, (1909) 1911, 27–106.

- Петковић, Владимир. „Жича: историјски део”, *Старинар* (н. р.) 2/2, (1907) 1908, 115–148.
- Петковић, Владимир. „Заручни прстен краља Радослава”, *Старинар* (н. р.) 1/2, (1906) 1907, додатак 30–33.
- Петковић, Владимир. „Извештај о ископавању у Царичиноме Граду код Лебана у 1912. години”, *Годишњак СКА*, 27, 1913, 285–291.
- Петковић, Владимир. „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Нар. Музеју”, *Годишњак СКА* 25, 1912, 294–300.
- Петковић, Владимир. „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју у год. 1907”, *Годишњак СКА* 21, 1908, 325–332.
- Петковић, Владимир. „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју”, *Годишњак СКА* 22, 1909, 179–191.
- Петковић, Владимир. „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју”, *Годишњак СКА* 23, 1910, 195–207.
- Петковић, Владимир. „Извештај о раду у одељењу Народног Музеја за српске и византијске старине у години 1906”, *Годишњак СКА* 20, 1907, 213–221.
- Петковић, Владимир. „Извештај о стању и раду Народног музеја у 1921. год”, *Годишњак СКА* 30, 1922, 238–252.
- Петковић, Владимир. *Изложба старих православних икона у Уметничком њавиљону Цвијетије Зузорић. Удружење пријатеља уметности, Уметнички њавиљон 11–28 јануар, Удружење пријатеља уметности „Цвијета Зузорић”, Београд, 1931.*
- Петковић, Владимир. „Иконографија манастирских цркава у Србији”, *Нова Искра* 8/10, 1906, 301–305; 8/11–12, 1906, 341–346.
- Петковић, Владимир. „Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. години”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 187–195.
- Петковић, Владимир. „Историјско-уметнички Музеј у 1928. год.”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 218–225.
- Петковић, Владимир. „Историјско-уметнички музеј у 1930. години”, *Годишњак СКА* 39, 1931, 188–193.
- Петковић, Владимир. „Историјско-уметнички музеј у 1931. години”, *Годишњак СКА* 40, 1932, 221–228.
- Петковић, Владимир и Татић, Жарко. *Манастир Каленић*, Српски споменици 4, Народни музеј, Светлотисак, Вршац, 1926.
- Петковић, Владимир. „Једна сликарска школа XIV века”, *Гласник СНД* 3, 1928, 51–56.
- Петковић, Владимир. „Josef Strzygowski. Die Miniaturen des serbischen Psalter”, *Старинар* (н. р.) 1/2, (1906) 1907, додатак 44–54.
- Петковић, Владимир. „Календар у старом живопису српском (Фреске св. Ђорђа у Старом Нагоричину)”, *Старинар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 3–19.
- Петковић, Владимир. „Ликови деспота Стефана Лазаревића”, *Бојословље* 2/3, 1927, 177–180.
- Петковић, Владимир. „Ликови ктитора у старим црквама српским”, *Нова искра* 10/10, 1911, 299–304.
- Петковић, Владимир и Бошковић, Ђурђе. *Манастир Дечани I. Историја, архитектура*, Стари југословенски уметнички споменици 2, Стари српски уметнички споменици 2, Српска краљевска академија и Задужбина Михаила Пупина, Београд, 1941.

- Петковић, Владимир. *Манастир Дечани II. Живопис*, Стари југословенски уметнички споменици 1, Стари српски уметнички споменици 2, Српска краљевска академија и Задужбина Михаила Пупина, Београд, 1941.
- Петковић, Владимир. *Манастир Раваница*, Српски споменици 1, Народни музеј, Напредак, Београд, 1922.
- Петковић, Владимир. *Манастир Свуденица*, Народни музеј, Српски споменици 2, Напредак, Београд, 1924.
- Петковић, Владимир. „Народни музеј у 1920. год.”, *Годишњак СКА* 29, 1921, 141–160.
- Петковић, Владимир. „Народни музеј у 1914., 1915., 1916., 1917., 1918. и 1919. год.”, *Годишњак СКА* 28, 1921, 205–208.
- Петковић, Владимир. „Народни музеј у 1922. години”, *Годишњак СКА* 31, 1923, 130–133.
- Петковић, Владимир. „Народни музеј у 1923. години”, *Годишњак СКА* 32, 1924, 284–298.
- Петковић, Владимир. „Народни музеј у 1926. години”, *Годишњак СКА* 35, 1927, 294–300.
- Петковић, Владимир. „Народни музеј, Историјско-уметнички музеј у 1925. години”, *Годишњак СКА* 34, 1926, 310–315.
- Петковић, Владимир. „Народни музеј, Хисторијско-уметнички музеј у 1924. години”, *Годишњак СКА* 33, 1925, 178–191.
- Петковић, Владимир. „Написи и записи у старим црквама српским”, *Стираринар* (т. с.) 2, (1923) 1925, 17–32.
- Петковић, Владимир. „Одељење за српску и византијску уметност у Народноме Музеју”, *Годишњак СКА* 24, 1911, 293–301.
- Петковић, Владимир. „Одељење за српску и византијску уметност”, *Годишњак СКА* 24, 1911, 291–292.
- Петковић, Владимир. *Прејед црквених стиоменика кроз њовесницу српској народа*, Српска академија наука, Београд, 1950.
- Петковић, Владимир. „Поклич за културну и националну пропаганду нашу”, *Време*, 6. 4. 1929, 1.
- Петковић, Владимир. „Српски споменици XVI–XVIII века”, *Стираринар* (н. р.) 6, (1911) 1914, 165–203.
- Петковић, Владимир. *Стирарине: записи, најпјисни, лисџине*, Народни музеј, Писани споменици 1, Напредак, Београд, 1923.
- Петковић, Владимир. „Фреске из унутрашњег нартекса у Каленићу”, *Стираринар* (н. р.) 3, 1908, 121–143.
- Петковић, Владимир. „Хисторијско-уметнички музеј у 1932. години”, *Годишњак СКА* 41, 1933, 208–217.
- Петковић, Сретен. „Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама Старицара (1884–1984)”, *Стираринар* (н. с.) 35, 1984, 135–157.
- Петровић, Александра. „Попис издања Музеја кнеза Павла”, у: *Музеј кнеза Павла*, 202–214.
- Петровић, Петар. „Легат Михаила Пупина у Народноме музеју у Београду”, у: *Пупин: од физичке ка духовној реалности*, ур. А. Нинковић-Ташић, Историјски музеј Србије, Београд, 2016, 134–139.
- Петровић, Растко. „Света сељанка на Косову”, *Време*, 1. 9. 1924, 4.
- Пириватрић, Срђан. „Анастасијевић, Драгутин”, *СЕ I* (2010), 202.

- Покришкин, П. П. *Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. в нынешнемъ Сербскомъ Королевствѣ*, Санктпетербургъ: фототипия И. А. Кордовского и А. Ф. Дресслера, Б. Подъяческая, 1906.
- Попадић, Милан. „Заштита и представљање средњовековног наслеђа у Србији у XIX и XX веку”, у: *Византијско наслеђе и српска уметност III, Замисљање прошлости и рецејција средњег века у српској уметности XVIII–XXI века*, ур. Л. Мереник, В. Симић и И. Борозан, Српски комитет за византологију, Службени гласник и Византолошки институт САНУ, Београд, 2016, 211–218.
- Поповић, Бојан. *Галерија фресака у Београду*, Народни музеј Србије, Београд, 2022.
- Поповић, Бојан. „Стварање збирке копија фресака и српско научно мишљење 20. века”, *ЗНМ* 18/2, 2006, 511–520.
- Поповић, Владимир и Јевремовић, Неда. *Народни музеј у Београду: 1844–1994*, каталог изложбе, Народни музеј, Београд, 1994.
- Поповић, Влад. М. „Какав нам треба професор за српско-византијску архитектуру на Универзитету”, *СТА* 25/6, 1914, 41–42.
- Поповић, Добрила. „Библиографија Владимира Р. Петковића”, *Стираринар* (н. с.) 5–6, 1956, XV–XXIV.
- Поповић, Пера Ј. и Петковић, Владимир Р. *Стираринар Најоричино, Псача, Каленић*, Стари југословенски уметнички споменици 1, Стари српски уметнички споменици 1, СКА, Београд, 1933.
- Поповић, Петар Ј. „Прилог за студију старе српске црквене архитектуре”, *Стираринар* (т. с.) 1, (1922) 1923, 95–119.
- Премовић, Јелена. „Фотографске технике у документовању баштине у 19. и 20. веку”, *ЗНМ* 23/2, 2018, 287–306.
- Прерадовић, Дубравка. „Габријел Мије, његови српски ђаци и ангажман на промоцији српске културе и уметности у Француској”, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, 217–249.
- Прерадовић, Дубравка. „Габријел Мије (1867–1953): скица за научну биографију”, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, 17–61.
- Прерадовић, Дубравка. „Габријел Мије: теренска истраживања српских споменика и њихови резултати”, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, 99–161.
- Прерадовић, Дубравка. „Едиција *Српски споменици* Народног музеја у Београду и фонд Михајла Пупина. Преписка Михајла Пупина и Владимира Р. Петковића”, *ЗНМ* 23/2, 2018, 263–285.
- Прерадовић, Дубравка. „Едиција *Српски споменици* Народног музеја Србије: Поводом сто година од првог издања”, *ЗНМ* 25/2, 2022, 285–311.
- Прерадовић, Дубравка. „Истраживања и снимања средњовековних споменика између два светска рата”, у: *Косово и Метохија: задужбине и дарови: збирке Народног музеја у Београду*, каталог изложбе, ур. Б. Борић-Брешковић, Народни музеј, Београд, 2013, 83–89.
- Прерадовић, Дубравка. „Истраживање и снимање средњовековних споменика под окриљем Народног музеја у Београду до 1941”, *Зограф* 40, 2017, 1–33.
- Прерадовић, Дубравка. „Каталогизација колекције снимака средњовековних споменика Народног музеја у Београду: историјат и проблематика”, *ЗНМ* 22/2, 2016, 81–98.

- Прерадовић, Дубравка. „Музеј кнеза Павла – средњовековно одељење”, у: *Музеј кнеза Павла*, 142–163.
- Прерадовић, Дубравка. *Стари научни документи о архитектурџи Жиче*, Београд, 2013 (необјављени хабилитациони рад за стицање стручног звања виши кустос).
- Прерадовић, Дубравка. „Фотодокументација о средњовековним споменицима Народног музеја у Београду. Прва фотографска снимања Жиче”, *Наша историја* 7, 2006, 29–51.
- Прерадовић-Петровић, Дубравка. „Копија у музеју. На примеру Галерије фресака”, *ЗНМ* 17/2, 2004, 557–565.
- „Прилози уз извештај о затеченом стању Академије 1918”, *Годишњак СКА* 28, 1921, 182–201.
- Радић, Радивој. „Настава византологије на Београдском универзитету”, у: *Криза и њерсијективна знања и науке (наука и савремени универзитет)*, ур. Б. Димитријевић, Научни скупови 2, Филозофски факултет, Ниш, 2012, 289–299.
- Радић, Радивој. „Сто година Катедре и Семинара за византологију”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 56/1, 2008, 177–187.
- Радмановић, Штефица. *Ђорђе Станојевић – човек који је осветлио Србију*, каталог изложбе, Едиција збирки и фондова, Фонд Ђорђа Станојевића, Историјски музеј Србије, Београд, 2017.
- Радовановић, Јован. „Лазар Мирковић као проучавалац црквене уметности првог миленијума”, *Бојословље* 49(63)/1–2, 2004, 193–236.
- Радовановић, М. (?) „Византолози на Косову”, *Полијтика*, 20. 4. 1927, 5.
- Радојчић, Светозар. „Наша стара уметност и ми”, *Уметнички преглед* 1/3, 1937, 65–66.
- Рајчевић, Угљеша и Јовановић, Зоран. Т. „Бешевић Милица”, *СБР* 1, 518–519.
- Рајчевић, Угљеша. „Самостална излагачка делатност Пашка (Паскоја) Вучетића, сликара и вајара (од 1901. до 1920. године)”, *ЗНМ* 19/2, 2010, 453–483.
- Рајчевић, Угљеша. „Вучетић Пашко”, *СЕ* 2, 948–949.
- Рашенов, Александър. *Месемријски црккви*, Държавна печатница, София, 1932.
- Ристић, Владислав. „Рестаурација Лазарице Пере Ј. Поповића из 1904–1908. године”, *Саопштења* 15, 1983, 129–146.
- Ротер Благојевић, Мирјана. „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века”, *ГБ* 44, 1997, 125–168.
- „Састанак Одбора за израду плана снимања и издавање споменика старе српске архитектуре и живописа у Београду, 11. марта 1913”, *Годишњак СКА* 27, 1914, 84.
- Симић, Придислав. „Др. Лазар Мирковић”, *Бојословље* 24(39)/1–2, 1980, 109–112.
- Софронијевић, Мира. *Даривали су своје отеческиву*, Београд, 1995, електронско издање: http://www.rastko.rs/istorija/zaduzbinari/msofronijevic1995/16_c.html [приступљено 19. 2. 2023].
- Споменица Српској археолошкој друштва 1883–1983*, ур. Н. Тасић, Српско археолошко друштво, Београд, 1983.
- Срејовић, Драгослав. „Археологија на Великој школи Универзитета у Београду”, у: *Споменица Српској археолошкој друштва*, 17–25.
- Срејовић, Драгослав. „Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке”, *Старинар* (н. с.) 35, 1984, 25–32.
- Станишић, Гордана. „Милан Кашанин као директор Народног музеја”, у: *Музеј кнеза Павла*, 216–246.

- Станојевић, Сретен, Мирковић, Лазар и Бошковић, Ђурђе. *Манасџир Манасија*, Српски споменици 5, Народни музеј у Београду, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1928.
- Стевановић, Андра. „Једно занимљиво откриће у изгледу”, *СКГ* (н. с.) 1/1, 01. 11. 1920, 371–376.
- Стевановић, Андра. „Неколико профаних фреско слика откривених у Марковом манастиру”, *СКГ* (н. с.) 5/1, 01. 01. 1922, 216–220, 293–298.
- Стевановић, Андра. „Реферат Српској Краљевској Академији Наука и Уметности”, *Годишњак СКА* 29, 1921, 34–44.
- Стевановић, Андра. „Реферат Српској Краљевској Академији Наука и Уметности”, *Годишњак СКА* 30, 1922, 73–93.
- Стевовић, Иван. „Бошковић, Ђурђе“, у: *СБР* 1, 737–738.
- Стевовић, Иван. „*L'ancien art serbe. Les églises* један век касније”, у: *Габријел Мије и истраживања сликарске архитектуре*, 289–318.
- Стевовић, Иван. *Каленић. Бојородичина црква у архитектури њезовизантијској свети*, Филозофски факултет и Интерпринт, Београд, 2006.
- Стојаковић, Анка. „Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата”, *Рашка баштина* 3, 1980, 259–267.
- Стојановић, Лубомир. „Извештај о фотографском снимању старог српског живописа и архитектуре извршеног маја–јуна 1914. год.”, *Годишњак СКА* 28, 1921, 153–169.
- Страла, Светислав. „Галерија слика”, *Годишњак СКА* 34, 1926, 345–347.
- Страла, Светислав. „Галерија слика”, *Годишњак СКА* 37, 1929, 205–207.
- Страла, Светислав. *Орнаменти на средњовековном зидном сликарству Србије, Црне Горе и Македоније*, Загорац, Београд, 2006.
- Суботин-Голубовић, Татјана. „Мирковић, Лазар”, *ЕСИ*, 515–516.
- Суботин-Голубовић, Татјана. „Мирковић, Лазар”, *СБР* 6, 757–758.
- Суботић, Ирина. „Милан Кашанин, европска уметност и часопис *Уметнички преглед*”, *ЗНМ* 16/2, 1997, 99–118.
- Суботић, Ирина. „Од Музеја савремене уметности до Музеја кнеза Павла. Аристократизам, профил високих вредности, политичка воља”, у: *Музеј кнеза Павла*, 6–57.
- Таназевић, Бранко. „Стара српска архитектура, њено обнављање, и њена примена на црквене и профане грађевине”, *СТА* 20/7, 1909, 49–51.
- Татић, Жарко. „Извештај о екскурзији у Марков Манастир”, *Годишњак СКА* 33, 1925, 214–216.
- Татић, Жарко. „Историјска збирка”, *Годишњак СКА* 34, 1926, 333–345.
- Татић, Жарко. *Тријом велике прошлости, Светиојорска писма и монографске студије сликарске архитектуре. Дело илустрировано са 197 слика и цртежа у тексту, 2 табле ван текста и 27 заглавља и иницијала комбинованих од сликарске писме*, Графички уметнички завод Планета, Београд, 1929.
- Тодић, Миланка. *Историја српске фотграфије*, Просвета и Музеј примењене уметности, Београд, 1993.
- Томић, Гордана. „Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1935. године (за време управе В. Петковића) – у светлу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема”, *ЗНМ* 11/2, 1982, 235–255.

- Томић Ђурић, Марка. *Фреске Марковој манастира*, Поседна издања 143, Балканолошки институт САНУ, Архиепископија охридска и Митрополија скопска, Београд и Битољ, 2019.
- Трговчевић, Љубинка. „Добротвори Београдском универзитету”, у: *Доброћвори Београдском универзитету*, каталог изложбе, ур. М. Шупут и Т. Бошњак, Галерија САНУ 107, Универзитет у Београду, САНУ и Народни музеј, Београд, 2005, 15–37.
- Трпковић, Бојана. „Светислав Страла и српска средњовековна уметност”, *Свеске ДИУС* 23–26, 1996, 60–66.
- Ђирковић, Сима. „Анастасијевић, Драгутин”, *ЕСИ*, 260–261.
- Ђоровић, Владимир. „Народни музеј у 1926 (Извештај о истраживању цркава у Херцеговини)”, *Годишњак СКА* 35, 1927, 321–323.
- Ђоровић, Владимир. „Херцеговачки манастири. Манастир Житомислић”, *Старинар* (т. с.) 10–11, (1935–1936) 1936, 2–36.
- Уметности за читање. Часопис Уметнички преглед и његов значај*, ур. З. Бојић, Б. Јовић и С. Полић, Институт за књижевност и уметност у Београду и РТС, Београд, 2021.
- У(редништво). „Музеј кнеза Павла. Нове аквизиције – изложбе – откопавања – посете”, *Уметнички преглед* 1/1, 1937, 29–30.
- Филиповић, Даница. *Лука Беловић (1854–1929): велики доброћвор Београдској универзитету*, каталог изложбе, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 2004.
- Чанак-Медић, Милка, Поповић, Даница и Војводић, Драган. *Манастир Жича*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2014.
- Чилингиров, Анастас. „Праисторијска налазишта у Бугарској”, *Старинар* (н. р.) 1/2, (1906) 1907, додатак 1–24.
- Шешум, Урош. „Уништавање историјских извора у Марковом манастиру у другој половини 19. и почетком 20. века”, *Српске студије* 7, 2016, 297–312.
- Шипка-Ергелашев, Зорица. „Пера Ј. Поповић: живот и делатност”, *ЗЛУМС* 16, 1980, 159–202.
- Шпехар, Олга. „Модалитети рецепције *L'ancien art serbe. Les églises* у домаћој историографији”, у: *Габријел Мије и исцртавања старе српске архитектуре*, 191–213.
- Шупут, Марица. „Бошковић, Ђурђе”, *ЕСИ*, 293–294.
- Ambrozić, Katarina. “Bešević Milica”, *ELU* 1, 357.
- Anon. “III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 26/1, 1926, 209–210.
- Anon. “III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 27/1, 1927, 208.
- Anon. “III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 31, 1931, 212.
- Anon. “III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 35/1, 1935, 248.
- Balș, Georges. *Une visite à quelques églises de Serbie*, Inst. d'Arts Graphiques Charles Göb, Bucarest, 1911.
- Bandović, Aleksandar et Mitrović, Jovan. „Od muzejskog poslužitelja do kustosa: 90 godina od smrti Ante Mudrovića”, *Etnoantropološki problemi*, god. 10/3, 2015, 769–773.

- Bandović, Aleksandar. „Muzejski kurs i arheologija tokom II svetskog rata u Beogradu”, *Етноантрополошки проблеми* (н. с.) 9/3, 2014, 625–646.
- Bogdanović, Jelena. „The Preservation of Architectural Heritage after World War One: Mihajlo Pupin and His Book *Serbian Orthodox Church*”, *ЗАУМЦ* 43, 2015, 195–210.
- Chatelain, Emile. “La photographie dans les bibliothèques”, *Revue des bibliothèques* 1, 1891, 225–241.
- Couson, Dominique. *Catalogue des documents photographiques originaux du fonds Gabriel Millet: monuments médiévaux de Yougoslavie, missions 1906–1935*, Peeters, Louvain, 1988.
- Focillon, Henri, Balș, Georges et Cantacuzene, Jean. *Exposition de l'art roumain ancien et moderne*, Musée du Jeu de Paume, Paris, 1925.
- Fratelli Alinari: *fotografi in Firenze: 150 anni che illustrarono il mondo, 1852–2002*, Catalogo della Mostra, ed. A. C. Quintavalle et M. Maffioli, Firenze, 2003.
- Grabar, André et al. *Catalogue des négatifs de la Collection chrétienne et byzantine fondée par Gabriel Millet*, Presses Universitaires, Paris, 1955.
- Grabar, André. *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paul Gauthner, Paris, 1928.
- Grbić, Miodrag. *Pločnik. Aeneolithische Ansiedlung* (Prähistorische Denkmäler. National museum in Belgrad Heft 1), Kommissionsverlag Scientia, Belgrad, 1929.
- Ignjatović, Aleksandar. *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Orion art i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2016.
- Iorga, Nicholae et Balș, Georges. *L'Art roumain du XIVe au XIXe siècle: description et documentation historique*, Boccard, Paris, 1922.
- Jackson, Tomas Graham. *Dalmatia: the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado I–III*, Oxford, 1887.
- Jolivet-Lévy, Catherine. „L'heritage scientifique de Gabriel Millet”, у: *Габријел Мује и истраживања сџаре српске архитектуре*, 63–95.
- Krumbacher, Karl. “Die Photographie im Dienste der Geisteswissenschaften”, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur* 9, 1906, 601–659.
- Lathoud, David. “Dr. Vlad. R. Petkovic, Manastir Studenica (Collection du Musée national. Monuments serbes II)”, *Échos d'Orient* 26, 1927, 203–204.
- Lathoud, David. “Lazare Mirkovic et Zarko Tatic, Markov Manastir (Collection du Musée national de Belgrade. Monuments serbes, III)”, *Échos d'Orient* 26, 1927, 204–205.
- Mazon, André et al. “Publications”, *Revue des études slaves* 2/1–2, 1922, 147–172.
- Maksimović, Ljubomir. “Karl Krumbachers serbische Schüler”, *Südost-Forschungen* 73, 2014, 429–443.
- Millet, Gabriel. “Byzance et non l'Orient”, *Revue archeologique* 11, 1908, 171–189.
- Millet, Gabriel. “Christianisme byzantin et archéologie chrétienne”, *École pratique des Hautes études, Section des sciences religieuses, Rapport sommaire sur les conférences de l'exercice 1906–1907 et le programme des conférences pour l'exercice 1907–1908*, 1906, 51–52.
- Millet, Gabriel et al. *La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie (Serbie, Macedoine, Montenegro) I–IV*, E. de Boccard, Paris, 1954, 1957, 1962, 1969.
- Millet, Gabriel. “L'ancien art Serbe”, *L'Art et les Artistes*, t. 22, ser. 3, n. 1, 1917, 30–56.
- Millet, Gabriel. *L'ancien art serbe. Les églises*, E. de Boccard, Paris, 1919.
- Millet, Gabriel. *La collection chrétienne et byzantine des Hautes études*, Impr. Nationale, Paris, 1903.
- Millet, Gabriel. *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Ernest Leroux, Paris, 1916.

- Millet, Gabriel. *Le Monastere de Daphni, histoire, architecture, mosaïques*, Ernest Leroux, Paris, 1899.
- Millet, Gabriel. *Monuments byzantins de Mistra, matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Leroux, Paris, 1910.
- Millet, Gabriel. *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Leroux, Paris, 1927.
- Millet, Gabriel. *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Fontemoing, Paris, 1916.
- Mondenard, Anne De. *La mission héliographique, cinq photographes parcourent la France en 1851*, Editions du Patrimoine, Paris, 2002.
- Petković, Vladimir. *Ein frühchristliches Elfenbeinrelief im National museum zu München*, Vereinigte Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg, 1905.
- Petković, Vladimir R. *La peinture serbe du moyen âge I*, Monuments serbes 6, Musée d'Histoire de l'Art, Beograd, 1930.
- Petković, Vladimir R. *La peinture serbe du moyen âge II*, Monuments serbes 7, Musée d'Histoire de l'Art, Beograd, 1934.
- Petković, Vladimir. "Une école de peinture serbe du XIVe siècle", in: Anastasijević Dragutin et Granic, Philaret (eds.), *Compte-rendu. Deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927*, Imprimerie de l'Etat, Belgrade, 1929, 114–117.
- "Photographie des manuscrits des bibliothèques publiques", *Bibliothèque de l'École des chartes* 65, 1904, 308–309.
- Popović, Ljubiša. „Mano-Zisi, Đorđe”, in: *ELU* 3, 398.
- Preradović, Dubravka. "L'histoire du Fonds photographique de plaques de verre noir et blanc du Musée national de Belgrade sur les monuments médiévaux", in: *Patrimoine photographié, patrimoine photographique, actes de colloques*, ed. R. Bertho, J-P. Garricet et F. Queyrel, [Enligne], Institut National d'Histoire de l'Art, Paris, 2013, 15–26. <https://books.openedition.org/inha/3927?lang=fr> [приступљено 6. 2. 2023].
- Preradović, Dubravka. „The Contribution of Gabriel Millet on the Research of King Milutin's Endowments”, у: *Свети краљ Милутић и његово доба : историја, књижевност, уметност*, тематски зборник, Међународни научни скуп „Краљ Милутић и доба Палеолога: историја, књижевност, културно наслеђе“, Скопје 24–26. октобар 2021, ур. Ј. Бирић и С. Удипариповић, Каленић, Крагујевац, 2023, 489–513.
- Pupin, Michael J. (ed.). *South Slav Monuments. Vol 1. Serbian Orthodox Church*, John Murray, London, 1918.
- Ristić, Vera. „Strala, Svetislav (Oskar)”, *ELU* 4, 333.
- Salaville, Sévérien. "Le IIe Congrès international d'études byzantines a Belgrade (11–16 avril 1927)", *Echos d'Orient* 27, 1928, 78–110.
- Salaville, Sévérien. "St. Stanojevic, L. Mirkovic, Dj. Boskovic, Le monastère de Manasija (Musée National de Belgrade: Monuments Serbes, V)", *Échos d'Orient* 28, 1929, 251–252.
- Ștefănescu, Ioan D. *Contribution a l'étude des peintures murales Valaques (Transylvanie, district de Valcea, Targoviște et region de Bucarest)*, Orient et Byzance. Etudes d'art medieval publiees sous la direction de Gabriel Millet 3, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1928.
- Ștefănescu, Ioan D. *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, 2. vols, Orient et Byzance. Etudes d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet 8, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1930–1932.

- Ștefănescu, Ioan D. *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Orient et Byzance. Etudes d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet 2, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1928.
- Ștefănescu, Ioan D. *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle. Nouvelles recherches. Etude iconographique*, Orient et Byzance. Etudes d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet 6, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1929.
- Strzygowski, Josef. *Die Miniaturen des Serbischen Psalters der Königl. Hof- und Staatsbibliothek in München nach einer Belgrader Kopie Ergänzt und im Zusammenhang mit der Syrischen Bilderredaktion des Psalters untersucht: mit einer Einleitung von dem wirklichen Mitgliede V. Jagić, mit 1 Tafel in Farben, 61 in Lichtdruck und 43 Abbildungen im Texte*, Wien, 1906.
- Tarfali, Oreste. *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*. Texte et atlas, Paul Geuthner, Paris, 1925.
- Tatić, Žarko. "La cellule de jeune de Saint-Sava a Karyes", in: *L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans, premier recueil dédié a la mémoire de Theodore Uspenskij*, première partie, ed. G. Millet, Paul Geuthner, Paris, 1930, 124–129.
- Trutat, Eugène. *La photographie appliquée à l'archéologie, reproduction des monuments, œuvres d'art, mobilier, inscriptions, manuscrits*, Gauthier Villars et Imprimeur Libraire, Paris, 1879.
- Unat, E. K. "Cholera epidemics in the Ottoman Empire during 1910–1913. and relevant events", *Yeni Tıp Tarihi Arastirmalari* 1, 1995, 55–65.

РЕГИСТАР

- Алексић, Стеван 177
Анастасијевић, Драгутин 42, 43, 59, 61, 62, 78, 93, 101, 201, 213, 215, 228
Анастасијевић, Миша, приватна кућа 23
Ариље 123, 195, 227, 230
Атина 123, 169, 170
Атос (Света Гора) 47, 51, 54, 62, 201, 202, 213, 215; Вагопед 236; Кареја 236; Кареја – испосница светог Саве 237; Свети Пантелејмон 236; Хиландар 62, 65, 121, 125, 129, 202, 215, 229, 236; Хиландар – црква Светог Трифуна 237
- Базел 73
Балканска изложба у Лондону (1907) 36
Балш, Георг (Georges Balș) 164
Баљевац, црква Светог Николе 53, 68, 69, 75, 78, 220, 227, 237
Бања код Придоја, црква Светог Николе 107, 110, 228, 237
Бањска, црква Светог Стефана 94, 95, 101, 136, 141, 145, 188, 217, 228, 229, 230, 237
Бар 93, 117, 237
Бела црква Каранска 53, 78, 83, 94, 123, 129, 219, 227, 229, 242
Белић, Александар 129
Београд 26, 33, 41, 42, 45, 64, 65, 81, 83, 84, 85, 86, 91, 92, 96, 112, 113, 121, 128, 131, 134, 135, 161, 169, 180, 202, 205, 206, 207, 214, 216, 217, 220, 223, 224, 225, 226
Беочин 129, 229, 237
Беране, црква Светог Ђорђа 107, 228, 237
Беч 73, 157, 169
Бешеново 132, 230, 237
Бешка, црква Светог Ђорђа 117, 229, 237
Бијело Поље, црква Светих Петра и Павла 107, 110, 228, 237
Бијело Поље, црква Светог Николе 237
Благај 237
- Благовештење рудничко, манастир код Страгара 53, 153, 219, 230, 238, 254
Благовештење, манастир у Овчарско-кабларској клисури 53, 69, 73, 78, 81, 219, 220, 247
Богородичина црква у селу Корбеовац 73, 227
Богородица Љевишка 66, 117, 229, 251
Богородица Пречиста „Крнинска” 101, 228
Богородица Ратачка 117, 119, 229
Богословски факултет у Београду 113, 132
Бојанска црква 216
Боројевић (Евгеније?) 85
Бошковић, Ђурђе 66, 93, 94, 132, 133, 134, 141, 142, 143, 145, 153, 155, 157, 162, 168, 169, 178, 195, 209, 215, 221, 227, 230
Бранково коло 59
Брвеник 51, црква у Брвенику 68, 219
Брезовица код Плава 117, 229
Бродарево 195, 230
Бугарска 178, 216
Бугарска егзархија 166, 216
Бугарчић, Бранимир 141, 194, 195, 197, 204, 213, 215, 230, 231
Будимпешта 30, 73
Будисавци 107, 109, 228, 238
Буковац, Влахо 117
Буковина 217
- Вавдење, манастир у Овчарско-кабларској клисури 53, 219
Вајферт, Ђорђе 135
Валтровић, Михаило 19, 20, 21, 22, 24, 25, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 41, 42, 44, 45, 59, 65, 67, 145, 165, 201, 213, 219, 230, 242
Ваљевска Грачаница 81
Васић, Милоје 24, 36, 41, 44, 45, 62, 68, 73, 81, 91, 93, 101, 169, 170, 204, 213, 215, 216, 227, 228

- Ватикански музеји 32
 Велика Ремета 129, 229
 Велика школа 19, 20, 21, 22, 24, 25, 34, 36, 41
 Велимировић, Николај 176
 Ведуће 53, 96, 219, 228, 229, 238
 Вербицки, Ананије 115, 133, 230
 Веснић, Миленко 52
 Византијско царство 51
 Винча 68, 83
 Влашка 217
 „Војиновићева кула” у Вучитрну 93
 Војловица 238
 Володин, Борис 203
 Вољавац 238
 Вољавча 150, 153, 195, 230, 238
 Врање 238
 Враћевшница 53, 123, 219, 229, 238
 Врдник (фрушкогорска Раваница) 30, 129, 163, 229, 238, 252
 Врх 238
 Вујан 153, 230, 238
 Вулић, Никола 161
 Вучетић, Пашко 62, 64, 66, 67, 84, 93, 94, 136, 164, 205, 214, 227, 228
 Вукан, син Немањин 165
- Гласник Друштва српске словесности, Гласник Српској ученој друштва* 44
Гласник Скойској научној друштва 162
Глас Српске краљевске академије 44
 Ѓијилане, 197, 231, конак Рауф Бега Џинића 238
Годишњак Српске краљевске академије 25
 Голдшмит, Адолф (Goldschmidt, Adolph) 42
 Голубац, голубачки град 123, 229, 238
 Горња Каменица 238
 Горњак, манастир 68, 205, 227, 238
 Грабар, Андреј (Грабаръ, Андрей) 216, 217
 Градац 19, 53, 55, 56, 66, 68, 82, 94, 114, 195, 219, 227, 230, 239
 Градско 178, 207
 Грачаница 49, 51, 81, 94, 95, 96, 136, 148, 162, 169, 185, 191, 207, 208, 228, 230, 231, 239
 Грбић, Миодраг 161, 162
 Гргетег 129, 229
 Грујић, Радослав 162, 218
 Грчка 47, 51, 123
- Давидовић, Димитрије 59
 Давидовица 117, 195, 229, 230, 239
 Далмација 176, 207
 Данил, Константин 177
 Дафни, манастир 47
 Дворани код Пријепоља 93
 Дероко, Александар 134, 136, 145, 170, 171, 201, 207, 208
 Дечани 87, 107, 129, 141, 148, 153, 155, 157, 162, 180, 195, 197, 203, 204, 205, 208, 213, 215, 228, 229, 230, 231, 240
 Добрун 123, 195, 229, 230, 240
 Дом официра краљеве гарде у Топчидеру 135, 186
 Доња Каменица 153, 230, 240, 242
 Драгана, сестра кнеза Лазара 78
 Драча 240
 Дрина 29, 123, 220
 Други међународни византолошки конгрес 131, 134, 169
 Друштво пријатеља Народног музеја 162
 Друштво пријатеља старина 162
 Друштво пријатеља уметности „Цвијета Зузорић” 147
 Дубравица 205, 206
 Дубровник 223, 241; катедрала 240; доминикански самостан 241; језуитска црква 241; Свети Влахо 241; Свети Никола на Пријеком 241; црква Светог Спаса 240; српска православна црква 241; црква Свете Марије на Данчама 240
 Дукља 117, 241
 Дунав 29, 81, 113
 Душанов законик, Призренски препис 186, 189, 217, 246
- Ђипша 132, 230
 Ђорђевић, Тихомир 113
 Ђураковац 241
 Ђурђеви ступови код Берана 107, 228, 237
 Ђурђеви ступови код Новог Пазара 66, 94, 95, 96, 98, 228, 229, 230, 241
- Емерих, Георг Хајнрих (Emmerich, Georg Heinrich) 34
 Етнографски музеј 23, 92
- Ждребаоник 117, 229
 Живоиновић, Моисил 29, 30

- Житомирлић 93, 130, 229, 241
 Жича 29, 41, 53, 58, 59, 62, 64, 65, 67, 68, 83,
 84, 96, 136, 145, 195, 208, 213, 214, 215,
 216, 219, 227, 228, 231, 242
 Жрнов на Авали 143, 230, 236
 Жупанчић, Нико 176
- Завала 242
 Задар, катедрала 242
 Здравковић, Иван 197, 231
 Земаљска изложба у Будимпешти (1885) 30
 Зоковић, Милан 94, 114, 115, 117, 133, 134,
 215, 228, 230
 Зрзе 101, 135, 228, 242
 Зрче 242
- Ивановић, Катарина 23
 Ивановић, Љуба 135
 Италија 54
- Јагодина 129, 205, 206
 Јазак 230, 242
 Јаковац 73
 Јакшић, Гргур 52
 Јежевица 81, 195, 227, 230, 242
 Јован, митрополит 135
 Јовановић, Ђорђе 23
 Јовановић, Коста Ј. 68, 73, 81, 176, 227
 Јовановић, Паја 177, 223, 224
 Јовање, манастир код Ваљева 81
 Јовање, манастир у Овчарско-кабларској
 клисури 53, 219
 Јустинијан I (527–565) 81
- Каленић 53, 68, 70, 81, 84, 86, 87, 121, 126,
 127, 136, 142, 143, 145, 161, 163, 166, 167,
 168, 177, 178, 197, 203, 205, 206, 219,
 220, 221, 227, 229, 231, 242
 Калишта, црква Светог Атанасија 114, 150,
 228, 230, 242
 Карађорђевић, Александар (1921–1934) 81,
 135
 Карађорђевић, Петар I (1903–1921) 37, 216
 Каран, в. Бела црква Каранска
 Кареја в. Атос
 Карловачка богословија 112
 Карпин 242
 Кашанин, Милан 93, 123, 128, 135, 136, 185,
 187, 190, 193, 195, 205, 215, 229
- Кирхов, Х., фотограф 86
 Кичево 101
 Клисура, манастир са црквом Светих ар-
 ханђела 78, 227
 Книн 242
 Ковачевић, Љубомир 65
 Колашин 117
 Колумбија Универзитет у Њујорку 164,
 177, 233
 Комисија за одржавање и рестаурацију
 црквених и манастирских грађевин-
 а 143
 Конак кнегиње Љубице 131
 Конче 123, 229, 243
 Копорин 81, 153, 227, 230, 243
 Корчула, братовштина свих светих 243
 Косово 94
 Косовска Митровица 84, 94, 153, 202
 Котор 117; катедрала 243
 Краљевина Југославија 56, 123, 134, 142,
 157, 162, 178, 193, 197, 206, 215
 Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 92,
 93, 143, 175
 Краљево 208
 Краљевска библиотека у Торину 32
 Крагово 243
 Крива Паланка 123
 Криви Вир, црква Светог арханђела
 Гаврила 243
 Крстић, Ђорђе 23, 136
 Крумбахер Карл (Krumbacher, Karl) 33,
 41, 42, 62, 201
 Крушевац 53, 207, 219
 Крушево, манастир 229
 Крушедол 129, 131, 229, 243
 Кувешдин 132, 230, 243
 Куманица 243
 Куманово 123, 207
 Купиново 243
 Куршумлија 53, 93, 219; Богородичина цр-
 ква, 56, 101, 107, 228, 243; црква Светог
 Николе 56, 82, 101, 107, 220, 228
 Кучевиште, Богородичина црква 242; цр-
 ква Светог Спаса 123, 223, 244; црква
 Светих арханђела 123, 229, 243
- Лазар, кнез (1371–1389) 68, 163, 216; пове-
 ље кнеза Лазара 250
 Лазарев град 207

- Лазаревић Стефан, деспот Стефан 168, 216
 Лазарица 52, 53, 207, 208, 244
 Лајпциг 86, 87
 Лепенац 244
 Лесново 123, 195, 229, 230, 244
 Лешак, црква Светог Атанасија 228, 244
 Лим, долина Лима 107, 117, 153, 204, 205
 Липљан 244
 Ломница 244
 Лондон 36, 175
 Лувр 32
- Љубостиња 37, 53, 78, 81, 219, 227, 229, 244
 Љуботен 123, 229, 244
- Маглич 193, 244
 Макарије, јеромонах 135
 Макарије, патријарх 109
 Македонија 47, 51, 61, 75, 78, 83, 101, 114, 123, 135, 150, 180
 Мала Ремета 132, 230
 Манасија (Ресава) 53, 68, 83, 94, 113, 134, 141, 168, 169, 170, 171, 178, 205, 207, 216, 219, 221, 227, 230, 244
 Манојловић, Ђорђе 64
 Мано-Зиси, Ђорђе 93, 141, 145, 146, 147, 148, 150, 153, 162, 187, 192, 194, 230
 Марков град 192, 245
 Марков манастир 113, 114, 117, 121, 165, 166, 167, 170, 171, 177, 188, 195, 207, 216, 228, 229, 230, 245
 Маркова Варош 101, 191, 192, 217; црква Светог Димитрија 101; црква Светог Николе 101
 Марковић, Милутин 86
 Матеич 86, 114, 123, 195, 229, 231, 245
 Матка, Богородичин манастир 123, 229, 245
 Мерошина, црква 245
 Метохија 107
 Мије, Габријел (Millet, Gabriel) 45, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 85, 114, 163, 167, 176, 201, 202, 203, 205, 209, 213, 217
 Милешева 107, 123, 136, 195, 208, 228, 229, 230, 245
 Милићи, црква 245
 Милошевић, Раша 91, 93, 113
 Милутин (1281–1321) 51, 77, 165, 170; повеља краља Милутина, 250
- Милутиновић, Драгутин 25, 26, 29, 30, 31, 42, 45
 Минхен 24, 25, 41, 42, 62, 64, 73, 94, 201
 Минхенски псалтир 57
 Мирковић, Лазар 93, 112, 113, 114, 129, 131, 132, 133, 145, 165, 166, 167, 169, 171, 201, 214, 218, 228, 229, 230
 Мирослављево јеванђеље 186, 189, 217, 246
Мисао, књижевно-политички часопис 161
 Мистра 47, 51
 Михаиловић, Стевча 23
 Младо (Ново) Нагоричино 86, 207, 246
 Мојсиње, цркве 73
 Молдавија 217
 Морача 117, 229, 230, 246
 Москва, Публични музеј 26, Третјаковска галерија 248
 Мостар 246
 Мудровчић, Анта 68, 73, 78, 94, 96, 107, 112, 114, 121, 165, 205, 214, 227, 228
 Музеј кнеза Павла 22, 185, 186, 187, 192, 194
 Музеј историје природе у Тулузу 32
 Музеј савремене уметности 22, 92, 131, 185, 188
 Музеј Српске православне цркве 246
 Мусић, Лазар 78, 130
 Мусић, Стефан 78, 130
- Народна библиотека у Београду 19, 21, 22, 25, 217, 246
 Народни универзитет (Коларчев народни универзитет) 147, 189
 Ненадовић, Слободан 66
 Нерези, црква Светог Пантелејмона 56, 101, 105, 150, 228, 230, 231, 246
 Неродимље 246
 Несторовић, Никола 42
 Николајевић, Божидар С. 52
 Никољача 78
 Никољач, црква Светог Николе код Бијелог Поља 107, 228, 237
 Никоље, манастир Светог Николе у Овчарско-кабларској клисури 53, 81, 219, 237
 Никшић 208
 Нин, црква Светог Крижа 246
 Ниш 216, 246
Нова Искра, илустровани часопис 58

- Нова Павлица 68, 75, 130, 153, 227, 229, 230, 247
- Новаковић, Стојан 19, 21
- Нови двор 92, 185, 215
- Нови Пазар 84, 205, 228, 249
- Ново Брдо 93, 148, 197, 230, 231, 247
- Нушић, Бранислав 164
- Одбор за израду плана снимања и издавања споменика старе српске архитектуре и живописа 85, 214
- Окуњев, Николај (Окунев, Николай Львович) 56
- Опленац, црква Светог Ђорђа 73, 85, 135, 176, 186, 192, 247
- Острог 117, 229
- Отоманска империја, Турска 204, 214
- Охрид 114, 117, 187, 247; Охридско језеро 94, 150; Богородица Болничка 114, 247; Богородица Перивлепта 114, 116, 150, 228, 230, 247; Богородичина црква у Зауму 114, 150, 228; 230, 248; Велики свети врач 114; Мали свети врач (црква Светих бесребрника) 114, 228; Народни музеј 247; Свети Јован Богослов (Канео) 114, 228, 248; Свети Константин и Јелена 114, 248; Свети Наум 114, 228, 248; Свети Никола Болнички 114, 228, 248; Света Софија 114, 116, 117, 150, 228, 230, 248; стара црква Светог Климента 114, 228; тврђава 247; црква Светог Димитрија 114, 150, 228, 230, 248; црква Успења Богородичиног 228
- Павелић, Јаков 107, 114, 117, 121, 123, 129, 132, 148, 150, 153, 169, 203, 214, 228, 229, 230
- Павловац 73, 248
- Палеж 66, 248
- Париз 35, 45, 47, 52, 56, 58, 64, 73, 114, 142, 217, 219, 233
- Петковац, долина Дрима 248
- Петковић, Владимир 24, 25, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 75, 78, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 101, 107, 113, 114, 121, 123, 128, 129, 131, 135, 136, 141, 142, 147, 148, 150, 153, 155, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 177, 178, 179, 181, 185, 191, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 227, 228, 229, 230
- Петковица, манастир на Фрушкој Гори 113
- Петковица, код Дрине 123, 229
- Петрич 193, 197, 231
- Петрова црква код Новог Пазара 98, 107, 228, 230, 249
- Петровац (на Млави) 205
- Петровић, Растко 95, 205, 208
- Петропавловски, Владимир 118, 121, 123, 214, 229, 230
- Пећка патријаршија 107, 129, 142, 145, 195, 197, 208, 213, 228, 229, 230, 231, 249; Богородичина црква 249; припрата 249; црква Светих апостола 145, 249; црква Светог Димитрија 249
- Пешта в. Будимпешта
- Пива 250
- Пирот 41, 81, 192, 227
- Плочник 161
- Пљевља, манастир Свете Тројице 107, 208, 228, 250
- Подужје, црква Свете Параскеве (Света Петка) 123, 229, 250
- Подгорица 117, црква у Подгорици 229, 250
- Пожаревац 205, 206
- Покришкин, Петар (Покришкин, Пётр Петрович) 57, 164
- Полошко 148, 150, 230, 250
- Поповић, Богдан 36
- Поповић, Павле 113
- Поповић, Петар Ј. 52, 54, 62, 85, 86, 87, 135, 143, 213
- Практична школа високих студија (École des Hautes Études, École pratique des hautes études) у Паризу 45, 56, 219
- Прва аматерска фотографска изложба у Београду (1901) 33
- Предић, Урош 23, 64, 121, 177, 223, 224
- Преспа 114, 117; Преспанско језеро 94, 114, 228; Мали Град 250; Самуилова црква на острву Аилу 114, 228, 250; црква у селу Винсани 114, 228, 250; Свети Ахилије 250; Свети Герман 114, 228, 250

- Привина Глава 132, 230
 Придворица 78
 Призрен 117, 188, 204; Богородица Љевишка 117, 229, 251; Свети арханђели 117, 250; Свети Никола 250; Свети Спас 117, 229, 251
 Пријепоље 93, 123, 205, православна црква у Пријепољу 251
 Прилеп 101, 135, 191, 217; Богородица Пречиста 251; Свети арханђели 136, 251; Свети Атанасије 251; Свети Димитрије 228, 251; Свети Никола 228, 251; Свети Петар 251
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 161
 Приштина 207
 Прокупље 53, 219, црква у Прокупљу 148, 230
 Псача 86, 87, 123, 129, 195, 229, 230, 251
 Пустуња, манастир код Ваљева 81
 Пустуња, манастир код Пријепоља 128, 229, 251
 Путна 217, 245

 Раваница 36, 53, 68, 69, 70, 81, 84, 96, 161, 162, 163, 170, 177, 195, 202, 205, 207, 208, 216, 219, 223, 227, 228, 230, 231, 251
 Равна река 252
 Радовашница под Цером 123, 229, 252
 Радојчић, Светозар 191, 218
 Раковац 129, 229, 252
 Рувидић, Милорад 42, 43, 58, 59, 61, 213
 Руденица 53, 55, 56, 78, 81, 94, 114, 133, 134, 219, 220, 227, 230, 252
 Рудник у Дреници 129, 229

 Самокова Косаница 220
 Сарајево 207; православна црква 252; уметничка галерија 252
 Сариа, Балдуин 101, 112, 114, 228
 Свач 252
 Света Гора, в. Атос
 Света Недеља, црква 73
 Света Петка Лепеничка 73, 227
 Света Петка у Побужју 123, 229, 250
 Света Петка у Рударима 73, 227
 Света Петка Сталаћка 73
 Света Петка Трњанска 73
 Света Тројица, манастир у Овчарско-кабларској клисури 53, 70, 219, 247
 Света Тројица у Буковцу 68
 Свети арханђели у Предејанима 73, 227
 Свети аранђел у селу Црквинама 73
 Свети архијерејски синод Српске православне цркве 143, 194
 Свети Ђорђе на Опленцу 73, 85, 135, 176, 186, 192, 247
 Свети Ђорђе у Кнежини 101, 228
 Свети Илија Кацапунски 73, 227
 Свети Јоаким Осоговски 123, 229, 253
 Свети Јован Златоусти (у околини Манасије) 68
 Свети Јован Претеча у Јашуњи 81, 227, 242
 Свети Нестор, црква 73
 Свети Никита код Скопља 123, 229, 253
 Свети Никола војводе Радоја Храбрена 131
 Свети Никола Ђуниски 73
 Свети Никола Краљински 73
 Свети Никола на Ибру 253
 Свети Никола у Крупцу 81, 227, 243
 Свети Никола у Чуљенику 73, 81, 227
 Свети Петар и Павле у селу Доњи Вртогош 73, 227
 Свети Роман код Ђуниса 81, 227, 253
 Свети Стеван, црква изнад села Горње Жапско 73
 Свилајнац 205
 Сисојевац 68, 70, 150, 205, 227, 230, 252
 Скадарско језеро 117, 253; Богородичина црква у Старчевој Горици (Старчево) 117, 119, 229, 253; Ком 117, 229; Морачник 117, 229; Бешка (Брезовица) 117, 229
 Скадрин, српска православна црква 253
 Скопље 85, 123, 162, 202, 207, 208, 218, 229, 253; Археолошки музеј 253; уметничка галерија 253; црква Светог Спаса 253; црквени музеј 253
 Скопска Црна Гора 85
 Слепче 101, 128
 Смедерево, Смедеревски град, Смедеревска тврђава 81, 82, 93, 227, 253; црква на старом гробљу 26, 253
 Смедеревска Паланка 253
 Смирнов, Сергеј Н. 135
 Соколица 95, 101, 205, 254
 Соко Град, 254
 Солун 123, Света Софија 252

- Сопоћани 95, 96, 98, 129, 136, 145, 195, 208, 228, 229, 230, 254
- Сплит 62, 64, 121; Диоклецијанова палата 162; катедрала 154; Госпа од звоника 154, Свети Мартин 154
- Србија, 21, 26, 29, 36, 41, 42, 43, 45, 47, 51, 52, 57, 59, 66, 68, 75, 84, 95, 123, 176, 202, 204, 213, 217, 220, 224; Краљевина Србија 52, 64, 81, 214
- Српска краљевска академија, Српска академија наука и уметности 23, 25, 31, 34, 36, 54, 58, 61, 62, 65, 66, 78, 82, 83, 85, 86, 87, 91, 95, 128, 148, 153, 155, 157, 163, 168, 170, 180, 181, 194, 201, 203, 213, 214, 215, 219, 225, 226
- Српски књижевни гласник* 44, 161
- Српско археолошко друштво 21
- Српско учено друштво 22, 26
- Сталаћ 206, 220
- Станојевић, Ђорђе 34, 36
- Станојевић, Станоје 113, 129, 169
- Стањевић, Никола, велики војвода 123; изборно јеванђеље 64
- Стара Павлица 68, 75, 130, 153, 197, 227, 229, 230, 231, 254
- Стара Србија 26, 51, 61, 75, 78, 85, 204
- Старинар* 21, 44, 45, 57, 58, 67, 73, 75, 94, 150, 161, 213, 214
- Старо Нагоричино 51, 86, 87, 123, 129, 195, 207, 208, 229, 231, 254
- Стеванац 73
- Стевановић, Андра 59, 85, 86, 165, 166
- Стефан Душан (1331–1355) 51, 146, 170, 188, 191, 217
- Стефан Немања (1166–1196) 56, 81, 93, 101, 165
- Страгари, в. Благовештење рудничко
- Стжиговски, Јозеф (Strzygowski, Josef) 57, 163
- Стоди 101, 141, 147, 148, 150, 178, 207, 208
- Стојановић, Љубомир 52, 85, 86, 87
- Стојановић, Сретен 135
- Стон, црква Светог Михајла 254
- Страла, Светислав 94, 96, 107, 112, 114, 123, 135, 136, 146, 164, 165, 209, 214, 228, 229
- Струмица 178
- Студеница 53, 78, 93, 101, 107, 164, 170, 177, 195, 197, 208, 216, 219, 220, 223, 228, 230, 231; Богородичина црква 34, 77, 78, 164, 165, 227, 255; испосница Светог Саве 78; Краљева црква 77, 78, 164, 165, 227, 255; ризница 255, црква Светог Николе 164, 255
- Тавна 123, 229
- Тамна 255
- Таназевић, Бранко 43, 59, 61, 164, 213
- Татић, Жарко 93, 117, 121, 123, 134, 143, 145, 165, 166, 167, 168, 201, 202, 208, 209, 214, 229
- Темнић 255
- Темска 81, 227
- Тетово 101
- Технички факултет, Архитектонски одсек Техничког факултета 42, 43, 45, 59, 61, 75, 94, 114, 147, 213
- Тиват, црква у доњој Ластви 255
- Тителбах, Владислав 64
- Тодоровић, Стева 85
- Топла, код Херцег Новог 255
- Трансилванија 217
- Трапезунт 51
- Требениште 147
- Требиње, црква Светог Павла 255
- Требињско поље 255
- Трепча 255
- Тресје, манастир на Космају 73
- Треска 128, 208, 229, 236, црква Светог Андреје (Андреаш) на Трески 114, 123, 128, 135, 208, 229, 236
- Трескавац 91, 101, 103, 228, 256
- Тријебањ 131, 229
- Трита, Евгеније (Trutat, Eugène) 32
- Трогир, катедрала 256
- Троноша 123, 229, 256
- Тршка црква 68, 205, 227
- Туман 123, 229
- Ђоровић, Владимир 93, 130
- Ђуприја 205, 206, 207, 216
- Убавкић, Петар 23
- Улпијана 207
- Уметнички прејлед* 185, 187, 189, 190, 194
- Универзитет у Београду, Београдски универзитет 36, 41, 45, 52, 56, 58, 59, 93, 112, 135, 148, 153, 165, 205, 213, 215, 221, 234
- Универзитет у Љубљани 101
- Универзитет у Скопљу 218
- Ушће 53, 208, 219, 220

- Филозофски факултет у Београду 45, 141
 фотографски атеље браће Алинари 32
 Фонд „Велимиријанум” 85
 Фонд Луке Беловића 153
 Фонд Пијаде Алексић-Пупин 180
 Фонд/Фондација Михајла Пупина, Заду-
 жбина Михајла Пупина 157, 161, 164,
 170, 175, 177, 178, 180, 181, 215, 221, 223
 Француска школа у Атини (École française
 d’Athènes) 47
 Француски колеџ (Collège de France) 57
 Фрушка гора 256
- Хај Нехај, црква Светог Димитрија 256
 Хелиографска мисија (Mission héliogra-
 phique) 31
 Хелиографско удружење 32
 Херцеговина 93
 Хиландар в. Атос
 Хисарцик 195, 230
 Хопово 129, 229, 256
 Хофман, Александар 59
 Храбрен, Радоје, војвода 131
 Хришћанска и византијска колекција
 (Collection chrétienne et byzantine),
 Фототека Габријел Мије (Photothèque
 Gabriel Millet) 47, 49, 51, 52, 53, 55, 185
- Царичин град, Јустинијана Прима 81
 „Цвијета Зузорић”, уметнички павиљон
 135, 186
 Цвијић, Јован 178
 Цирих 73
 црква:
 – у Доцу 78, 227
 – у Дренови 128, 229, 240
 – у Ивању 128, 229, 242
- у Миливи 68
 – у Којинцима 86
 – у Ораховцу 188
 – у Ђелијама 81
 – у селу Жилцу 101, 228
 – у селу Каонику 73
 – у селу Крупац 81, 227, 243
 – у селу Непроштено 101, 228
 – у Трнави 81, 227
 – Преображења код Доњег Тредишња
 73, 227
 – Преображења у селу Стубаљ 73, 227
- Црна Гора 47, 117, 204
- Чачак 53
 Чилингиров, Анастас 44
 Чичево, црква Светог Павла 256
 Чокешина 123, 229, 256
 Чузмен, севаст 136
- Џексон, Томас Грахам (Jackson, Thomas
 Graham) 175
- Џеп 256
 Џурово 205
- Шабац 256
 Шас 117, 256
 Шаторња, манастир Светог Николе 153,
 230, 256
 Шибеник, катедрала 162, 197, 256
 Шишатовач 129, 132, 229, 230, 256
 Шпанија, реликвијар из Куенке 256
 Штефанеску, Јон (Ștefănescu, Ioan) 217
 Штип, црква Светих арханђела, црква
 Светог Јована, црква Светог Спаса
 123, 229, 256

РЕЧ ЗАХВАЛНОСТИ

Током рада на овој књизи имала сам помоћ и подршку колега и пријатеља из више стручних и научних институција којима на овом месту желим да упутим речи захвалности, свесна тога да оне нису довољне да изразе моју благодарност на времену и знању које су несебично поделили са мном.

Важан допринос овој студији јесте грађа која се чува у Архиву САНУ. Реч је о документима која се тичу истраживања средњовековних споменика, пре свега манастира Дечани, и комплетној документацији Задужбине Михајла Пупина, чијим новцем су финансирана издања публикација о средњовековним манастирима. Рад на том месту ми је био значајно олакшан захваљујући Мирославу Јовановићу, заменику управника Архива САНУ, ванредном познаваоцу архивског фонда. Ања Вудић из Државног архива Србије ми је помогла око провере докумената који се чувају у тој институцији, а Драгана Еремић и Јелена Премовић, кустоскиње Одељења за архивску и документарну грађу Народног музеја Србије, постарале су се за дигитализацију више илустрација које су се нашле у овој књизи.

Финална верзија рукописа ове студије настала је током вишемесечног рада у Народној библиотеци Србије, где сам уживала у љубазности и предусретљивости Александре Грозданић и Љиљане Мацуре, библиотекарки задужених за научну читаоницу, те и њима топло захваљујем на срдачном пријему, као и стручној и људској подршци у истраживању и писању. Захвалност дугујем Валентини Бабић, библиотекарки Балканолошког института САНУ, моје матичне куће, а посебно Сањи Никић, библиотекарки Археолошког института у Београду и Славици Мереник, библиотекарки саветници Историјског института у Београду, које су ми више него једном изашле у сусрет у проналажењу литературе и решавању библиографских дилема. Колегиница Александра Илијевски, библиотекарка Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду, помогла ми је у мери која превазилази оквире њених професионалних задужења, на чему сам јој јако захвална. Захваљујући љубазности и стрпљењу Светлане Симоновић Мандић из Библиографског одељења Библиотеке САНУ, ова публикација је обogaћена квалитетним фотографијама академика, прегалника у истраживању и очувању средњовековне баштине. Весни Бикић, научној саветници Археолошког института у Београду, захваљујем на увек срдачном пријему у Легат Ђурђа Бошковића, а Милицы Тапавички Илић, научној саветници истог института, на фотографији коју ми је уступила из личне архиве. Милану Миловановићу,

документаристи Археолошког института у Београду, дугујем захвалност за стрпљење приликом дигитализовања илустративног материјала, као и за подстицајну размену мишљења о негдашњим истраживачима старина. Господину Милошу Јуришићу захваљујем на томе што ми је отворио врата своје богате колекције старих фотографија и разгледница у којој чува сећање на Београд којег данас више нема.

У завршној фази редакције текста имала сам важну подршку пријатељица и колегиница Олге Шпехар, ванредне професорке Филозофског факултета у Београду и Светлане Ђирковић, више научне сараднице Балканолошког института САНУ, које су ми својим мудрим и конструктивним саветима помогле да одагнам недоумице које прате сваки истраживачки рад, чиме су ме нарочито задужиле.

Рецензентима, професорима Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду, академику Миодрагу Марковићу, Милану Попадићу и доценту Драгани Павловић захваљујем на времену и стрпљењу да рукопис прочитају и препоруче га за штампу.

Лекторки Мирјани Радовановић захваљујем на брижљиво ишчитаном рукопису, а Миљани Протић на томе што је попустила пред мојим притиском и у свом густом распореду пронашла време да преведе резиме књиге на енглески језик. Александру Станојловићу, архитекти, дугујем захвалност за две карте у књизи и инспиративне разговоре о историји железнице у Србији. За изглед ове књиге заслужан је Мирослав Лазић, научни сарадник Института за српски језик САНУ. Својим приступом материји и брзи о томе да дизајн књиге примери њеном садржају превазишао је уобичајене оквире рада на уобличавању научних публикација, на чему сам му ванредно захвална.

Коначно, посебну захвалност желим да изразим Гордани Грабеж, оперативној директорки Народног музеја Србије, захваљујући чијој професионалности и разумевању је читав посао око публиковања ове студије изведен с лакоћом и без компромиса.

У СЕРИЈИ МУЗЕЈСКЕ ГОДИНЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ ИЗАШЛО ДО САДА:
IN EDITION MUSEUM YEARS OF THE NATIONAL MUSEUM OF SERBIA WERE PUBLISHED:

1. Ј. Јевтовић, *Музејски вернисажи*, 2002.
J. Jevtović, *Museum Inaugurals*, 2002. (Summary)
2. В. Круљац, *Лазар Трифуновић : протагонист и антагонист једне епохе*, 2009.
V. Kruljac, *Lazar Trifunović. Protagonist and Antagonist of an Epoch*, 2009. (Summary)
3. Т. Цвјетићанин (уредник), *Музеј кнеза Павла*, 2009.
4. К. Todorović (editor), *The Prince Paul Museum*, 2011.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

069.51:7(497.11)»1906/1940»
726.033(497.11)

ПРЕРАДОВИЋ, Дубравка, 1974-

У име науке и домовине : Истраживања средњовековних споменика под
окриљем Народног музеја Србије и њихови резултати : (1906–1940) / Дубравка
Прерадовић ; [карте Александар Станојловић]. - Београд : Народни музеј
Србије, 2023 (Београд : Службени гласник). - 300 стр. : илустр. ; 28 см. -
(Музејске године ; 5)

Тираж 200. - Скраћенице: стр. 265. - Напомене и библиографске референце уз
текст. - Summary: In the name of knowledge and the homeland. - Библиографија:
стр. 266-290. - Регистар.

ISBN 978-86-7269-226-6

а) Народни музеј Србије (Београд) -- 1906-1940 б) Споменици културе -- Србија

COBISS.SR-ID 129947401

ISBN 978-86-7269-226-6

9 788672 692266